

Said Ahmad

CH0000033862

QORAKO'Z MAJNUN

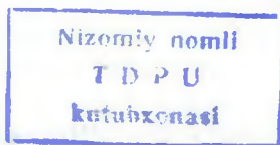
84(50z)

A 27

Said Ahmad

uzbek 84z

QORAKO'Z MAJNUN

927403

«Sano-standart» nashriyoti
Toshkent – 2016

UO'K: 821.512.133-3

KBK 84(50') 6

A 98

Said Ahmad

Qorako'z Majnun: hikoyalar / A. Said; so'zboshi muallifi U.Normatov. – Toshkent: «Sano-standart», 2016. – 232 bet.

Ushbu kitobda xalqimizning suyukli adibi, hayoti ibratlarga to'la, mustahkam iroda sohibi Said Ahmadning ayrim hikoyalari o'rin olgan. Deyarli har bir hikoyada o'quvchi o'zligini, qalbidagi imon-e'tiqod, ona-yurt, o'zgalarga hurmat, mehr-muruvvat tuyg'usini yo'qotmagan insonlar bilan uchrashadi, ulardan nimadir oladi.

So'zboshi muallifi:

Umarali Normatov,

filologiya fanlari doktori, professor

UO'K: 821.512.133-3

KBK 84(50')6

ISBN 978-9943-4621-4-4

© «Sano-standart» nashriyoti, 2016

ISTIQLOL ILHOMLARI

(So'zboshi o'rnida)

Ona yurtimizda istiqlol e'lon qilinganda atoqli adibimiz Said Ahmad 72 yoshda edi. Keksa bo'lishiga qaramay, u hammani lol qoldirib, xuddi yoshlardek yeng shimarib, g'ayrat-shijoat bilan ijodiy hamda ijtimoiy faoliyatini davom ettirdi. Chin badiiy iste'dod keksalikni tan olmaydi, degan naqlni adibimiz amalda isbot etayotir. Istiqlol arafasidagi Shinjon safarini mustasno etganda Vatanidan tashqariga chiqmagan adib Hindiston, Amerikaga safarlar qildi, odatdagidek, ona yurtini kezishda davom etdi, safar taassurotlari, istiqlol yillaridagi o'zgarishlar haqida ko'plab maqolalar, ocherklar yozdi. Mustaqillikning quvonchli yillarida ham, g'animlar qutqusi tufayli yurt boshiga tushgan qayg'uli damlarda ham hamisha qat'iyat bilan bugungi istiqlol fidoyilarining oldingi safida turdi. Oqsoqol adibning turli anjumanlarda, radio va televideniyedagi chiqishlarida topib aytgan har obrazli dono so'zi xalq qalbiga o'tib borgan, og'ziga tushganiga o'zimiz guvoh...

Adib avvalgidek quvnoq, jo'shqin hajviyalar, o'ychan, g'amgin, fojeiy, ayni paytda, dilbar lirik hikoyalar yaratishda davom etdi. Birin-ketin «Xandon pista», «Bir o'pichning bahosi», «Yo'qotganlarim va topganlarim» kabi kitoblari, yangi saylanma asarlari chop etildi. Ustozi Abdulla Qahhordan meros qolgan Do'rmondagi bog' hovlisi tengdosh qalamkash do'stlari, son-sanoqsiz shogirdlari uchun alaqachon o'ziga xos «Majolis-un nafois» – adabiy, hayotiy, dilkash muloqotlar dargohiga aylangan.

Adibning 1979-yildan beri bu dargohda qishin-yozin tanholikda kechirayotgan hayoti g'aroyib jumboqdir. Butun vujudi, tan-u joni adabiy iste'dod ziyosi bilan yo'g'rilgan, faqat adabiyot, ijod uchun tug'ilgan, botiniy dunyosi o'zida ham fojeiy, ham quvnoq, hayotbaxsh hazil-mutoyiba, xalqona kulgini mujassam etgan, uzoq yillik mashaqqatli umri davomida boshiga tushgan og'ir ko'rgulik asoratlarini, mislsiz fojialarni, judolik, yolg'izlik iztiroblarini hazil-kulgi bilan yengib o'tayotgan, keksalik yoshida ham bir daqiqa o'ylashdan, ijodiy mehnatdan to'xtamayotgan bu alomat zot XX asr o'zbek adabiyotida noyob hodisadir. U asrlardan asrlarga o'tib kelayotgan buyuk Nasriddin Afandi timsoli-ning bizga zamondosh tirik siymosidir. Yaratgan yetuk asarlari qahramonlari kabi uning o'zi, shaxsiyati, suhbatlari ham g'oyat qiziqarli va ardoqlidir.

Istiqlol yillarida yaratgan asarlari orasida, ayniqsa, xotiralar kitobi, «Qorako'z majnun», «Azroil o'tgan yillarda», shuningdek, lager hayoti xotiralarini bilan bog'liq turkum hikoyalari alohida ajralib turadi. Ular, dadil aytish mumkinki, respublika adabiy-madaniy hayotida jiddiy hodisa bo'ldi. XX asr yakunida chop etilgan «Yo'qotganlarim va topganlarim» kitobi sal burunroq maydonga kelgan K.Qahhorovanning «Chorak asr hamnafas», A.Qodiriyning «Abdulla Qodiriyning so'nggi kunlari» Z.Saidnosirovaning «Oybegim mening» asarlari bilan birgalikda XX asr o'zbek adabiyotining yorqin, o'ziga xos jonli lavhalarini tashkil etadi. Ularni bemalol jahon adabiyotining mashhur namoyondalari haqida bitilgan shu xildagi esse-xotiralar qatoriga qo'yish mumkin. «Yo'qotganlarim va Topganlarim» turidagi kitobni faqat Said Ahmadgina yozishi mumkin edi. Bu kitob adabiyotimizning mash'um totalitar rejim zamonlarida bosib o'tgan mashaqqatli va ziddiyatli yo'li, adiblarimiz qanday og'ir sharoit, vaziyatlarda yashab ijod etgani, o'shanday zamonlarda ham asl insoniy fazilatlarini

saqlab qolgani, noyob badiiy durdonalar yaratishga erishgani to'g'risida haqqoniy tasavvur beradi. Kitob muallifi ulkan allomalarni quruq hikoya qilish, ular sha'niga hamd-usanolar yog'dirish yo'lidan bormaydi, ularni hayotda qanday bo'lsa shundayligicha ko'rsatadi; shaxsiyatdagi, ijodidagi ojiz, ziddiyatli o'rinlarni, ularning injiqliklarini ham ro'y-rost aytadi. Kezi kelganda, bu borada o'zini ham ayaamayda. Bu hol o'quvchiga also malol kelmaydi. Aksincha, o'sha ulkan siymolarga nisbatan hurmat-thitromimizni oshiradi, ularni to'g'ri tushunishga, asarlardagi, shaxsiyatidagi, shaxsiy hayotidagi ojiz, ziddiyatli jihatlar boisini anglashga undaydi. Aslida, adabiyot ilmining bosh maqsadi ham shu. Ayni shu fazilati bilan ilmilikka also da'vo qilmaydigan bu kitob ba'zi, «sof» ilmiy tadqiqotlardan ko'ra ilmiylikka ko'proq daxldorroqdir.

Said Ahmad ijodida badiiy adabiyotning azaliy muammosi-avlodlar silsilasi, otalar va bolalar muommosi alohida o'rin tutadi. Yangi o'zbek adabiyotining ilk namunasi «Padarkush», birinchi o'zbek romani «O'tkan kunlar»dan boshlab, ular izidan borib yaratilingan o'nglab asarlar orqaliy muayyan an'anaga aylangan «avlodlar mojarosi» talqini Said Ahmad ijodida o'ziga xos tarzda davom ettirildi. «Kelinlar qo'zg'aloni»dagi ona va o'g'lonlar, qaynona va kelinlar, «Kuyovlar» komediyasidagi ota va qizlar orasidagi hazil-mutoyibalar, jo'shqin va quvnoq, bir ozmubolag'ador xalqona yumush bilan yo'g'rilgan ziddiyatlar ifodasi xx asr o'zbek oilaviy-maishiy turmushining betakror bir ko'zgudagi aksi sifatida qimmatliydir. «Ufq»dagi ota va o'g'il-Ikromjon va Tursunboy, Inoyat oqsoqol va Nizomjon ziddiyatlari esa bu yirik asarning fojeiy pafosini tashkil etadi. Agar avlodlar mojarosi muallif komediyalarida ko'proq kundalik oilaviy-maishiy turmush tashvishlari, ikirchikirlari doirasida namoyon bo'lsa, «Ufq»da ota va o'g'il orasidagi insoniy burch, or-nomus axloqiy tusdagi keskin zid-

diyatlar bilan bog'liq holda talqin etiladi. Adibning hikoyalarida esa ijtimoiy ruh yanada keskin va yorqin bir tarzda namoyon bo'lmoqda. «Qorako'z Majnun», «Sarob», «Azroil o'tgan yo'llarda» hikoyalarida ona va farzand, ota va o'g'lonlar o'rtasidagi keskin munosabatlar ildizi asr fojiasi, mustabid tuzum siyosati, mafkurasi, axloqiy qoidalariga borib tushadi; jamiki ko'rguliklar, fojialar mash'um siyosatning mudhish oqibati tarzida ko'rsatiladi. E'tibor berilsa, «Qorako'z Majnun» hikoyasida imon-e'tiqodli, go'zal inson, alomat onaxonning bu yorug' dunyodan armon, alam-o'kinchlar bilan vidolashuviga sabab bo'lgan oqpadar o'g'lon milliy axloqiy qadriyatlarimizni toptashga qaratilgan mudhish siyosatning ham jirkanch mahsuli, ham ayanchli qurbonidir.

«Sarob» hikoyasida bu fojeiy g'oya yanada keskinroq va birmuncha oshkora tarzda ifodalanadi. Asardagi fojeiy voqea o'g'il bilan ota orasidagi mudhish munosabatlar bu yorug' dunyoning naq do'zax ichida mustabid tuzum qurbonlari – mahbuslar jam bo'lgan Jezqozg'on lagerlaridan birida o'z intihosiga yetadi. Mustabid tuzumning millatga qarshi qaratilgan riyokorona kurash usulini qarangki, ular norasida o'g'londan zamon qahramoni Pavlik Morozov izdoshi yasab, millatparvar ziyoli otaga qarshi kurashga soladilar, ota ustidan kerakli ma'lumot yig'ishga erishadilar. Shu tariqa ota xalq dushmaniga chiqib, qamoqqa olinadi, uning o'g'loni esa qahramonga aylanib, shon-shuhratga burkanadi. Taqdiri azalning hukmi, totalitar rejim o'yini oqibatini qarangki, pirovardida «dushman» ota va «vatanparvar» o'g'il lagerda yuzma-yuz keladilar. Ko'rguliklar, jabr-zulmlar tufayli ota yurak oldirib qo'ygan bo'lsa-da, imon-etiqodiga, vijdoniga gard yuqtirmagan. Chehrasida o'sha samimiyat, yoqimtoylik, donolik. O'g'lon esa nogiron, ayanchli, telba bir qiyofada. Lagerda ham bolalikda orttirgan hunari – sotqinlikni davom ettiradi. U otasini tanimaydi, tan olmaydi... O'g'lini

bu holda ko‘rish ota uchun naqadar og‘ir! Bundan-da dahshatlisi shuki, o‘g‘il ota ko‘z oldida ming azob bilan ayanchli holda jon taslim qiladi, janozasiz, bekafan ko‘miladi.

Bunday mudhish hodisalar, fojeiy qismatlar haqida yozish oson emas, albatta. Darvoqe, «Sarob» – adibning lager hayotidan olib yozgan ilk asari. Hikoyadagi roviy – mahbus rassom yozuvchining o‘zidir. Adibimiz 50-yillar boshlarida ayni hikoyada tasvir etilgan lagerda bo‘lgan, bu hayotni ichdan biladi. Shunday bo‘lsa, u nega bu haqida uzoq yillar yozmadi. Ehtimol, qo‘rquv saltanati bunga yo‘l bermagandir; ehtimol mudhish hodisalar haqida yozish azob-iztirobi uni cho‘chitgandir. Har ikki taxminda ham asos bor; faqat mustaqillik yillaridagina vujudidagi «qo‘rquv saltanati» chekinib, lager hayotidan dadil so‘z ochishga jur‘at eta oldi, o‘zi uchun qanchalik azob bo‘lmasin, lager hayotiga oid xotiralarni, o‘sha mudhish hodisalarni qog‘ozga tushirishga jazm etdi. «Borsa kelmas darvozasi», «Taqrdir, taqrdir muncha shafqatsizmi?» «Oftob oyim» kabi turkum hikoyalari shu tariqa maydonga keldi.

Hamdo‘stlik mamlakatlari xalqlari, birinchi galda, rus adabiyotida lager hayoti to‘g‘risida jahonga mashhur asarlar bor. O‘zimizda ham ayrim yaxshi roman va qissalar mavjud. Totalitar rejim hukmron bo‘lgan mamlakatni GULAG orollariga, ulkan saraton korpusiga qiyos qilishlar bo‘lgan. Said Ahmadning bu mavzudagi hikoyalari mavjud asarlardan butunlay ajralib turadi. Avvalo, ular o‘zbekona milliy ruh bilan yo‘g‘rilgan, lager dahshatlari hech kimnikiga o‘xshamaydigan, Said Ahmadchasiga o‘zbekona bir nigoh bilan idrok va talqin etilgan. «Borsa kelmas darvozasi»ga «xalq dushmani» qizining yig‘lab aytgan qo‘shig‘idan satrlar epigraf – bosh so‘z qilib keltiriladi:

*Bu vatan qanday vatandir, har go'shasida turmalar,
Qo'ngani bir yer topolmay, osmonda yig'lar turnalar...*

Vatanning o'sha yillardagi manzarasini faqat Said Ahmadgina shu tarzda o'ta milliy, jonli, betakror tarzda ifodalashi mumkin.

Hikoya yana o'sha «xalq dushmani»ning qizi kuylagan qo'shiqdan olingan misralar bilan yakunlanadi.

*Siz asir bo'lgan qafasni tishlarim birlan buzay,
Buzmasam, mahshar kuni bag'rimni armon tirnalar.*

Bu bayt adibning ushbu turkum hikoyalaridagi boshqa bir g'oyat muhim jihatga ishoradir. Asarlarda qalamga olingan, bir-biridan mudhish, malomatli, g'am-g'ussaga, musibatlariga to'la lavhalar bag'ridan qandaydir odamga dalda beradigan umid, uning «boshini toshdan» qiladigan qudrat, zulmatni yoritadigan sirli-sehrli nur barq urib turadi. Davr shafqatsizliklari tufayli aksar mahbuslar beshafqat, toshbag'ir kimsalarga aylanib ketganlar. Ayni paytda o'sha beshafqat zotlar goho bandayi ojiz – inson bolasi sifatida o'zligiga qaytib, dilkash suhbatlar quradilar, o'zaro hazil-mutoyibalarga kirishadilar, toshga aylangan bag'irlar bir daqiqa yumshab, tund chehralarda tabassum paydo bo'ladi. Yozuvchining benazir yumoristik iste'dodi musibatlar maskanida ham kulgi, hazil-mutoyibalar uchun imkon topadi. Eng muhimi, deyarli har bir hikoyada o'zligini, qalbidagi imon-e'tiqod, ona yurt, o'zgalarga himmat, muruvvat tuyg'usini yo'qotmagan «boshi toshdan», alomat matonatli insonlarga duch kelamiz. Jumladan, asarlardagi hikoyachi – roviy obrazining o'zi ana shunday siymodir.

Vatan, burchga cheksiz sadoqat, fidoyilik tuyg'usi, ayniqsa, «Oftob oyim» hikoyasida betakror – marsiyadek mungli, ayni paytda, madhiya kabi mardona va mag'rur yangraydi. Lagerda do'st tutingan hikoyachi bilan yapon asiri Dyun orasidagi samimiy muloqotlar, samuray Dyun-

ning Sudze qismatiga oid afsona-rivoyatnamo hikoyasi, kamikadze burchini o'tay olmagan bu yigitning ruhiy iz-tirolari va halokati o'quvchini larzaga soladi. Qarangki Sudzening onasi, benazir go'zal ayol geysalar safiga kirgan ekan, vatan manfaatidan kelib chiqib, shu ishni qiladi, o'g'lining xiyonati tufayli quvonchlardan voz kechib, rohiblar libosini kiyib, monastirga ketadi. Sudze eng quvonchli kunda, Vatanga qaytish imkoni tug'ilgan daqiqalarda burch, or-nomus tuyg'usi tufayli o'zini halok etadi; xasta samuray Dyun esa Vatani tuprog'iga qadam qo'yib, qoni shu tuproqqa to'kilganidan taskin topib, jon beradi...

Bu hikoya faqat o'z o'quvchilarimizni emas, darhol o'zgalarni, birinchi galda, yapon fuqarolari e'tiborini o'ziga tortdi, u o'zga tillarga ham tarjima etila boshladi. «Yarim asrdan ko'p vaqt mobaynida ko'ngil qatida yapon asirlari xotirasini saqlab kelib, ular haqida ajoyib hikoya yozgan janob Said Ahmaddan bag'oyat minnatdorman», – deb yozadi Yaponiyaning O'zbekistondagi Favqulodda va Muxtor elchisi Kyoko Nakayama «Xalq so'zi»da e'lon qilgan xatida. Elchi hikoyada insonning tuyg'ulari va ichki kechinmalari chuqur hissiyot bilan aks ettirilgani, unda hozirgi kunga kelib unutilayozgan an'analar ham yoritilganligini ta'kidlaydi. «Ikkinchi jahon urushi tugagandan buyon yarim asrdan ko'p vaqt o'tdi, – deyiladi maktubda, – bu urushning xotirasi bugungi yapon yoshlari orasida asta-sekin unutilib borayotgan bir paytda, Yaponiyadan olisda bo'lgan O'zbekistonda yapon asirlarining qismatini eslash meni chuqur ta'sirlantirdi».

Qanday baxt: o'zimiznigina emas, o'zgalarni ham maf-tun etgan, hayajonga solgan yangi asr o'zbek hikoyasi-ning ilk yetuk, go'zal namunasini yaratish 81 yoshli ardoqli adibimiz Said Ahmadga nasib etdi.

Umarali Normatov

SAROB

**«Ota qarg'ishi misoli o'q – u oxiratda emas,
shu dunyoning o'zida nishonga tegadi»**

*(Buxorolik 100 yil yashagan temirchi
Usto Amin boboning o'gitlaridan)*

Bugun lagerimizga yangi mahbuslarni olib kelishdi. Ko'rinishidan ularni yangi deb bo'lmasdi. Egnilaridagi kiyimlariga, yelka va tizzalaridagi raqamlariga qaraganda, ko'p yillardan beri lagerdan lagerga ko'chib yurgan daydi mahbuslar ekanini darrov payqash mumkin edi.

Odatda, yangi kelgan mahbuslarning oyog'ida yangi etik, yangi botinka, egnida ohori to'kilmagan kostyum yo gimnastyorka bo'lardi. Lagerimizning blatnoy – zo'ravonlari ularning egnidagi kiyimlarni ko'rishlari bilanoq o'zaro taqsimlab olardilar. Oradan biron hafta o'tib, o'sha kiyimlarni blatnoylarning egnida ko'rardik.

Bu galgi etapda kelganlar zo'ravonlarimizga yoqmadi. Har biri o'n-o'n besh yillab SSSRning jamiki lagerlarida yashab, qirriq bo'lib ketgan, nainki birovga o'z kiyimini beradigan, aksincha, birovlarinikini qiyqirtirib yechib oladigan, beti qattiq mahbuslar edi.

Soldatlar, lager nazoratchilari ularni bitta-bittalab sanab, yuvilaverib rangi uniqib ketgan kulrang kurtkalaridagi, shimlaridagi raqamlarni tekshirib o'tkaza boshladilar. Shunda mahbuslardan bittasi menga juda tanish tuyuldi. Uning g'amgin va lekin loqayd ko'zlari... Qayerda ko'rganman uni? Tanish, juda tanish!

Oldi tikanli sim bilan to'silgan barakda yangilarni bir necha kun karantinda saqlaydilar. Hozircha ularni boshqa mahbuslarga qo'shmaydilar. Ovqatni ham paqirda oborib beradilar.

Bahorning iliq-issiq kunlari edi. Yangilar yalang'och

bo'lib, barak oldidagi maydonchada chalqancha yotib, badanlarini oftobga toblardilar. Ular shimol lagerlarida oylab oftob ko'rmay, ranglari siniqqan kishilar edi. Ularni bir-ikki oygina yoz bo'ladigan, oftob esa tuman orasidan xuddi doka orqasida yoqilgan shamdek xira ko'rinadigan, bizda bahor oftobi charaqlab turgan shu kezlarda ham qish bo'ronlari uvillab turgan joylardan olib kelishgan. Bu mahbuslar uchun Jezqozg'on eng yaxshi kurortlardan ham afzal edi. Yalang'och yotganlarning badanida igna sanchib yozilgan so'zlar, turli sharmsiz suratlar, birida «tuqqan onamni unutmayman» degan yozuv bo'lsa, boshqasining ko'kragida karta, ayol kishining surati bilan bir shisha aroq tasvirlangan. Tagida: «Mana shular bizni xarob qildi» degan yozuv bor. Deyarli ko'pchiligining ko'ksida yalang'och ayollarining turli holatdagi suratlari bor edi. Bu manzara qamoqxonadagi «rassom»larning asarlari namoyish qilinayotgan ko'rgazmaga o'xshardi.

Menga tanish tuyulgan mahbus esa negadir yechinmay, kiyim-boshi bilan oftobda yotardi.

Kim u? Ko'zimga juda issiq ko'rinyapti. Borib o'zidan so'rasammikan? Buning imkoni yo'q. Soqchilar, nazoratchilar ularga yaqin yo'latmaydi.

Mendan sal narida yoshi yetmishlardan oshgan, umrining o'n besh yildan ortig'ini lagerda o'tkazayotgan Olimjon domla ham ularga ma'yus qarab turibdi.

Domla g'alati odam edi. U hech kim bilan sirlashmasdi. Birovga na dardini aytardi, na quvonchini. Ko'pchilik uni orqavorotdan «indamas domla» deb atardi. U yaxshilikka ham, yomonlikka ham birdek loqayd edi. Ammo uning hozirgi holati boshqacha. Oftobda yalang'och yotganlarga qarab ichi yonib, kuyib o'rtanib ketayotgani shundoqqina bilinib turardi. Zimdan unga ko'z tashlayman. Uni hech qachon bunday alfozda ko'rmagandim. U yig'lardi. Ko'zlaridan oqqan yosh soqollariga tomardi. Domla qimir-

lamas har kiprik qoqqanda mijjalarida to'planib qolgan yosh duv to'kilardi.

Nazoratchi kelib sim to'siqning berirog'ida to'planib qolgan tomoshabin mahbuslarga «Ketinglar», deb buyurdi. Mahbuslar nari ketishdi. Domla ham yoshli ko'zlarini kavgatiga artib, boshini egganicha ketdi.

Men lagerda rassom edim. Bir vaqtlar rassomlik maktabida o'qiganim yashash, ishlash qiyin bo'lgan bu joylarda asqotdi. Vazifam mahbuslarning kiyimlariga raqam yozish, jez konida ishlab qaytgan brigadalarning qancha ruda qazib chiqarganini katta-katta plakatlarda aks ettirish va ularni lagerning ko'rinarli joyiga ilib qo'yish edi.

Tushlikdan keyin ustaxonamga bosh nazoratchi bir qop kiyim olib keldi-da, shularga to'kechki ovqatgacha raqam yozib, tayyor qilib qo'yishimni buyurdi.

Bu yangi kelganlarga beriladigan kiyimlar edi. Shimlarning chap tizzasidan yuqorisi, kurtkalarning yelkasidan pasti sovun qutisicha keladigan joyidan qaychida qiyib olingan. Ustidan oq latta taqib qo'yilgan edi. Agar mahbus raqam yozilgan lattani olib tashlab qochib ketsa, qidiruvchilar kiyimidagi qiyib olingan joydan biladilar. Shu lattalarga mahbuslarning raqamini yozishim kerak. Raqam oftobda ham, qor yomg'irda ham o'chmaydigan qora lok bilan («Kuzbass lok» bilan) yoziladi. Lok sovuqda toshdek qotib qoladi. Novvoyxonadan toshko'mir cho'g'ini kurakchada olib kelib, lok solingan bankani uning ustiga qo'ydim. Lok erigandan keyin boya nazoratchi berib ketgan ro'yxatga qarab, raqamlarni yozishga kirishdim. Raqam yoniga mahbusning ism-familiyasi qayd etib qo'yilgan edi. O'n yettinchi kurtkaga raqam yozmoqchi bo'lib ro'yxatga qaradim-u, hayratdan yoqamni ushladim. «EE3781» raqami yoniga «Kimsanboy Yolqinov» deb yozib qo'yilgan edi. Ertalabdan beri xayolimdan ketmayotgan «Kim u?» degan jumboq yechilgan edi.

Olisda qolgan, beozor, sho'x, yerga ursa osmonga sakraydigan tizginsiz bolaligim, tezroq katta bo'lib, aziz va

jonajon Vatanga xizmat qilish, «xalqlar dohiysi, ulug' va mehribon otamiz – Stalinga sodiq bo'lish» orzusi yurak-yuraklarimizda jo'sh urgan qaynoq yoshligimiz ko'z o'n-gimdan chaqmoqdek bir yalt etib o'tdi.

Kimsanboy! U bizning bolalardan chiqqan qahramoni-miz edi. O'ttizinchi yillarda uning surati gazetalaridan tush-masdi. Maktablarda, pioner uylarida, istirohat bog'larida, yoshlar lagerlarida odam bo'yi qilib chizilgan suratlari bir qarashda ko'zga tashlanadigan joylarga ilib qo'yilardi. Va surat tagiga: «Pioner! Qahramon Kimsanboy Olimjonovga salyut berib o'tishni unutma!» deb yozib qo'yilardi. Butun O'zbekiston bolalari undan ibrat olishga, u ado etgan vatan-parvarlik jasoratini takrorlashga qasamyod qilishardi.

Uning otasi Olimjon Rahmonov rayon maorif bo'limining mudiri edi. Tarix bilimdoni bo'lgan bu odamni rayondagi jami tarix o'qituvchilari ustoz deb atardilar. Hatto uyiga ham kelib, undan Turkiston tarixi bo'yicha bilmagan-larini so'rab bilib olardilar. Uning uyida kitob ko'p edi. Alohida bitta uydagi tokchalarga juda noyob kitoblar terib qo'yilgan edi. Domla bu kitoblarni birovlariga bermasdi. Zarur bo'lsa, shu yerga kelib o'qishgagina ruxsat berardi. Amir Temur, Mirzo Bobur, Narshaxiy, Forobiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Najmiddin Kubro, Al-Beruniy, Xoja Ahror, Ahmad Yassaviy kabi allomalarning o'tgan asrlarda xattotlar tomonidan ko'chirilgan noyob qo'lyozmalarini Domla ko'z qorachig'idek asrardi. Kechalari yettinchi lampa yorug'ida tong otguncha mutolaa qilardi.

Ko'pincha, Domlanning uyiga keksa ziyolilar to'planib, tarixda o'tgan o'zbek mutafakkirlari to'g'risida suhbatlar qilishardi. Yig'ilganlar Olimjon domlanning bilimiga, bila-g'onligiga qoyil qolardilar. Suhbat o'z-o'zidan ota-bobolari Shahrisabz barloslaridan bo'lgan buyuk shoir Mirzo Ab-dulqodir Bedilga borib taqalardi. Bedilxonlik boshlanar-di, ko'plashib Bedilning sir-u sehriga to'la g'azallarining mag'zini chaqishga kirishib ketardilar. Albatta, Olim dom-

laning talqinlari hammani lol qoldirardi. O'shanday suhbatlarning birida gap aylanib Fuzuliyning bitta g'azaliga borib taqaldi. Mehmonlardan birov Fuzuliy ham o'zbeklar orasida Navoiy darajasida mashhur ekanini, uning ko'p g'azallari o'zbek hofizlari tomonidan qo'shiq qilib aytilishini gapirib qoldi.

– Domla, Fuzuliyning bir g'azali bor, mag'zini sira chaqolmadim. Ko'p bilimdonlardan so'raganimda tayinli bir javob bermadilar. Shu to'g'rida sizning fikringizni bilmoqchi edim.

Olimjon domla narigi xonadan Fuzuliyning devonini olib chiqdi. Ko'zoynak taqib, do'stining tishi o'tmagan o'sha g'azalni topdi. Chiroqqa solib, ikki-uch marta o'qidi.

– Xo'sh, qaysi joyiga tushunmadingiz? – deb so'radi do'stidan.

– Fuzuliy shunday deb yozadi: «G'amlarim shuncha ko'p-ki, tuyaning ustiga ortsam, zindonga tashlangan kofirlar ozod bo'ladi». Xo'sh, nima uchun ozod bo'ladi? Tushunmadim.

Domla o'ylanib qoldi. Darhaqiqat, tuyaning ustiga g'am yukini ortsam, nega kofirlar ozod bo'ladi? Domla ko'p o'yladi. Keyin boshini ko'tarib, mehmonlarga qaradi.

– Gap bundoq. Bu sirning ma'nisiga yetish uchun Fuzuliy yashagan davrga murojaat qilish kerak. O'sha davrdagi rivoyatlarni, maqol-u matallarni, hatto, qo'shiqlarni ham bilmoq kerak. Bir rivoyatda odamlar Allohdan: «Ey Tangrim, zindonda yotgan kofirlar qachon ozod qilinadi?» – deb so'rabdilar. Alloh: «Tuya ignaning teshigidan o'tgandagina kofirlar ozod qilinadi», – deb javob qilgan ekan. Fuzuliy ana shu rivoyatni g'azaliga asos qilib olgan. Ya'ni: «Mening g'amlarim shunchalik ko'pki, tuyaning ustiga ortsam, ko'tarolmay, ozib ipdek bo'lib qoladi». Ipdek ozib qolgan tuya ignaning teshigidan bimalol o'tishi mumkin. Demak, kofirlar zindondan ozod qilinadi.

Domlanning bu qadar bilimdonligiga qoyil qolishdi, tahsinlar o'qishdi.

Domlanning bo'yiga yetib qolgan egizak qizlari bor edi. Shu egizaklardan keyin ko'rgan bolalari turmadi. Bir yoshga to'lar-to'lmas vafot etaverdilar. U har gal oy-kuni yaqin qolgan xotinining do'ppayib qolgan qorniga qarab: «Kimsan, o'g'ilmisan, qizmisan?» – deb kulardi. «Agar qiz bo'lsang otingni Kimsanoy qo'yaman, o'g'il bo'sang, Kimsanboy qo'yaman», – derdi shirin bir entikib. Xayriyat, o'g'il tug'ildi. Oti Kimsanboy bo'ldi. Shu bola o'n ikki yoshga kirdi. Beshinchi sinfda o'qiydi. Domla kitob titish bilan ovora. Tong otguncha o'tirib, nimalarnidir yozadi. Yozgan maqolalari «Maorif va o'qituvchi», «Madaniy inqilob» gazetalarida bot-bot bosilib turadi.

Kimsanboy maktabda faol pionerlardan. U Lenin va Stalin to'g'risida yozilgan she'rlarni ajib bir mahorat bilan deklamatsiya qiladi. Uni tuman, hatto, viloyat miqyosida o'tadigan tantanali yig'inlarga, slyotlarga, o'qituvchilarning konferensiyalariga chaqirib, she'rlar o'qitishadi. Olimjon domla unga: «Bo'lam, bunaqa havoyi ishlarga juda ham berilib ketma, yo artist bo'lmoqchimisani? Yaxshisi, darsingni tayyorla. Jamoat ishlari darsdan keyin bo'lsin», – deb nasihat qilardi. Bir xonada domla qalam qitirlatadi, Kimsanboy boshqa xonada har xil harakatlar qilib, baland ovoz bilan she'r deklamatsiya qiladi.

Bir kuni maktab direktori uni dars paytida idoraga chaqirtirdi.

Direktorning kabinetida notanish odam o'tirardi.

– Bu o'rtoq sen bilan gaplashgani kelganlar. Sizlarni xoli qoldiraman, gaplashib olinglar, – deb, direktor chiqib ketdi.

Notanish odam gapni nimadan boshlashni bilmay, birpas unga tikilib o'tirdi. Keyin portfelidan gazeta olib, uning oldiga qo'ydi. Bu Moskvada chiqadigan «Pionerskaya pravda» gazetasi edi.

– Ikkinchi sahifadagi maqolani yaxshilab o'qib chiq, – dedi u, – suratga ham yaxshilab qara. Qahramon pioner Pavlik Morozov shu bo'ladi.

Kimsanboy o'rischani durust bilmasdi.

– Pavlik Morozovni xalq dushmanlari vahshiylarcha o‘ldirishgan. U – vatanga sodiq, Lenin va Stalin ishiga hayotini bag‘ishlagan zamondoshimiz. Uning otasi – xalq dushmani, sho‘ro tuzumini ag‘darib tashlashni niyat qilgan. Pavlik o‘sha dushmanning sirini fosh etadi. Hozir sho‘rolar jumhuriyatining hamma joyida Morozovchilik harakati boshlanib ketdi. Yosh vatanparvarlar ichki dushmanlarni fosh qilish uchun qasamyod qilmoqdalar. Sen ham shu harakatga qo‘shilishing kerak. Bu – sening muqaddas burching. Biz aytgan ishlarni bajarsang, seni Butunittifoq pionerlarining «Artek» nomli lageriga yuboramiz. Faol pionerlarning Moskvada bo‘ladigan slyotida ham qatnashasan. O‘sha yerda buyuk ustozimiz, dohiyimiz – Stalinni ko‘rasan.

Kimsanboyning ko‘zlari yashnab ketdi. «Muqaddas poytaxtimiz – ulug‘ Moskvani, tirik dohiyni ko‘rish, Qora dengiz sohilidagi jahon bolalari dam oladigan lagerda shohsupaga ko‘tarilib she‘r o‘qib bersa bormi!..» Kimsanboy shoshib qoldi.

– Men nima ish qilishim kerak?

– Avvalo, o‘rtamizda bo‘lib o‘tgan bu suhbatni birovga aytmaslikka so‘z berasan. Bundan keyingi suhbatlarimizni ham sir saqlaysan. – U shunday deya turib, portfelidan bir varaq qog‘oz olib, unga uzatdi. – Bunga imzo chekib ber. Avval o‘qi, keyin imzo chek.

Qog‘ozga shundoq so‘zlar yozilgan edi:

«TILXAT. Menkim, Kimsanboy Olimjon o‘g‘li GPU xodimi M.Mansurov bilan bo‘lgan suhbatimizni birovga aytmayman. Otam Olimjon Rahmonovning xatti-harakatlarini kuzatishga so‘z beraman. Uyga keladigan mehmonlar bilan nimalar to‘g‘risida gaplashilganini yozib beraman. Agar bo‘lib o‘tgan gaplarni, otam haqida to‘plangan ma’lumotlarni birovga aytsam, jinoyat kodeksining tegishli moddasi bo‘yicha jazolanaman».

– O‘qib bo‘ldingmi? Endi imzo chek!

Kimsanboy o‘ylab o‘tirmay, tilxat ostiga imzo chekdi.

– Tilingga ehtiyot bo‘l. Otang haqida yozib qo‘ygan xatlarni har haftaning dushanba kunlari o‘zim kelib, shu yerdan olib ketaman. Agar birovga aytsang, yo otangga bildirsang, xuddi Pavlik Morozovdek halok bo‘lasan. Yanagi kelishimda, agar aytganlarimni uddalasang, viloyat pionerlar tashkiloti seni qo‘l soati bilan mukofotlaydi, bildingmi?

GPU xodimi Mansurov har dushanba kuni maktabga kelar, Kimsanboy yozib qo‘ygan ma‘lumotlarni o‘qib ko‘rgach, boshqatdan yozdirardi.

– Kerakli gaplarni yozish kerak. Faktlarga siyosiy tus berishni o‘rgan! Bobokalon dohiymiz Karl Marks: «Din - xalq uchun afyundir», – degan. «Uyimizga kelgan mehmonlar Ahmad Yassaviy degan reaksion dindor shoirni ko‘klarga ko‘tarib maqtashdi. Xalqni asoratga soluvchi she‘rlarini o‘qishdi», deb yozish kerak. «Alisher Navoiy «Xamsa»ni, «Chor devon»ni yozganida Pushkinning habash bobosi O‘rta Yer dengizining janubiy qirg‘oqlarida chig‘anoq terib yurar-di. Mirzo Ulug‘bek Samarqandda rasadxona barpo etgan paytlarda, o‘rislar xaxollarning malayi edi, chipta kovush kiyib yurishardi», degan gaplarni aytishdi» deb yozgin!

– Bunaqa gaplarni endi sizdan eshitib turibman... Qandoq qilib yolg‘onni yozaman?!

Birdan Mansurovning jahli chiqib ketdi.

– Yozavermaysanmi, tirrancha! Aytmagan bo‘lishsa, endi aytishadi! Xalq dushmanlari hamma gaplarni birdan aytib qo‘ya qolishmaydi. Ular – nihoyatda pixini yorgan, niqoblangan yovlarimiz.

Kimsanboy bir hafta mobaynida jonini jabborga berib to‘plagan ma‘lumotlarni qaytadan, Mansurov aytgandek qilib yozdi. Tagiga imzo chekdi.

– Ha, balli! Mana shunaqa qilib yozish kerak. Menga qara, viloyat pioner tashkiloti seni qo‘l soati bilan mukofotladi. Ma taqib ol! Eh-he, seni hali qancha mukofotlar kutyapti!

GPUning pioner tashkiloti nomidan bergan soatini Mansurov Kimsanboyning bilagiga taqib qo‘ydi.

Kimsanboy o'zida yo'q shod edi. Ertaga bolalarning ko'zini o'ynatib taqib yuraman, deb quvonchini ichiga sig'dira olmay, Mansurovga minnatdorchilik bildirib, u bilan xayrlashdi. Mansurov ketar chog'ida: «Qanaqa yozishni bilib olding-a?» deb eslatib qo'ydi.

Bu xil ma'lumot yozishlar uch oydan ortiq davom etdi. Bu orada «pioner tashkiloti» Kimsanboyni velosiped bilan ham mukofotladi. O'sha oyning oxirlariga borib Kimsanboy Butunittifoq pionerlari slyotida qatnashish uchun Moskvaga ketdi. O'zbekistondan Kimsanboyga o'xshagan «Morozovchi»lardan yana o'n bir bola bor edi. Slyot qatnashchilaridan o'n yetti nafar bola «Hurmat belgisi» ordeni bilan mukofotlandi. Ular orasida Kimsanboy Olimjonov ham bor edi. Kimsanboy Ittifoq oqsoqoli Kalinin qo'lidan orden olar ekan, prezidiumda qarsak chalayotganlar orasida «buyuk dohiy, xalqlar otasi – Stalin»ga ko'zi tushdi. O'zini tutolmay, ho'ngrab yubordi.

U Moskvadan qaytib kelganida dadasi yo'q edi. Olimjon domla bilan yana yetti o'qituvchi qamoqqa olingan ekan.

Ular nima gunoh qilgan ekanlar, deb hayron bo'lgan odamlar gazetada bosilgan «Maorifga uya qurgan quzg'unlar» nomli maqolani o'qiganlaridan keyin nima gapligini bildilar. Birov: «Buni qaranglar-a, domla tuppa-tuzuk odam edi, «Odamning olasi ichida», deganlari bejiz emas ekan», desa, yana birovi: «Puxta niqoblangan, ayyor odam edi», – deydi. «Qing'ir ishning qiyig'i qirq yildan keyin ham chiqadi, hushyor bo'lish kerak, bunaqalardan hali oramizda ko'p bo'lishi mumkin», – deydiganlar ham bo'ldi. Dunyoning ishlari xo'p qiziq-da, ota – sotqin, bolasi – chin vatanparvar!

Kimsanboyni ikki marta tergovga chaqirib, otasi bilan yuzlashtirdilar. Olimjon domla bu ishlarda o'g'lining ham qo'li borligini bilmasdi. Yuzma-yuz paytida Kimsanboy aytgan gaplarni eshitib, yoqasini ushladi. Tergovchining: «Shu gaplar rostmi? Tasdiqlaysizmi?» degan so'rog'iga javob bermadi. Peshonasiga shapillatib urib: «E-e, attang,

attang! – deya o'g'lining betiga qarab: – «lloyo, juvonmarg bo'li! Umring xor-zorlikda o'tsin», – deb yuziga fotiha tortdi.

Moskvadan «Troyka» Olimjon domlani o'n besh yilga hukm qilgani to'g'risida qog'oz keldi.

Oradan sakkiz yil o'tdi. Kimsanboy yigirma yoshga to'ldi. 1942-yili armiya safiga chaqirildi. Qishloqlardan frontga ketayotganlarni tantanali kuzatish marosimiga yuzdan ortiq komsomol a'zolari to'plandi. Bo'lajak jangchilar nomidan «Hurmat belgisi» ordeni nishondori Kimsanboy Olimjonovga so'z berildi.

– Men hayot-mamot jangiga ketyapman. Xalq dushmanining o'g'li bo'lib emas, asl vatanparvar, dohiy Stalin farzandi bo'lib urushga kiraman. Bugundan boshlab familiyam Olimjonov emas, Yolqinov bo'ldi. Ko'ksimda buyuk Stalin bilan jangga kiraman! – U shunday deb ko'ylagining yoqasini yechib yubordi. Uning ko'ksida Stalinning igna sanchib ishlangan surati bor edi. – Ulug' dohiy jangda menga madadkor bo'ladi, – deb so'zini tugatdi Kimsanboy.

Qarsaklar yangradi. Olqishlardan mast bo'lgan Kimsanboy ko'ksini ochganicha tantanavor iljayib turardi...

Shu tobda qamoqxonaning kulrang kurtkasiga «EE3781» raqamini yozar ekanman, ko'zlarimga ishonmay, raqam yonidagi familiyaga yana bir marta qaradim. Adashmabman. Unga «Kimsanboy Yolqinov» deb yozilgan edi.

Boya oftobda yotgan mahbuslarga qarab yum-yum yig'layotgan Olimjon domla – Kimsanboyning otasi. Kiyimini yechmay yotgan, boshi bir tomonga qiyshaygan mahbus – sobiq qahramon pioner – Kimsanboy Olimjonov edi.

Olimjon domla o'g'lini tanidi. Ammo Kimsanboy otasini tanimadi.

Oradan besh-o'n kun o'tib, yangi mahbuslar karantindan chiqdi. Ularni uchta-to'rttadan qilib, baraklarga joylashtirishdi. Ochiq konda portlatilgan ruda xarsanglarini vagonchalarga ortadigan brigadalarga qo'shib yuborishdi.

Kimsanboy lagerning o'zida – «zona»da qoldirildi. Chunki uning qo'li sinib, qiyshiq bitib qolgan. Yurganda

boshi u yoq-bu yoqqa og'ib ketaverardi. Ko'zi ham xiralashgan. Oldida turgan odam tuman orasidan ko'rinayotganga o'xshayveradi. Lekin eshitish qobiliyati juda kuchli.

Yangilar kelgandan keyin lagerdagi mahbuslar hayoti birdan o'zgarib ketgandek bo'ldi. Hayot hayot ekan-da, mahbuslar har qanday azob-uqubatlar ichida ham, ertaga ularni dahshatli fojia kutayotganini sezganda ham, yashash tarzini o'zgartirmaydi. Og'ir, juda og'ir mehnatdan toliqib kelib, to'rt qoshiqqina suli bo'tqani yeb olib, barakda o'rniga yechinmay yotib orom oladi. Nazoratchi mahbuslarni sanab, barakni ustidan qulflab qo'ygandan keyin bir damgina asil insonlikka qaytgandek bo'ladilar. Bu barak ularning daxlsiz vatani, uyi, hovlisi bo'lib tuyuladi. Bunda uyat, juda uyat latifalar aytiladi. Barak derazalari kulgidan zirillab ketadi. Bunda mahbuslar xayollariga erk beradilar. Boshlaridan o'tgan voqealarni so'zlab beradilar. Aytayotgan sarguzashtlari, albatta, yolg'on gaplar. Hech kim «Yolg'on aytyapsan», – demaydi. Yolg'on bo'lsa ham, qiziq bo'lsa, bas.

Biri professorning o'g'liman deb Bolshoy teatrning yosh bir raqqosasini yo'ldan urganini, juda ozg'in ekansan, deb ertalab uyidan haydab yuborganini xuddi rost gapdek haya-jon bilan aytib beradi.

– Shu desangiz, – deb gap boshlaydi yana biri – SIBLAGdalik paytimda juda badtarin, johil bir nachalnigimiz bo'lardi. Bir ko'zi shisha edi. Jahl bilan stolni mushtlaganda shisha ko'zi otilib chiqib stolga, undan sakrab yerga tushardi. Shisha ko'zni ko'pchilik bo'lib izlab, tuproqdan topib, yuvib berardik. Bir kuni ko'zi otilib yerga tushganida bildirmay bir tepgan edim, ruda olib ketayotgan transportyor lentasiga borib tushdi. Ruda bilan vagonga to'kildi. Buni hech kim sezmadi. O'sha kuni kechgacha 50 kishi ko'zni qidirishdi. Topilmadi. Nachalnik yangi ko'z buyurtma qilish uchun Moskvaga ketdi. Bir oy yo'q bo'lib ketdi-yu, yangi ko'z bilan kelguncha otpuskaga chiqqandek yayraganmiz, – deya g'urur bilan g'irt yolg'on hikoyasini kula-kula tugatdi.

Yana biri «Ogonyok» jurnalida bosilgan chiroyli bir yigitning suratini qiyib olib, mashhur kinoaktrisaga o'ldimkuydim deb yozgan xatiga qo'shib jo'natganini, aktrisadan «ikkinchi bunaqa ahmoqlik qilmang, bu o'z erimning surati-ku» degan javob olganini aytganida, barak ichi bomba portlagandek, kulgidan larzaga tushgandi.

Yangilar kelgandan keyin bu kulgilar, bu xil quvnoq suhbatlar barham topgandi. Bunga sabab – yangilar, asosan, «seksotlar», «stukachlar» edi («seksotlar», «stukachlar» – mahbuslar to'g'risida boshliqlarga yashirincha ma'lumot berib turadiganlar).

Yangi kelganlar ichidagi zo'ravonlar «mahalliy» zo'ravonlarning ko'zini ochirmay qo'ydi. Ular oshxonaga borib, ko'pchilik bilan ovqatlangani or qiladilar. Bizning zo'ravonlarimiz ularga ovqat tashib, qo'lini artishga sochiq tutib turadilar. Qarindoshlaridan posilka olganlar quruq qo'l bilan qolaveradilar. Tuqqan onasi pishirib yuborgan tansiq shirinliklar ham o'sha zo'ravonlarning nasibasi bo'lib qolgandi.

Seksotlarni, stukachlarni bir lagerda uzoq ushlab turmasdilar. Ularning ayg'oqchiligi ochilib qolishi bilan boshqa lagerga jo'natardilar. Agar jo'natmasalar, mahbuslar ularni, albatta, o'ldirib yuborardilar.

Kimsanboy ham faol seksotlardan edi. Vorkuta lagerida mahbuslar uni urib, ma'lumot yozadigan o'ng qo'lini tirsagidan sindirishgan edi. Balxash lagerida orqa miyasining pastiga, qoq ensasiga belkurakning sopi bilan urib, chuqurga tashlab ketishgan. Soqchilar uning dodlagan ovozini eshitib, chuqurdan chiqarib olishgan. Ana shundan keyin uning o'ng qo'li tirsagidan qotib, boshi goh o'ngga, goh chapga o'zidan-o'zi burilib qoladigan, sog' qo'li bilan to'g'rilab, oldinga qaratib qo'ysa, boshi musichaning kallasidek oldorqasiga siltanib, borib-kelaveradigan bo'lib qolgandi.

Iyul oyining oxirlariga borib havo nihoyatda isib ketdi. Daraxtsiz, giyohsiz, tuprog'iga mis kukuni aralashgan yer qizdirilgan tovadek bo'lib, kirza botinkaning tagcharmidan

o'tib, oyoqni kuydirardi. Mahbuslar baraklarning soya tomonlarida jon saqlashardi. Terdan shalabbo bo'lgan kurtkalarini toshlarga, qizigan tuproqqa yozib quritishardi. Ko'pchilikning kurtkasi yuvilaverib, raqamlari o'chib ketgandi. Shunday paytlarda menga ish ko'payardi. Kiyimida raqami o'chgan mahbuslarni soqchilar darvozadan chiqarishmas, menga yuborishardi.

Olimjon domla oldimga kelib, orqa o'girib tizzaladi-da, yelkasini tutdi. Yangilar kelgandan beri domla ozib ketdi. Yana besh-olti yosh qarigandek edi.

– Domla, yaxshi yuribsizmi? – dedim yelkasiga raqam yozarkanman.

– Xudoga shukur, o'lmagan qul yashayverarkan.

– Shu deyman, domla, yoshingiz ham bir joyga borib qoldi. Kattalarda insof yo'q-da. Sizni ishga chiqarmasalar ham bo'lardi.

Domla sergaklandi. Uning ko'nglidan, nega bunday deyapti, seksot emasmikan, degan hayol o'tdi-yov!

– Juda unchalik qari emasman. Bergan nonini oqlab yuribman.

Sut ichib og'zi kuygan odam qatiqni ham puflab ichadi, deganlaridek, domlaning ham ko'p marta og'zi kuygan ko'rinadi.

Qamoqxonaning «telegrafi» juda aniq ishlaydi. Qaysi lagerda qandoq voqea yuz bergani uch kunga qolmay hamma lagerlarga yetib boradi. Qaysi shahar turmasida kimlar yotgani, ular qaysi modda bilan ayblanayotganlari, ular orasida seksotlar bor-yo'qligini aniq biladilar. Yangilarning ko'pchiligi seksot ekani to'g'risidagi xabar o'sha kuniyoq kelgan edi. Olimjon domla uzoq yillardan beri qamoqda yashab, lager hayotining ming bir chiyrig'idan o'tib, pishib ketgan odam edi. Shuning uchun ham u birov bilan dardlashmas, o'z yog'iga o'zi qovrilib yuraverardi.

Mahbuslarni konvoylar ishga haydab ketgandan keyin uch ming kishilik lager bo'shab qoldi. Mening ertalabki xizmatim ham shu bilan tugadi.

Endi barakka ketmoqchi bo'lib turganimda kallasini likillatib Kimsanboy keldi.

– Birodar, shu ortib qolgan lokni menga bersangiz.

– Lokni nima qilasiz? – dedim.

– Kerak. Yo'q demang.

– Mayli, oling, – dedim lok solingan tunuka bankani uzatib.

– Rahmat, – deya orqasiga burilar ekan, sog' qo'li bilan kallasini barak tomonga to'g'irlab qo'ydi-da, asta keta boshladi.

Ajab, Kimsanboy tanib bo'lmas darajada o'zgarib ketibdi. Navqiron yoshida yuzlarini ajin qoplabdi. Ko'z kosalari chuqurlashgan, sochlari to'kilib, boshi yalang'ochlanib qolgandi. Ammo ko'zlari, ovozi o'sha-o'sha, bolaligidagidek edi. Kunlar chidab bo'lmas darajada isib ketgan bo'lishiga qaramay, u hamon tomog'igacha tugmalari qadalgan kurtkasini, terdan bijg'ib ketgan bo'lsa ham, yechmasdi. U har kuni ertalab qora lak olgani oldimga keladigan bo'ldi. Shunday kunlarning birida uning kimligini o'ziga aytdim.

– Otangiz sizga xo'p bilib ot qo'ygan ekan. Qarang, kimligingizni o'zingiz ham bilmaysiz.

Uning ko'zlari olazarak bo'lib qoldi. Qo'lga tiralib, o'rnidan turmoqchi bo'lgandi, chap qo'li kuchsizlik qilib, yana o'tirib qoldi.

– Kimsanboy, mendan yashirmay qo'yaqoling, – dedim bosiqlik bilan. – Ikkovimiz bitta qishloqning bolasimiz. Kimligingiz kaftimning chizig'idek ayon. – Siz Pavlik Morozovning sadoqatli izdoshisiz. O'z otangizni GPUga sotganingiz uchun «Hurmat belgisi» ordeni bilan mukofotlangan Kimsanboy Olimjonovsiz. Sizlarni frontga kuza-tish marosimida qishloq komsomollariga: «Men ko'ksimda buyuk Stalin bilan jangga kiraman», – deb ko'kragingizdagi Stalin suratini minbarda turib ko'rsatganingizda men ham bor edim. Sizga qora lok nima uchun kerakligini bilaman. Stalinning suratini chaplash uchun kerak. Bunaqa qilishning endi foydasi yo'q. Saraton issig'ida terlagan badanga

bo'yoq yopishmaydi. Ko'chib ketaveradi. Bundan tashqari... – deb unga zimdan nazar tashladim. Boshi o'ng tomonga burilib qolgandi. – Ko'ksingizda Stalin borligini zeklar allaqachon bilib olishgan. Yakshanba kuni sizni yechintirib, ko'kragingizdagi qora lokni kerosin bilan, solyarka bilan, benzin bilan Stalinning surati ko'ringuncha ishqalamoqchilar. Ko'ksingizdagi Stalinni ming-minglab mahbuslarga ko'rsatishmoqchi. Sizga maslahat, xo'jayiningizga aytib, sizni yo vaqtincha qamab qo'ysin, yo boshqa lagerga jo'natib yuborsin.

Xoinni ogohlantirib to'g'ri ish qildimmi, bilmadim. Har holda, bir qishloqdan bo'lganimiz uchun shunday qildimmi, bilmayman.

Kimsanboyning kallasi chapdan o'ngga, o'ngdan chapga muttasil borib-kelaverdi. Xuddi tutqanoq tutayotganga o'xshardi. U mashaqqat bilan o'rnidan turib, boshini barak tomonga to'g'rilab qo'ydi. Baribir boshi yon tomonga silkinaverganidan yo'lni ko'rolmay gandraklay boshladi. Ikki marta yiqildi. Yana turdi. Ko'r odamday tasmollab yura boshladi. Unga ham rahmim keldi, ham undan jirkanib ketdim.

Ertasiga u qora lok olgani kelmadi. Tushlikka yaqin uchinchi barakda nimadir bo'ldi. O'sha tomonga sanitar yugurib o'tdi. Lager kasalxonasining jarrohi – katorjnik Shtokman va zambil ko'targan ikki sanitar izma-iz o'sha yoqqa yugurib ketishdi. Birozdan keyin zambilda qonga belangan Kimsanboyini kasalxonaga olib o'tishdi.

– Ko'ksiga pichoq sanchibdi, – dedi barak navbatchisi. – Battar bo'lsin! Itga it o'limi. Mahbuslar, baribir, uni tirik qo'yishmasdi.

Kechqurun ishdan qaytgan Olimjon domla kasalxona baragi oldida u yoqdan-bu yoqqa asabiy borib-kelib turibdi. Eshik oldida maxorka chekib turgan sanitardan:

– Ahvoli qalay? – deb so'radim.

– Bilmadim, hozircha bir nima deyish qiyin. Pichoq yuragiga bir santimetrcha kirgan.

Ertalab sanitar oldimga kelib:

– Bemor Yolqinov sizni so‘rayapti, – dedi.

Kimsanboy ko‘kka boqib yotibdi. Ora-sira ojizgina ingrab qo‘yadi. Tepasiga borib, ahvolini so‘radim. Uning hushi joyida edi. Faqat ko‘p qon ketganidan juda holsiz, bemajol.

– Hamqishloq, yaqinda muddatingiz tugab uyga ketasiz, – dedi u past tovushda. – Iltimos, dadam qamoqdan qaytib kelgan bo‘lsa, mening uzrimni yetkazing. «Gunohini qoni bilan yuvdi», – deb ayting.

U charchadimi, hartugul, ancha paytgacha indamay yotdi. Navbatchi sanitar, «Kerakli gapni ayta olmayapti», deb o‘ylab, bizni xoli qoldirib chiqib ketdi.

– Bu dunyoning azoblaridan qutulishimga sanoqli soatlar qolgan. Sizdan o‘tinib so‘rayman, Shtokmanga ayting, jonim uzilishi bilan tanam sovimay, jasadim qotmay turib ko‘ksimdagi Stalin suratini terim bilan shilib olsin. Fashistlarning konslagerida o‘liklarning terisini shilishda Shtokman assistentlik qilgan. Qandoq qilishni yaxshi biladi. U dunyoga ham Stalin bilan ketmay. U bilan bitta qabrda yotgulik qilmasin.

Uning bu gapi iltimos emas, vasiyat edi.

– Xotirjam boling, albatta aytaman, – deb unga va‘da berdim.

Fashistlarning konslagerida Kimsanboy Yolqinov o‘likxonaga qorovul bo‘lgan deb eshitgan edim. O‘lgan asirlarni tikanli sim bilan o‘ralgan joyga sarjingga o‘xshatib taxlab qo‘yganlar. Qish chillasida o‘liklar toshdek qotib, muzlab qoladi. Ularning og‘izlaridagi tilla tishlarini olg‘irlar qoqib ketmasin, deb qo‘riqlashardi. Badanida yarachaqasi yo‘q o‘liklarni ichkariga, issiqxonaga olib kirganlarida muz erib, murdalarning badani yumshab qoladi. Shundan keyin terisini shilish oson bo‘ladi. Bu terilardan tannoz xonimlarga sumkachalar, tanga-chaqa solinadigan hamyonchalar, qayishlar yasashardi. Ba‘zan yorilgan barabanlarga ham qoplashar edi.

Kimsanboyning oldidan chiqib, jarroh Shtokmanning xonasiga kirdim. Yolqinovning vasiyatini unga aytdim. Shtokman bosh chayqadi.

– Buni, hatto, xayolingizga ham keltirmang. Umrimda bunaqa ish qilmaganman. Ammo qilmagan ishimni zo‘rlab bo‘ynimga qo‘yib, otuvga hukm qilishgandi. Keyin otuv hukmini yigirma yillik katorgaga almashtirishdi. Kechirasiz, yana boshqatdan otuvga hukm etilishni istamayman!

Shu bilan Shtokman gapni qisqa qildi-yu, meni xonasidan chiqarib yubordi. Ertalab borganimda sanitar Yolqinovning sahar paytida jon berganini aytdi. Ichkariga kirib murdani ko‘rmoqchi bo‘ldim. Ikki sanitar uning ustidagi choyshabni ochib, Stalinning suratini tomosha qilishayotgan ekan. Pichoq Stalinning chap ko‘zidan sal pastrog‘iga sanchilgan edi. «Dohiy»ning surati shu qadar mahorat bilan ishlangan ediki, xuddi tirikka o‘xshab ko‘rinardi. Ajab, o‘lik tanada tirik Stalinning surati.

Mendan oldin Olimjon domla kelib, murdaga uzoq tikilib o‘tirganini, o‘pkasini bosolmay o‘kirib yig‘laganini aytib berishdi. Qaytib chiqqanimda domla eshik kesakisiga boshini tirab, holsiz bir alfozda turardi.

– Domla, bir musulmonning bolasi olamdan o‘tdi, – dedim. – Shunga janoza o‘qitsak bo‘larmidi?

Domla indamadi. Uzoq sukutdan so‘ng:

– Unga janoza lozim emas, – dedi. – Ko‘kragida kofirning surati bor. Endi u bejanoza, bekafan ko‘miladi.

U shunday dedi-yu, gandiraklab-gandiraklab, barak orqasiga o‘tib ketdi.

«Dohiy» Stalinning jasadi tuproqqa ko‘milmadi. Uning ichiga poxol tiqib, mavzoleyga – ustози Lenin yoniga yotqizib qo‘ydilar.

Bu yerda esa u bir xoinning badaniga yopishib, atigi bitta murda arang sig‘adigan go‘riga sherik bo‘lib yotibdi.

Shu bilan ichimizdan chiqqan xoinning jirkanch umri yakun topdi.

BORSA KELMAS DARVOZASI

«Shahidlar xotirasi» maydonidagi
g'amgin o'ylar

**Bu vatan qanday vatandir, har go'shasida
turmalar,
Qo'ngani bir yer topolmay, osmonda yig'lar
turnalar.**

*(«Xalq dushmani» ning qizi yig'lab
aytgan qo'shiqdan)*

Prezidentimiz Islom Karimov irodasi bilan barpo qilinayotgan «Shahidlar xotirasi» yodgorlik majmui bugun-erta tantanali vaziyatda ochiladi. Har bir terilgan g'ishtga, har bir chekilgan naqshga ziyoratchilarning ko'z yoshlari tomadi. Odamlar bu yerga shodon qo'shiqlar kuylash uchun emas, o'ynab-kulish uchun emas, azob-uqubatlarda zor-zor qaqshab jon bergan jigarlarining ruhlari bilan yuzma-yuz bo'lgani keladilar. O'yg'a toladilar, sog'inchdan pora-pora bo'lgan yuraklarini bo'shatgani keladilar. Bunda buyuk bir sukunat hukmron. Bu yerda xotira, bu yerda xayollar, o'ksiklik, yetimlik iztiroblari, sog'inch hukmron...

Maydon yonboshidagi temiryo'ldan guldirab, qichqirib shumshuk poyezd o'tadi, baland, salobatli ko'prik tagiga bosh suqib so'ngsiz, poyonsiz temir izlardan bobolarimizni olib ketgan yoqlarga, borsa kelmas Sibir tomon yo'l oladi. Bu yo'ldan yopiq vagonlarda yuz minglab yurtdoshlarimiz qon qaqshab o'tganlar. Qaytmaganlar.

Bolaligimning bir bo'lagi shu yerda, hozir biz «Shahidlar xotirasi yodgorlik majmui» deb atayotgan joyning xuddi o'zginasida o'tgan. Odamlar «Alvasti ko'prik» deb nom qo'ygan ko'prik tagidan tinimsiz poyezd o'tardi.

Onamning singlisi, katta xolamning bog'i shu yerda edi. Bog'ning bir tomoni «Alvasti ko'prik»ka, bir tomoni Sabza-votchilik tajriba stansiyasiga, etagi temiryo'lga tutash edi.

Bu joylar kechalari juda vahimali, qo'rqinchli bo'lardi. Ko'prik tagida ajinalar bor, deb tunda ko'prikdan deyarli odam o'tmasdi. Bu joylarga hali elektr kelmagan, atrofda milt etgan bir nur ko'rinmasdi.

Ba'zan mahallaga GPU odami kelib, oqsoqolga nimalarnidir tushuntirardi. Oqsoqol esa uyma-uy yurib, qorong'i tushgandan keyin ko'chaga chiqmasliklarini, bolalarni ham uyda ushlab turishlarini tayinlardi. Biz bolalar, baribir, qochib chiqib ketardik. Bilamiz, GPU odami bekorga kelmagan. Butalar orasiga yashirinib, temiryo'lning naryog'idagi «Najastepa»ga qarab, pusib o'tirardik. Temiryo'l bo'ylab miltiq ko'targan soqchilar u yoqdan-bu yoqqa borib-kelib turardilar. Boshliqlari kamariga to'pponcha tiqqan qorovul-boshi ulardan xabar olib turardi. Bunday paytda «Alvasti ko'prik»dan birovni o'tkazishmasdi.

Tun yarmidan oqqanida ko'prikdan usti berk yuk mashinasi o'tadi. Chap tomonga burilib, «Najastepa» oldidagi o'ngir yonida to'xtaydi. Undan qo'li bog'langan besh-olti kishini tushirishadi. Ruscha so'kishlar baralla eshilib turadi.

Qorong'ida hech narsa ko'rinmaydi. Buta shoxlari orasidan mashina chirog'i arang ko'rinadi.

Birdan mashina farasi do'nglikni yoritib yuboradi. Buta shoxlari orasidan o'sha tarafga tikilib qaraymiz. Qo'li bog'liq yetti kishi qator turibdi. Ulardan o'n besh metrilar uzoqlikda soqchilar yelkadan miltiqlarini olib shay bo'lib turishibdi. Zatvorlarning sharaqlagani eshitaladi. Boshliq «Ot!» degan buyruq beradi. Yetti miltiqdan baravar o'q uziladi. Qo'li bog'liqlardan ikki-uchtasi yiqiladi. Dod-faryodlar, ingrash tovushlari eshitaladi. Miltikli kishilar yiqilmay tik turgancha chayqalayotgan yaradorlarga yana o'q uzadilar. Otilganlarning ovozi tinadi.

Xolamning o'g'li Ne'matilla: «Dushmanlarni otishdi», – dedi. Men esa dag'-dag' titrayman. Uning bilagiga osilib, «Yur, ketaylik», – deb qistayman. «Jim tur, bilib qoladi», – deb meni jerkiib tashlaydi u.

Qorong'i kechani sukunat bosdi. Birozdan keyin o'sha joydan chang ko'tarildi. Pastga tashlanayotgan tuproq changlari mashina farasining o'tkir nurida pastak bulutdek aniq ko'rinib turadi.

Temiryo'l shpallari ustida u yoqdan-bu yoqqa yurib turgan soqchilar yuqoriga chiqib ketishdi.

Mashina chirog'i goh daraxt uchlarini, goh pastak tomlarni yoritib, orqaga burildi. Keyin «Alvasti ko'prik» tepasiga chiqib, shahar tomon shitob bilan ketdi.

Orqaga qaytyapmiz. Yettinchi lampa yonib turgan qo'shnimizning yo'lagida to'rt kishi bosh eggancha sukut saqlashardi. Duradgor amaki hozirgina shahid bo'lganlar ruhiga Qur'on tilovat qilardi. U oyatlarni shunday hazin o'qirdiki, beixtiyor yig'lab yuborging keladi. Zimiston jimligida qorining ovozi goh baland, goh past suzib yuradi.

Ana shu voqeadan keyin xolamning bog'iga juda kam boradigan bo'ldim. Keyinchalik to'ygami, ma'rakagami borganimda, ko'prikka chiqib, temir izlariga qarab o'yga tolaman. Tagidan tinimsiz poyezd o'taverganidan, paravoz tutuni qoraytirgan, qurumga to'lgan ko'prik tagiga qarayman.

Mana shu ko'prik tagidan poyezd meni ham olib ketgan. O'shanda nimalarni o'ylagandim? Bilmayman. Meni shuur tark etgan, butun vujudim karaxt bo'lib qolgan edi...

Eshik o'rni to'r sim bilan qoplangan to'rt kishilik kupega ko'rpa-to'shaklari-yu oziq-ovqatlari bilan yigirma yetti kishi tiqishtirilgan. Qani endi, qimirlab bo'lsa! Biring oyog'i birining boshida, birining boshi boshqasining qo'ltig'ida qisilib qolgan. Pastda qolganlari bukchayib, belaridan bosayotganlarni arang ko'tarib turardilar.

Birov birovni tanimaydi. Bir-birini o'rischalab, boloxonador qilib so'kishdan bo'lak gap yo'q. Oyoq ostida qolib ketgan mahbus bor ovozi bilan qichqira boshladi. Soqchi yigit qafas eshigini ochib, uni sug'urib oldi. Hamon dodlayotgan mahbusning chap qo'lini qo'ltig'idan o'tkazdi, o'ng qo'lini yelkasidan oshirib, ikkala qo'lini bir-biriga tortib yaqinlashtirdi. Keyin ikki bilagiga avtomat kishanini soldi.

Har qanday bardoshli odam bu xil azobga chidayolmasdi. Ikkala qo'l beixtiyor orqaga tortiladi. Tortilganda avtomat kishan bilak suyaklarini sindirib yuborgudek qisadi. Qani endi, bu azobga chidab bo'lsa! Mahbus ingrar, vahshiy bir ovozda bo'kirardi. Yerga dumalab dodlardi. Soqchilar unga parvo qilmaydilar. Aksincha, bittasi, «bo'kirma, fashist!», — deb uning biqiniga ikki marta bor kuchi bilan tepdi. Ana shundan keyin u hushidan ketdi. Ovoz chiqarmay qo'ydi.

Butun umrini qamoqlarda o'tkazgan, sho'ro hukumati-ning jami qamoqxonalarini ko'rgan ashaddiy, zo'ravon blatnoylar ham pusib qolishdi. Soqchi hushidan ketgan mahbusning betiga suv sepib, chala o'lik holda sudrab, yana qafasga tiqdi. Qo'shni qafaslardagi g'ovur-g'uvur ham tindi. Odamlar «Yo'l azobi — go'r azobi», deydilar. Go'r azobi nima ekan? Jahannam azobi nima ekan? Bu xil azoblarga inson bolasi hali nom topmagan.

Baxtsiz insonlarni ko'raverib beti qotib ketgan soqchilar uchun bular odammi yoki go'shtga topshirish uchun kushxonaga olib ketilayotgan molmi, baribir edi.

Vagon ichida uzoq vaqt yo'lni ko'rmay ketayotganingda avvaliga old tomonga qarab ketayotganingni bilasan. Bir muddat mudrab ko'z ochganingda poyezd orqaga qarab ketayotganga o'xshayveradi. Shunday paytlarda senda qadrdon yurtimga qaytib ketyapman, degan bir ilinj paydo bo'ladi.

Poyezd hech qayerda to'xtamasdi. Siyosiy mahbuslarni olib ketayotgan eshelonga stansiyalarda alohida «hurmat» bilan yo'l bo'shatib berishardi.

Bir katta stansiyada – menimcha, Olmaota stansiyasi bo'lsa kerak – uzoq turib qoldik. Ikki ofitser va to'rt-beshta soldat yo'lakda paydo bo'ldi. Katta papka qo'ltiqlab olgan ofitser qo'lidagi ro'yxatga qarab, mahbuslarni nomma-nom chaqira boshladi.

– Nomi chiqqanlar yuklari bilan yo'lakka chiqsin! – deb buyruq berdi u. Ikki soatlar chamasi vaqt ichida vagon yengillab qoldi. Bizning qafasdan o'n to'qqiz kishi ko'rpasini ko'tarib chiqib ketdi. Ofitser:

– Shirimbetov, yuking bilan chiq! – deb buyruq berdi.

Shirimbetov tunov kuni qo'liga kishan solingan, soqchidan tepki yegan mahbus edi. U hali ham hushiga kelmay, ikki bukchaygancha mahbuslarning oyog'i ostida yotardi. Ofitser uni yana ikki marta chaqirdi. Ammo Shirimbetovdan sado chiqmasdi. Ikki soqchi uni sudrab olib chiqmoqchi bo'ldi. Shirimbetov o'lgan, tanasi ham allaqachon sovib bo'lgan edi. U qachon o'lgan, hech kim bilmasdi. Uni ikki soqchi ko'tarib, yo'lakka olib chiqdi. Unga kishan solishganda azbaroyi tiqilinchda orqamga burilib unga qarayolmagan edim. Uning yuziga endi ko'zim tushdi. O'n yetti o'n sakkiz yoshlardagi, hali murti chiqmagan qoraqalpoq bolasi edi.

Shirimbetov bukchaygancha, oyoqlari bukilgancha qotib qolgan edi. Haligacha ochiq turgan ko'zlarida nur so'ngan. Cheksiz alam, iztirob, nafrat aks etgan bu ko'zlar endi loqayd, hech qanday ma'no anglatmas edi.

Qafasda yetti kishi qoldik.

Yonimizdagi bo'shab qolgan qafasga bizdan yana uch kishini opchiqib ketishdi. Endi bizga joy bermalol bo'lib qoldi.

Sheriklarimizdan biri Shinjonning G'ulja shahridan O'rta Osiyo davlat universitetiga o'qishga kelgan, josuslikda ayblanib, «Troyka» tomonidan o'n yil muddatga hukm qilingan Qodirxon degan uyg'ur yigiti edi. Yana biri –

yoshi yetmishlardan oshgan soqov. Qay millatga mansubligini so'rab bilolmadik. Kar-soqovlar o'rtasida sovetlarga qarshi tashviqot yuritgani uchun qamalgan, barmoqlarini bukib ko'rsatishicha, o'n besh yilga hukm qilingan ashaddiy «dushman» ekan.

Yana biri qaysidir rayon gazetasining muharriri, raykom byurosining a'zosi bo'lgan. Plenumda uchinchi sekretarlikka tavsiya qilingan, rayonda suyuq'oyoqligi bilan nom chiqargan ayolga qarshi ovoz bergan. Eri rus bo'lgani uchun yoqlab ovoz bermagansan, deb millatchilikda ayblashgan. Yetti yil muddatga ozodlikdan mahrum qilingan. Qamoqxonada zo'ravon blatnoylar og'zidan to'rtta tilla tishini qoqib olganlar, milklari, lunjlari shishib ketgan. Yigirma besh yoshlardagi Abdulla G'apporov degan chiroyli bir yigit edi.

Poyezd ilgari lab borardi. Ne manzil-u, ne marohillardan o'tmadik. Bu qafas-vagon uylarga kimlar chiqmadi-yu, kimlar tushmadi. Butun sho'ro zaminining qon tomiridek taralgan temir izlar bo'ylab sudralgan «Baxtsizlar uyi»da buguni qorong'u, ertasi noma'lum «ZEK» deb atalmish jismoniy shaxslar sarson-sargardon kezardi.

Lagerga kelganimdan keyingina «qonuniy» mahbus maqomiga ega bo'ldim. Shu kundan boshlab «zek» nomini oldim. Bu joyda yigirma yillab raqam bilan atalgan va o'z nomini unutib yuborganlar ko'p edi. Ular kimliklarini uylaridan to'rt-besh yilda bir keladigan posilka qutisi ustidagi yozuvdan bilardilar.

Lagerimizning tepasiga tikanli sim qadalgan, o'rtasi yo'lakli ikki tosh devor ayollar bo'limidan ajratib turardi. Shu qo'sh devor orqasidagi mahbus ayollarning baqirishchaqirishlari, qo'shiqlari, yig'ilari, qarg'ishlari aniq eshitilardi. Yillab ayol ko'rmagan mahbuslar bu ovozlardan qiyqirib yuborardilar. Ba'zan o'sha tomondan shamol esganda ayol hidiga qorishgan havodan to'yib-to'yib nafas olardilar.

Karantin muddatini o'tab bo'lgan kunimning ertasi, meni lager boshlig'ining yordamchisi chaqirtirdi.

– Yozuvchimisan? Endi kasbingni o'zgartirishingga to'g'ri keladi. Muhim topshiriqni bajarasan. Qanday topshiriq ekanini zonadan tashqariga chiqqanda bilasan.

– Qani, marsh! - dedi u istehzoli kulib. – Yozuvchi emish, hozir kim ko'p, yozuvchi ko'p. Go'rkov kam, bildingmi?

Soqchi meni ergashtirib tashqariga olib chiqib, kekxa qozoq nazoratchiga topshirdi. Boshliq yordamchisi «Bu bo'shashgan yozuvchi qayoqqa qochardi», deb o'ylagan bo'lishi kerakki, beshotarni arang ko'taradigan nazoratchiga meni topshirgan.

Shtab oldida oq xalat kiygan itxona veterinari irkitgina chol bir qo'lida belkurak, bir qo'lida qog'oz qop ushlab kutib turardi.

– Shuni qabristonga oborib ko'mib kelasan.

Qog'oz qopda yigirma kilocha keladigan muzdek bir narsa bor edi. Olisda mahbuslar qabristoni ko'rinib turardi. Yelkamda belkurak, qo'limda og'ir qog'oz qop, orqamda beshotar ko'targan nazoratchi yetovida yo'lga tushdim.

Qandoq kunlarga qoldim, deyman o'zimga o'zim. Qabristonga yetib kelganimdan keyin qopni ochdim. Ochdim-u, miyamga chaqin urgandek bo'ldi. Qopda nemis ovcharkasining muzlatilgan murdasi bor edi. Bo'shashib, xarsang ustiga o'tirib qoldim. Nazoratchi maxorka tutatib, olis-olis-larga tikilib o'tiribdi.

Cho'l nihoyatda befayz, odam bolasini yutaman, deyotganga o'xshardi. Qozoqlar bu joyni bekorga «Petpak dala» (Badbaxt dala) deb atamagan. Mis kukunlaridan zanglagan cho'l yashil tusga kirgan. Olisda adashgan yolg'iz tuya qimirlamay turibdi. Sarobda uning aksi, xuddi chayqalgan hovuzda ko'rinayotgandek goh cho'kib, goh paydo bo'ladi.

Ikki soatcha urinib, toshloq yerda bir yarim burma bo'lish sig'adigan go'r qazidim.

– O‘tir, damingni ol, – dedi nazoratchi. – Ne yerning bolasisan? – deb so‘radi. Unga, toshkentlikman, deb javob qildim.

– Tashkent ulkan qala, Astana qala, – dedi.

Qopdan itning qotib qolgan o‘ligini olib, tuproq ustiga qo‘ydim.

– Bu it – generalimizning iti. Qochgan mahhuslarni tutishda bunga teng keladigan it topilmasdi. Lagerdan qochgan bir mahbus uni lom bilan urib, o‘ldirib qo‘ygan. Ablah, haligacha qo‘lga tushgani yo‘q. General Moskva kasalxonasida operatsiya bo‘lgan. Hali-beri kelmas emish. Boshliqlarimiz itning o‘lganini telefonda aytib, undan ko‘ngil so‘rashdi. «Ko‘rinarli joyga ko‘minglar, borganimda o‘zim unga yodgorlik o‘rnataman» degan telegramma keldi. Bechora befarzand edi. Shu it bilan ovunardi. Endi unga qiyin bo‘ldi.

– Itmi yo generalning o‘zi befarzandmi? – deyman kinoya bilan. Nazoratchi, «Tiling qursin, zahargina ekan», – dedi gapim malol kelganidan.

Ahvolimdan, qilayotgan ishimdan o‘z-o‘zimga xo‘rligim keldi. Azizning boshi yerda, itning boshi mis tovoqda, deb shuni aytsalar kerak-da. Necha ming odam xor-zorlikda mis konlarida o‘pkasi zanglab jon beryapti. Ularning qadri shu itchalik yo‘q.

Bunda generallar, polkovniklar amaldorning o‘lgan itiga motam tutadilar. Egasiga hamdardlik izhor qiladilar.

Itni ko‘mib orqaga qaytyapmiz.

– Juda yuzaga ko‘mding, chirog‘im. Tunda qashqirlar tuproqni timdalab ochib, itni yeb ketadilar. Tuproq ustiga og‘irroq tosh bostirib qo‘yish kerak edi. Bu ishing uchun general seni sog‘ qo‘ymas-ov.

Oradan ikki haftacha vaqt o‘tib, nazoratchi menga bir «xushxabar» yetkazdi. Generalni Kislovodsk sanatoriysida birov palatada so‘yib ketibdi. Bu ishni lagerdan qochganda itni o‘ldirgan mahbus qilgan bo‘lishi kerak, deb gumon qilishayotgan emish.

Butun nafratimni hazilga qorishtirib dedim:

– O‘ligini shu yerga olib kelishsa, itining yoniga o‘zim yaxshilab ko‘mib qo‘yardim Tepasiga «Bu go‘rda ikkita it yotibdi» degan lavha qo‘yardik.

Nazoratchi sergaklandi.

– Sen bolaga o‘n yil kamlik qilayotganga o‘xshaydi. Bu gaping uchun yana o‘n yil qo‘shib qo‘yishlarini bilasanmi?! Og‘zingga ehtiyot bo‘l. Eshitsa, seksotlar darrov sotadi. Aytgancha, ko‘mib kelgan itimizni o‘sha kechasiyoq shoqollar yeb ketibdi.

Bizning barakda o‘n yil muddatini o‘tab bo‘lgan, bugun-erta ozodlikka chiqishni sabrsizlik bilan kutayotgan Dadajon degan andijonlik kishi bor edi. U bilan ko‘p gaplashardik. U meni «Pochcha» deb atardi. U ertadan kechgacha g‘imirsib, ketishga tayyorlanardi. Yo‘lda kiyib ketish uchun o‘ziga brezent qo‘lqopdan shippak tikdi. Xom surp choyshabdan ko‘ylak tiktirdi. Yashiklardan ko‘chirib olgan fanerdan chemodan yasadi. Bolalarining oldiga quruq bormasin, deb barakdagi biz mahbuslar baholi qudrat bir so‘mdan, ikki so‘mdan pul to‘plab, cho‘ntagiga solib qo‘ydik.

Pochcha, – derdi ajib entikish bilan u. – Albatta Toshkentga tushib o‘taman. Saidaxonga sizdan salom yetkazaman. Andijonga borganimda hovlilariga kirib, onalariga ham salomingizni yetkazaman.

Dadajon o‘n yillik azob-uqubatlar yukini yelkasidan tushirib, ozodlik ostonasida entikib-entikib turardi.

Nihoyat, uni maxsus bo‘lim vakili chaqirdi. O‘n besh chog‘li mahbus uni kuzatib chiqdik. Dadajon qushdek yengil bo‘lib, ichkariga kirib ketdi.

Hozir u chiqadi. Uni bag‘rimizga bosib, erkinlik bilan qutlaymiz. Besh minut o‘tmay, u yelkasida og‘ir tosh ko‘tarib kelayotganday bukchayib chiqdi. «Nima bo‘ldi?» – deb undan so‘raymiz. U gapirolmas, tili tanglayiga yopishib qolgandek entikardi. U zo‘rg‘a «Yana besh yil», deya oldi, xolos.

Troyka – maxsus kengash (osoboe soveshaniye) hukm qilgan mahbus muddatini o'tab ham qutulolmasdi. Maxsus kengash qarori abadiy qamoq jazosi bilan teng edi.

Dadajon adoyi tamom bo'ldi. Bukchayib, bir oyda sochlari oppoq paxtadek bo'lib qoldi.

Ellik birinchi yilning oktabri oyoqlab qolgan. Aytishlaricha, bu joylarning qishi qattiq bo'ladi. Hozirdanoq ochiqda qolgan idishlardagi suvlarning betini piyoz po'stidek muz qoplaydi. Ertangi kun hech qanday yaxshilik va'da qilmaydigan kuz kechalari naqadar hazin, naqadar og'ir. Istiqbolda biron yilt etgan nur ko'rinmaydigan sovuq oqshomlarda o'zingni o'ldirging keladi.

Meni ham «osoboe soveshaniye» o'n yilga hukm qilgan. Endi bir yarim yili o'tdi. Oldinda yana sakkiz yildan ortiq qora kunlar...

Yashagim kelmay qoldi, ko'ngilni ko'taradigan, yashashga undaydigan biron gap tilimga kelmaydi.

Bu oqshom uxlamay, Saidaxonga xat yozyapman.

«Saidaxon, salom!

Boshingizga tushayotgan ko'rguliklardan xabarim bor. Sizni qiyin-qistovlarga olishayotganini eshitdim. Iltimos, shularning gapiga kiring. Yo'qsa, juvonmarg bo'lib ketasiz. Qamoqdan qachon chiqishi noma'lum bo'lgan odam uchun ko'pam o'zingizni qiynamang. «Erimdan kechdim», deb yozib bering. O'lay agar, xafa bo'lmayman. Siz yashashingiz, ijod qilishingiz kerak. Shuncha azoblarga chidayapmanmi, bunga ham chidayman.

Umuman olganda, o'zimning ham yashagim kelmay qoldi.

Siz ozod qush edingiz, menga tegib, qafasga tushdingiz. Shu qafas eshigini bugundan boshlab ochib yuborishga qaror qildim. Men to'g'rimda o'ylamang. Meni yo'q deb biling, Sizning yaxshiliklaringizni, atigi besh oygina yashagan totli kunlarimiz xotirasini o'zim bilan olib ketaman.

Xayr. Qandoqki gunohlarim bo'lsa, bariga tavba qildim.
Xayr.

Said Ahmad. 1951-yil, 21-oktabr».

Xatni qozoq nazoratchisiga berib, vagon pochta qutisiga tashlashni iltimos qildim.

Ellik ikkinchi yilning 24-yanvarida Saidaxondan xat keldi. Gina-yu ta'nalarga to'lgan xatni o'qirkanman, o'ksib-o'ksib yig'ladim. Bu qamalganimdan beri ikkinchi marta yig'lashim edi.

Bir og'iz so'z, birgina og'iz so'z yurak-bag'rimni alg'ovdalg'ov qilgan, ich-ichimdan ko'z yoshlarimni mijjalarimga olib chiqqandi. «Sizga kiyim-bosh olib qo'ydim», – degan edi Saidaxon o'shanda.

O'ylab qarasam, shu paytgacha hech kim menga mehribonchilik qilmagan ekan. Go'dak paytimda, esimni tani mayoq o'z tashvishimni o'zim tortgan ekanman.

Birov menga «Manavini yeb ol», demagan, birov menga «Manavini ol», deb bir so'm bermagan ekan.

«Sizga kiyim-bosh olib qo'ydim...»

Bu so'z g'oyibdan kelgan ilohiy bir so'z edi. Bu so'z butun vujud-vujudimga singib ketgan issiq, yoqimli so'z edi.

Mana, endi bu xat butun hayotimni siltab tashladi.

«...Behuda xayollarga bormang. Siz nima bo'lsangiz, men ham shunday bo'laman. Hech qanday qiyin-qistovlar meni sizdan ajratolmaydi. Yashasak, birga yashaymiz, o'lsak, birga o'lamiz.

Siz bunaqa irodasiz odam emasdingiz-ku, nima bo'ldi? Chidang, ayol boshim bilan men chidayapman-ku! Hali oldimizda, eh-he, qancha yaxshi kunlar bor. Uylar quramiz, bog'lar qilamiz. Endi xatni kulib-kulib yozing, xo'pmi? Xayr.

Sizga hamisha va yana hamisha sadoqat bilan Said.
1951-yil 30-dekabr.

Sizni kirib kelayotgan yangi 1952-yil bilan tabriklayman. Iloyo 53-yilni birga kutish nasib qilsin.

ILOVA:

Xabaringiz bor, meni soyuzdan o'chirishgan. «Agar eringizdan kechsangiz, yana soyuzga qaytarib olamiz», – de-yishdi. «Men gapimdan qaytmayman», – deb javob qildim».

Goh kulib, goh yig'lab, ellik ikkinchi yilni ham o'tkazdik. Mahbuslar har bir bayramni yosh bolalardek sabrsizlik bilan kutishadi. Bayramda albatta amnistiya bo'ladi, deb umid qiladilar. Bayram o'tgach, havosi chiqib ketgan pufakdek bo'shashib qoladilar va bo'lg'usi bayramdan umidvor bo'lib yashaydilar.

Ellik uchinchi yilning bahori ham keldi. Bu bahor mamlakatning siyosiy hayotini butunlay o'zgartirib tashladi. STALIN O'LDI! Butun mamlakat motamda. Radio kuni bilan og'ir, yuraklarni o'rtovchi hazin kuylar eshittiryapti.

Markazning buyrug'i bilan «dohiy» Stalin mavzoleyga qo'yilayotganda Sovet mamlakatining jamiki hududlarida poyezdlar, kemalar, mashinalar – hamma transport vositalari kelgan joylarida tek qotadilar. Zavodlardagi stanoklar to'xtatiladi. Mamlakatning ikki yuz milliondan ortiq fuqarosi tik turib, sukut saqlaydi.

Lagerimiz boshliqlari jami mahbuslarni to'rt qator qilib safga tizdilar. Ikki mingdan ortiq mahbus tik turibdi. Soqchilar boshlig'i, lager boshlig'ining yordamchisi, nazoratchilar nimanidir kutishyapti. Boshliq bilagidagi soatga tez-tez qarab qo'yadi.

Radioda Kreml soatining jarangi eshitildi.

– Aziz fuqarolar, aziz fuqarolar, diqqat, diqqat! Bir minut tik turib sukut saqlansin!

Shundan keyin sukunat boshlandi. Butun mamlakat motam sukunatiga g'arq bo'lgan.

Qo'sh devor orqasidagi ayollar zonasida quvnoq qo'shiq yangradi. Yuzlab ayollar qo'shiqqa jo'r bo'lishdi. Ketma-ket sho'x laparlar bir-biriga ulanib ketaverdi. Tikanli sim naryog'ida buyuk motam, beri yog'ida bayram bo'layotgandek edi.

Erkaklar zonasidagi mahbuslar o'rinlaridan turmadilar. Ularni soldatlar miltiq qo'ndog'i bilan ursalar ham o'tira-verdilar.

Ayollar zonasida erkaklar sha'niga ta'nalar yog'ilardi.

– Erkakmisanlar, senlarni Stalin pichib qo'ygan. Erkak bo'lsalaring boshla qo'shiqni. Bugun aytmasang, qachon aytasan shodlik qo'shig'ini!

Shu gapdan keyin o'tirmay tik turganlar ham o'tirib olishdi. Ularni do'q-po'pisa bilan ham o'rinlaridan turg'izib bo'lmadi. Chap tomondan jur'atsizgina boshlangan qo'shiqqa boshqalar ham asta-sekin qo'shila boshladilar. Ikki ming mahbus «Brodyaga Baykal pereyexal» degan qo'shiqni ayta boshladi. Bu qo'shiqni mamlakatdagi jami lagerlarda mahbuslar dard bilan, mung bilan xonish qilardilar.

Mahbuslar Moskvaning «Sentralka» deb atalgan qamoqxonasi to'g'risidagi qo'shiqni boshlashdi. Qo'shiqda «Sentralka, sentralka, sening qalin devorlaring orasida mening yoshligim, mening talantim qurbon bo'ldi», deb kuylanardi.

Ukrain, belorus mahbuslar «Gopak»ka raqs tushib ketdilar. Kavkazliklar «Lezginka»ga o'ynardilar. O'tirgan ikki ming mahbus barobar «Assa», «Assa», deb chapak chalardi. O'zbeklar «Andijon polka»sini boshladilar. Bu yerda «mayda millat» deb atalgan o'zbek-u qozoqlar, qirg'iz-u turkmanlar ham raqsga tushib ketdilar.

Soqchilar boshlig'i o'yinni to'xtatmoqchi bo'lib, havoga avtomatdan uch marta o'q uzdi. Baribir, o'yin to'xtamadi. Devorning nariyog'idan, «Balli, balli, yigitlar!» – degan tovushlar kela boshladi. Men ham qiziqib ketib, o'mimdan turdim-u, ichimda ming'illab «Tanovar»ga o'ynay boshladim.

Qamoqxona boshlig'ining yordamchisi meni o'yindan to'xtatdi.

– Senga nima bo'ldi? Sen axir yozuvchisan, bularni to'xtatishimizga yordam berishing kerak.

– Men yozuvchi emasman, it ko‘madigan go‘rkovman. Shunday dedim-u, o‘tirib olganlar orasida ming xil-muqom bilan o‘ynayverdim.

O‘tirib olganlar baravar qarsak chalardilar.

«Dohiy» Stalin hurmatiga bildirilgan bir minutlik sukut lagerimizda ana shunday tantanali vaziyatda o‘tgan edi.

* * *

Xayollar, xayollar, intihosiz, so‘ngsiz xayollar, siz meni qay manzillarga boshladingiz? Endi bu yo‘llarga meni boshlamang. Bu manzillarda umrim gullari to‘kilgan. Yoshlik tug‘yonlari shu joylarda so‘ngan. Hur bo‘lib yaratilgan insonning qanchalik xor bo‘lishini, ota-onasi yaxshi niyat bilan qo‘ygan ismining raqamlarga almashtirilganini nainki ko‘rdim, aksincha, o‘z boshimdan kechirdim. Insonga bir marta beriladigan umrning yaxlit bir parchasini yulib qolgan bu manzillarni qayta ko‘rmoq naqadar og‘ir va ko‘ngilsiz.

Shu topda bir vaqtlar «Alvasti ko‘prik» deb atalgan joyda olislarga, Sibir yoqlarga cho‘zilib ketgan temir izlarga qarab, ana shunday iztirobli xayollarga berildim.

Kimdir etagimdan tortdi. O‘girilib qaradim. Invalidlar aravachasida o‘tirgan ikki oyog‘i yo‘q keksagina bir odam menga qarab jilmayib turardi. Qayerda ko‘rganman uni? Ko‘zlari juda tanish menga.

– Meni tanimadingiz-a? Unutgan bo‘lishingiz mumkin. Uchrashganimizga ellik yil bo‘lgan. Esingizdami, siz bilan mana shu yo‘ldan mahbuslar vagonida birga ketganmiz.

– To‘xtang, to‘xtang, – dedim xotiramni jamlab. – Siz, siz Abdulla G‘apporov emasmisiz?

– Xotirangiz joyida ekan. Topdingiz.

U qaysidir tuman gazetasiga muharrir bo‘lgan, bir buzuq xotinning raykom sekretarligiga o‘tishiga qarshilik qilgan, uning eri rus bo‘lgani uchun qarshilik qilgansan, ya‘ni mil-latchilik qilgansan, deb ayblashgan...

Sizning kitoblaringizni o'qib turaman. Ba'zan televizorda ham ko'rib qolaman. Oyog'imga qarab hayron bo'lyapsiz-a? Oyoqni lagerda esdalik uchun tashlab kelganman.

U shunday deya turib miyig'ida jilmayib qo'ydi. Bu jilmayish kulgi ham emas, yig'i ham emasdi. Har ikkovining orasidagi tushunib bo'lmas bir ifoda edi.

Bir qo'lida yo'rgaklangan chaqaloq ko'targan, ikki o'g'il bir qizaloqni ergashtirgan ellik yoshlardagi ayol uni chaqirdi.

– E, chaqaloq muborak, – dedim unga.

– Bu chaqaloq-nevaram. Anavilarning bittasi mening o'g'lim, qolganlari nevaralarim.

Abdulla G'apporov bolalari tomon ketdi. Temiryo'lning naryog'iga qarayman. Yetti mahbus otilgan joyni qidira-man. U joylar endi yo'q bo'lib ketibdi. Shu yetti baxtsizdan xotira bo'lib quloqlarimda yetti o'q ovozi-yu ularning dod-faryodi qolgan, xolos.

«Xalq dushmani»ning qizi kuylagan qo'shiq yana yodimga keladi:

*Siz asir bo'lgan qafasni tishlarim birlan buzay,
Buzmasam, mahshar kuni bag'rimni armon tirnalar...*

Toshkent, 2000-yil 4-may.

PROFESSOR UMARALI NORMATOVGA XAT

Azizim Umarali! Siz har ko'rishganimizda «Boshingizdan o'tgan voqealarni yozing», deb qistar edingiz. Nima deb javob berganim esingizdami?

U voqealarni yozmoq uchun xayolan qamoq lagerlariga borishim, o'sha azob-uqubatlarni qaytadan boshimdan kechirishim kerak. Bunga endi yuragim bardosh berolmas, degandim.

Mana, «Borsa kelmas darvozasi»ga nuqta qo'ydim. O'rnimdan turayotganimda boshim aylanib, o'tirib qoldim. Ichkari uyda televizor ko'rib o'tirgan kuyov-o'g'lim Mahmudjonni chaqirdim. U rangimni ko'rib, qo'rqib ketdi. Shoshib tomirimni ushladi. Ichkaridan apparat olib chiqib, qon bosimimni o'lchadi. 200 ga 130.

Bilaman, bu – insult ostonasidagi holat.

Besh kun kecha-yu kunduz uxlamay, ushbu xotirani yozdim. Go'yo besh kun qaytadan qamalib chiqdim.

«Sarob» degan hikoyamni o'qigansiz. Unga ham nuqta qo'yganimda shu ahvolga tushgandim. O'shanda meni shu Mahmudjon o'limdan saqlab qolgandi. Kechasi soat uchda nevaram shahar uyimizga telefon qilib, dadasiga ahvolimni aytganida, u go'yo Qibrayga uchib kelgan edi, «Tez yordam»ni chaqirib, kasalxonaga oborgan.

«Sarob»da ham lager, qamoq voqealarini yozgandim. Yurak ko'tarolmadi. Shundoq bo'lishini bilaturib yozgan edim. Qandoq qora kunlar boshimizga tushganini bizdan keyingilar bilsin, deb yozdim.

O'qib ko'ring, ma'qul bo'lsa, behad quvonardim.

Sizga samimiy salom bilan S.A.

2000-yil 5-may

TAQDIR, TAQDIR, MUNCHA SHAFQATSIZSAN?

(«Ko'z yoshi tomgan hikoyalar» turkumidan)

Stalin o'lgan, Beriya otilgan, mahbuslarga munosabat bir qadar yumshagan paytlar. Avgust oyida lagerimizga respublika ichki ishlar vazirining o'rinbosari general Jaqsiliq Stepanov kelib, mahbuslar bilan suhbatlashdi. Qamoq ichidagi qamoq, ya'ni kechasi mahbuslar ustidan qulflab qo'yilgan baraklar derazalaridan temir panjaralar yaqin kunlarda olib tashlanishini aytdi. U Qozog'istonning Rossiya bilan chegaradosh Pavlodar viloyatida, Irtish daryosi bo'ylarida katta bo'lgan, ruslashib ketgan qozoq oilasida tug'ilgan edi. U yetkazgan xushxabardan quvongan mahbuslar qarsak chalib, minnatdorchiliklarini izhor qildilar.

– Yaxshi kunlarni kutinglar. Hammangizning tergov materiallaringiz ittifoq komissiyasi tomonidan ko'rib chiqilyapti. Ular bizdan har biringiz to'g'ringizda fikr so'rashadi. Hozir yuzdan ortiq odam sizlarga xarakteristika yozish bilan band. Iltimos, tartib-qoidani buzminglar. O'zini yaxshi, intizomli tutganlar vaqtliroq erkinlikka chiqadilar. Har kim o'z mutaxassisligi bo'yicha ish ko'rsatishi kerak.

Norqobil degan zek o'rnidan turib, qo'lini ko'tardi. U asli termizlik bo'lib, Amudaryo portida qayiqchi bo'lib ishlagan. Vazifasi – kemada kelgan yuklarning Afg'onistonga tegishlisini qayiqda narigi qirg'oqqa o'tkazib topshirish. U josuslikda ayblanib, o'n besh yil muddatga hukm qilingan. Ya'ni, aybi – daryoning naryog'ida afg'on savdogaridan bir kostyum bilan tufli sotib olgani. Chet ellik shubhali odam bilan aloqada bo'lgansan, deb ayblangan edi. Hozir u qirq

yoshdan oshgan. Hamon muddat ustiga muddat oladi. Yigirma yillik qamoq uni professional mahbusga aylantirgan. U «Josus» soʻziga koʻnikib ketgan. Oʻzini chinakam josus boʻlsam kerak, deb oʻylardi. Va bunga ishonardi. Norqobil, asosan, lager tarbiyasini olgan. Blatnoylar tilini mukammal egallagan. «Ozodlik», «erkinlik» degan soʻzlar endi uning uchun oʻz maʼnosini yoʻqotgan edi. U butunlay «lager oʻgʻli» boʻib ketgan.

– Grajdanin general, siz hozir, har biringiz oʻz mutaxassisligingizni ishga solib xizmat qiling, dedingiz. Menga topshiriq bering, oʻz mutaxassisligim sohasida oʻzimni oqlay.

General Stepanov uning soʻzlarini eshitib, qiziqib soʻradi:

– Mutaxassisligingiz qanday? Albatta foydalanamiz.

– Shpionman, grajdanin general. Topshiriq bering, bajarmasam, gad budu.

Mingga yaqin mahbus qarsillab kulib yubordi. General uning chala-chulpa oʻrischa gaplari-yu soʻkinishlaridan zavqlanib kulardi.

– Nega kulasizlar? Chego smeetes gadi, ex vi podonki.

Uning blatnoy doʻstlari esa:

– Yo daet zaraza, shuruy, shuruy natsmen, – deya uni ragʻbatlantirishar edi.

General ketdi. Zeklarning koʻnglida allaqanday erkinlik uchquni qoldi.

Ellik uchinchi yilning qishi juda ogʻir keldi. Har kuni shamol aralash qor boʻralaydi. Yoningda turgan odamni ham koʻrolmaysan.

Bunday paytlarda soqchilar soni koʻpaytiriladi.

Qor tingan paytlarda tuman bosadi. Lager devorlaridagi kuchli proyektorlar zona ichini yoritish u yoqda tursin, projektorning oʻzi qogʻozga tomgan yogʻdek arang koʻrinadi. Tumanda adashib qolgan mahbuslar yoʻl topolmay, tikanli simlar bilan toʻsilgan devor yoniga borib qolishar, simga

tegib ketganda trevoga zangi o'zidan o'zi chalinib, lager bo'ylab uzoq vaqt jaranglab turadi. Devor burchagidagi vishkada soqchilar avtomatdan o'q uzadilar.

Mahbuslar yashaydigan o'n bir barakdan to oshxonaga cha o'n bitta temir arqon tortiladi. Mahbuslar oshxonaga shu arqonni ushlab boradilar. Agar arqondan qo'llari chiqib ketsa, to tuman tarqaguncha yo'l topolmay sarson bo'lib yuraveradilar. Mahbuslar o'n bir barakdan tortilgan arqonlarni quyosh nuriga o'xshatishardi. Ba'zilar chumolilardek o'n bir joydan oshxona tomon o'rmlayotganlarga qarab: «Bu yerda hamma yo'llar kommunizmga olib boradi», deb piching qilishardi.

Tuman chog'lari mahbuslar qochmasdi. Qochganlarning qancha-qanchasi cho'lda muzlab, qashqir-u shoqolarga yem bo'lishgan.

Fayzsiz bunday qish oqshomlarida yuragi shundog'am g'amga to'lgan zeklar murdadek qimirlamay o'tiraverardilar.

Ishga olib chiqilgan mahbuslar to tuman tarqamaguncha olib kelinmasdi. Kon oldidagi atrofi tikanli sim bilan o'ralgan maydonchada qorga ko'milib, och-nahor o'tirib, tuman tarqashini kutardilar.

Zeklar yashaydigan baraklar qanchalik yoritilmasin, odamlar ko'ksini yoritolmasdi. Ular, negadir, qo'shni uyda o'lik yotgandek, bir-birlari bilan shivirlab gaplashishardi.

Uzoq yillar qamoqlarda yashaganlar bu holga ko'nikib ketishgan edi. Ayniqsa, g'arbiy ukrainaliklar erkinlikdan tamoman umidlarini uzgan edilar. Shu topda ulardan biri nara (to'rt kishi yotishiga mo'ljallangan lkki qavatli so'ri) ustida chalqancha yotgancha shiftga tikilib «Dvlyu ya na nebo» degan ukrainlarning eng sevgan g'amgin qo'shig'ini kuylayapti. Bu qo'shiqni tinglagan har qanday toshyurak odam ham yum-yum yosh to'kardi.

Odamzod qiziq bo'larkan-da! Shundoq azobli, ayanchli damlarda ham bir-birlari bilan jiqqamusht bo'lardilar.

Barakdagi kattakon bak suvga to'ldirib qo'yiladi. Uning pastidagi jo'mrakka bandi zanjirlangan va qulflangan krujka osib qo'yilgan. Ko'pincha musulmon dinidagi o'rta osiyo-liklar, kavkazliklar, tatarlar shu bak oldida cho'kkalab taho-rat oladilar.

Boshqa dindagilar «Biz suv ichadigan idishni harom qilding», deb to'polon qiladilar. Mushtlashish boshlanadi. Soqchilar barakka kirib, qonga belangan janjalkashlarni ajratadilar. Bir-ikki zekni haydab opchiqib ketadilar.

Barak derazalaridagi panjaralarni olib tashlashga, barakni qulflamaslikka so'z bergan ichki ishlar vazirining o'rinbosari, general va'dasini bajarmadi. Mahbuslar kech-qurun barakka kelishlari bilan nazoratchilar ularni sanab, ustlaridan qulflab qo'yishadi. Hamma hojat ishlari shu yer-ning o'zida bo'ladi.

Men o'sha paytda «Madaniy tarbiya» bo'limida rassom edim. Vazifam qaysi brigada qancha ruda qaziganini sahar-gacha katta-katta shchitlarga yozib, zonaning ko'rinarli jo-yiga ilib qo'yish edi.

Sovuq shundoq zaptiga olgan dekabr kechasi edi. Oltin-chi barakda qiy-chuv bo'lib qoldi. Mahbuslarning dod-voy-larini eshitib, o'sha tomonga yugurdim. Barakda yong'in bo'layotgan edi. Mahbuslar etik bilan tepib, oynalari sindiril-gan derazalardan buralib-buralib qop-qora tutun chiqardi. O't ichida qolganlar yordam so'rab qichqirishardi.

Qor qalin yog'gan paytlarda mahbuslarga piyma (va-lenka – tagcharmi yo'q namat etik) berilardi. Ilashgan qor barakka kirganda erib, valenkalar jiqqa ho'l bo'lib ketardi. Mahbuslar ularni quritish uchun barak pechi ustiga qator terib qo'yardilar. Yong'in ana shu valenkalaridan boshlangan edi.

Nazoratchi starshina Demyanov yonayotgan barakka qarab, maxorka tutatib turardi.

– Eshikni ochmaysanmi? – deya unga baqirdim.

– Haqqim yo'q. Maxsus buyruq bo'lmaguncha ochol-mayman, – deya qat'iy javob qildi u.

– Yetmish ikki odam bo‘g‘ilib o‘ladi-ku! Nahotki rahming kelmasa? Bu ishing uchun hali javob berasan, – dedim g‘azab bilan.

– Men buyruqni bajaraman. Bu fashistlar kuysa kuyaversin, yonsa yonaversin. Barakdan yetmish ikkita kalla bilan bir yuz qirq to‘rtta oyoq topilsa bo‘lgani. U yog‘i bilan, o‘lik-tirigi bilan ishim yo‘q.

Zona devoridagi soqchi bo‘layotgan voqeani kuzatib turgan ekan. Telefonda shtabga xabar qilibdi. Zudlik bilan navbatchisi yetib keldi. Demyanovga «Eshiklarni och!» deb buyruq berdi.

Dadajon ham shu barakda yashardi. U bir yarim oydan beri to‘shakka yotib qolgan, hassaga tayanib, arang oshxonaga borib kelardi. Ko‘pincha hamyurtlari unga ovqatni keltirib berardilar.

Dadajonga nima bo‘ldiykin, deb tashvishlana boshladim.

Barak eshigi o‘t o‘chirish qoidalariga rioya qilinmay o‘rnatilgan edi. Eshiklar ichkariga ochilardi. Bu barakni mahbuslarning o‘zlari qurgandilar. Prorab qancha tayinlamasin, quloq solmagandilar. Yong‘in chiqqanda, yo yer qimirlagan paytda ichkaridagilar o‘zlarini eshikka uradilar, shunda eshik yopilib qolib, ochishning iloji bo‘lmaydi. Mahbuslar barakda o‘zlari uchun o‘zlari qopqon yasagan edilar. Bir soldat lom olib kelib eshikni buzdi. Ichkaridan tutunda holsizlanganlar biri birini itarib, tashqariga chiqa boshladilar, to‘lib oqayotgan anhor qirg‘og‘i o‘pirilganday bo‘ldi. Odamlar tinmay yo‘talishar, o‘qchishardi. Ular orasida Dadajon ko‘rinmasdi. Deyarli hamma mahbuslar tashqariga chiqdi. Dadajon yo‘q. Nazoratchi mahbuslarni bir-bir sanadi. Ularning soni yetmish bitta edi.

– Dadajon yo‘q, ichkarida qolib ketibdi, – dedim. Batareya chiroq ushlagan to‘rt soldat gaz niqob kiyib barakka, tutunlar orasiga kirib ketdi. Sal fursatdan keyin hushidan

ketgan Dadajonni ko'tarib chiqishdi. Qalin qor bosgan yerga yotqizishdi. Shoshib bordim-u bushlat bog'ichini yechib, ko'kragiga quloq tutdim. Yuragi urmasdi. Lekin tani hali issiq edi. Bilagini ko'tarib, tomirini ushlab ko'rdim. O'ttiz uch yil dukillab muttasil urib turgan yurak endi urishdan to'xtagan edi. Uning ochiq qolgan ko'zlariga qaradim. Tun qorong'usida ko'zlarida qanday ifoda qotib qolganini bilolmadim. Qaboqlarini kaftim bilan pastga qarab siladim. Yetdim, deganda yiqilgan Dadajonning bu dunyoga to'ymagan, erkinlik yo'liga intizor tikilgan ko'zlari endi bir umrga yumildi.

Garnizondan kapitan Rasulov yetib keldi. Qator yotqizib qo'yilgan, tinmay o'qchiyotgan o'ttiz besh choqli mahbusning boshiga borib, bir-bir qarab chiqdi. Dadajonning tepasiga kelib, uzoq tikilib qoldi.

Bosh vrach Shkarin holsiz yotganlarning hammasini sanitar zambilda kasalxonaga jo'nata boshladi.

Lager uyg'onib ketgan. Mahbuslar panjarali derazalardan bu tomonga jimgina qarab turishibdi.

Dadajonni zambarga yotqizishdi. Bir tomondan o'zim ko'tarishib, o'likxonaga obordik.

Soat sakkizda barcha baraklarning eshigi ochildi.

Oltinchi barak lop etib yondi-yu, alanga ichida qoldi. Achimsiq tutun hidiga to'lgan lager ustida, tumanlar orqasidan tong yorishib kelardi.

Bir yurtning odami har qanday sharoitda ham bir-biriga qayishar ekan. Biron soatlar o'tib, kapitan Rasulov qog'ozga o'rog'liq bir narsa berib ketdi. Ochib qarasam, sakkiz metr oq surp. Dadajon uchun kafanlik edi bu. Hali ham tuman tarqagani yo'q. Ancha baland ko'tarilib qolgan quyosh tuman pardasi orqasidan xuddi qizdirilgan chaqadek bo'zrayib ko'rinadi.

– Kafanlikni men olib kelganimni birov bilmagani durust, – dedi u yoq-bu yoqqa alanglab Rasulov. – Marhumning jasadini soat uchlarga tayyorlanglar.

To soat uchgacha marhum Dadajonni yuvib, kafanlab, janozasini o'qidik. Brichka aravada darvozadan olib chiqishdi. Vaxtada tunda eshiklarni ochmay, shuncha odamga shikast yetkazgan, Dadajonning o'limiga sabab bo'lgan nazoratchi starshina Demyanov turardi. Brichkani qo'riqlab borayotganlarga tanbeh berdi:

– Kafanni ochib qaranglar. Badaniga shtik sanchib ko'ringlar, mug'ombirlik qilayotgan bo'lmasin.

Rasulov:

– Tekshirib ko'rilgan, xotirjam bo'l, – deb javob qildi.

Uni dafn qilishga meni olib chiqishdi. Ana shunda

Rasulovning millatga qayishishiga tan berdim. Go'r qazish, murdani ko'mish uchun buxorolik uchta soldatni yuborayotgan edi. Ulardan biri Qur'onni juda chiroyli tilovat qilgan ekan.

Tuman tarqagan. Oftob qor bosgan oppoq cho'lda ko'zni qamashtiradi.

Qabristonga kelganimizda generalning iti ko'milgan joyga qaradim. Juda chiroyli qilib gumbaz ko'tarilibdi. Befarزند general o'limi oldidan, «Mendan qolgan pullarni sarf qilib, sodiq itimga yodgorlik o'rnatdinglar», deb vasiyat qilgan ekan. Yodgorlik yaqiniga bordim. Qora marmar toshga shunday so'zlar o'yib yozilgan:

«Mening sodiq va vafodor do'stim, o'ttiz yetti qochoq mahbusni tutib bergan va o'zi yovuz mahbus qo'lida halok bo'lgan Jek nomli itga minnatdor do'sti general mayor Maksim Mixaylovich Rechnikovdan».

Atrofga qarayman. Bu qabristonga akademik Tupolevning iste'dodli shogirdi, Mehnat qahramoni Dudinsov ko'milgan. SSSR xalq artisti Vera Kvitko, Valeriy Chkalovning samolyotini hamisha uchishga sinchkovlik bilan tayyorlaydigan aviatsiya mayori Stepanov, Buxoroda rishta kasalini tugatishda katta xizmat ko'rsatgan Rustam Azimzodalar shon-sharafsiz ko'milgan. Ularning qabri qani?

Allaqachon tep-tekis bo'lib ketgan. Birgina shu Jek deb atalgan itga qo'yilgan savlatli yodgorlik qabristonni «obod» qilib turibdi.

Taqdir, taqdir, muncha qahring qattiq! Muncha shafqatsizsan! Shu buyuk zotlarni bitta it qatori ko'rmading-a!

Fayzsiz, qishda bo'ronlar uvillagan yerdan bosh ko'targan giyohlarni saratonda qovjiratib tashlaydigan bu ayanchli, bu xunuk, bu sovuq qabristonga qarab ich-ichimdan faryod urardim.

Uch buxorolik azamat yigit lom bilan, belkurak bilan toshga aylanib ketgan zarang yerni kovlab qabr ochguncha terga pishib ketdilar. Jasad lahadga qo'yildi. Og'zi yassi tova tosh bilan bekitildi. Buxoroning Shofirkonidan xizmatga chaqirilgan Mir Arab madrasasining talabasi Istam Ahadov degan yoshgina yigit tilovat boshladi. Shag'al aralash tuproqni qabrga tashlay boshladik. Istamboy Qur'on o'qishning hadisini olgan ekan. Oyatlarni tiniq, yurakka to'ppa-to'g'ri borib qadaladigan ajib bir ohang bilan o'qirdi. Bir umr tilovat eshitilmagan bu qaqir cho'lda muallaq turib vijir layotgan qushlar ham tepamizda chir aylanar edi. Ular ham qori bolaning ovozidan mast bo'lgan edilar.

Tilovat tugab, to'rtovimiz yuzimizga fотиha tortdik.

– Istamboy ukam, rahmat senga. Iltimos, shu yerda yotgan musulmon bandalarning ruhiga ham bir tilovat qilsang.

Istamboy boshladi. Boya tilovat paytida tepamizda chirqillab aylangan, endi esa sovuqdan jon saqlab, qalashib yotgan toshlar orasidan xas-xashakdan yasalgan uyalarida hurpayib o'tirgan qushlar Istamboyning ovozini eshitib, yana tepamizga qaytib keldilar. Qanotlarini pirpiratib havoda jimgina muallaq qotib turardilar. Ular balandga ham chiqmas, pastga ham tushmas, allaqanday ko'rinmas ip bilan tepamizga osib qo'yilgandek tek qotgan edilar.

Ikki oyog'i bilan tumshug'i qip-qizil, boshida gunafsharang kokili bor bu qushlarning paydo bo'lganiga hali qirq

yildan oshgani yo‘q. Ularning asli nomi qanaqa, hech kim bilmaydi. Qozoqlar «Beyisht qushi», Qrim tatarlar «Ridvon (rizvon) qushi» deb ataydilar.

Ular toshlar orasidagi inlariga cho‘l giyohlarining urug‘larini yozda g‘amlab oladilar. Bo‘ron turganda, yog‘ingarchilik paytlarida haftalab inlaridan chiqmaydilar.

Odamlar ularning inlari og‘ziga non ushoqlari, har xil don-dunlarni sochib qo‘yadilar.

Ufadagi Madrasayi oliyada tahsil olib qaytayotgan bir talaba qushlarning inlari oldiga tiz cho‘kib, yig‘lab Qur‘on tilovat qilgan ekan. Uning gapiga qaraganda, bu qushlar oddiy qushlar emas, mana shu tep-tekis bo‘lib ketgan qabrlardagi azob-uqubatlarda shahid bo‘lgan begunoh insonlarning bir kalima tilovatga ilhaq bo‘lib yotgan ruhlari emish.

Kimki Rizvon qushga ozor bersa, tuzalmas dardga muhtalo bo‘larmish. Shu qabriston yonidan tunda o‘tgan odamlarning aytishlaricha, qushlarning uyalaridan tong otguncha yig‘i, oh-u faryodlar eshitilarmish.

Lagerimizda yer yuzida barmoq bilan sanasa bo‘ladigan Assiravavilonliklarning biri – Davidov degan yigit yashardi. Rizvon qushining bitta xo‘rozi bilan bitta makiyonini qafasga solib olib kelgan edi. Yaqinda shu Bobil farzandi tutqanoq kasaliga uchrab, olamdan o‘tdi. Endi ularning yana bittasi dunyodan ketdi.

Istamboy qiroatni sog‘ingan ekan. Armiya safiga chaqirilgandan beri komsomollarning zug‘umiga uchramaslik uchun ovoz chiqarmay, ichida tilovat qilib yurarkan. Nazarimda, uning o‘zi ham allaqanday ruhiy oziqlanayotgandek edi.

Gap-so‘z bo‘lishdan cho‘chimay, bu dafn marosimiga yo‘l ochib bergan hamyurtim, kapitan Rasulovga dil-dilimdan rahmatlar aytdim.

– Ukam, – dedim Istamboyga, – qo‘lingni fotihaga och: shu Rasulov degan azamat inson haqiga bir duo qil!

Bu dunyoning g‘amlaridan, ayriliqlaridan, adolatsizliklaridan u dunyoga faryod urib ketgan alamdoshim, has-

ratdoshim Dadajonni kimsasiz cho'l tuprog'iga topshirib qaytib kelyapmiz.

Qish kunlari – bir tutam. Soat besh bo'lmayoq qorong'i tushgan. Zona devorlaridagi projektorlar yoqib qo'yilgan. Gurillab yonayotgan gulxan oldida mahbuslar tik turganlaricha goh qo'llarini, goh oyoqlarini o'tga tutib isinishardi.

Zonaga birov kirmas, birov chiqmasdi.

Hammaning og'zida bitta gap: «Starshina Demyanovga chora ko'rilsin, jinoiy javobgarlikka tortilsin».

Yong'in paytida barak eshiklarini ochmagan starshina Demyanov vaxtada po'stinga o'ralib, qorovullar bilan qaynoq choy ichib o'tiribdi. Uning basharasiga tuflagim keldi. Afsuski, buning sira iloji yo'q edi. U ozod grajdanin, men esa hamma huquqlardan mahrum qilingan mahbusman.

Bir pastkash, insonlik qiyofasini yo'qotgan, shafqatsiz, hissiz to'nka oldida ojiz-u notavon qolish naqadar alamli, naqadar o'kinchli!

Mahbuslar so'zlarida turishdi. Ertasiga ham ishga chiqishmadi. Mahbuslarga bosh-qosh bo'lgan Norqobilni kechasi soldatlar opchiqib ketishgan ekan. Ertalab zonaga iljayib kirib keldi. Operativ vakil undan mahbuslarni tinchitishni, ertaga ishga chiqishlarini tushuntirishni so'rapti. Agar shu topshiriqni bajarmasa, qo'zg'olon ko'tarishda ayblanishini aytibdi.

– Gapiga ko'ndingmi, durak? – deya ta'na qildi maxorka tutunidan mo'ylovlari sarg'ayib ketgan, ismi mutlaqo unli harfsiz yoziladigan Mkrтч degan armani chol.

– Meni kim deb o'ylayapsan? Bilib qo'y: ya ne seksot i ne durak.

Tushga yaqin lager boshlig'i zonaga kirdi. U baraklarni aylanib chiqqandan keyin orqasidan, boshliq nima qilarkin, deb ergashib yurgan mahbuslarga dedi:

– Bo'ldi endi. Ertadan ishga chiqinglar.

Norqobil unga e'tiroz bildirdi:

– Poka starshina jazolanmas ekan, rabotat ne budem.

Lager boshlig'i podpolkovnik Samsonov biron tayinli gap aytishga ojiz edi.

– Kelinglar, ochiqchasiga gaplashaylik. Demyanov masalasida harbiy prokurorga murojaat qildik. U starshina qonun doirasida ish tutgan. Ustavni buzmagani, jazolab bo'lmaydi, deb javob qildi. Undan keyin harbiy tribunal bilan gaplashdik. Uning fikri boshqacha Jazolash kerak. Odamlar halok bo'lishini kutib o'tirmay, shtabga yong'in to'g'risida zudlik bilan xabar qilishi kerak edi, deb javob qildi. U albatta sud qilinadi, degan fikrni aytdi. Xotirjam bo'linglar, biz ham qarab turganimiz yo'q. Shuni yaxshi bilinglarki, Davlat xavfsizligi komiteti bilan Ichki ishlar vazirligi hech qachon mahbuslar fikrini tan olmaydi. Ishga chiqishdan boshqa ilojlaring yo'q.

– Barak eshiklari qachon ochiladi, – deb so'rashdi undan.

– Kutaymiz. Yuqoridan alohida ruxsat kelishi kerak. Kutaymiz.

Podpolkovnik chiqib ketganidan keyin Norqobil bosh-chiligida gulxan atrofida maslahat «majlisi» bo'ldi. To'rtinchi barakdan Dorfman degan yuristni chaqirib kelishdi. U erkinlikda Leningrad advokaturasida ishlagan, ko'p chigal sud jarayonlarida yutib chiqqan obro'li advokatlardan edi.

– Agar xafa bo'lmasanglar, gapning ochig'ini aytaman. Hozirgi urinishlaringiz hech qanday natija bermaydi. Mahbusning vazifasi – itoat qilish. Biron nimani da'vo qilishga mutlaqo haqqi yo'q. Chunki u grajdanlik huquqidan mahrum qilingan. Da'volaringizning birontasi inobatga olinmaydi. Vazifangiz – faqat va faqat bo'ysunish.

– Nima, biz qul chtoli? – dedi norozi bo'lib Norqobil.

– Undan ham battar, – dedi Dorfman. – Bu qilayotgan ishimiz yaxshilik bilan tugasa-ku, mayli-ya, oqibati yomon bo'lishi, besh-olti kishining jazo muddatini oshirib qo'yishlari ham mumkin. Ana unda yomon bo'ladi.

Dorfman to'g'ri aytayotgan edi. Lagerda yuz yildan ortiq muddatga kesilganlardan anchagina bor edi. Lager ichki intizomini buzgan, yo biron jinoyat qilib, o'n-o'n besh yillab muddatini o'taganlariga qaramay, yana yigirma besh yildan jazo muddatini olganlar bor edi. Juk degan mahbus yigirma yettinchi yildan buyon muddat ustiga muddat o'tab keladi. Hozir uning jazo muddati bir yuz o'n to'rt yilga yetgan.

Dorfman – tajribali odam. Qonun-qoidalarni biladi. Uning gaplari to'g'ri edi. Maslahat bilan ertadan ishga chiqishga qaror qilindi. Ertalab vaxtada o'n yetti kishini to'xtatib qoldilar. O'n yetti kishining hammasi troyka qarori bilan har xil muddatga kesilgan edilar. Boshliq o'rinbosari hammamizni to'plab «Troyka» qarori bilan kesilganlarga yengillik berilganini, ular maxsus ruxsatnoma bilan tashqarida soqchisiz ishga borib kelishlari mumkinligini aytdi. Ana shu jazo muddati yengillatilganlar orasida men ham bor edim. Rasulov meni garnizon klubini bezatish uchun o'zi bilan olib ketdi.

– Qish og'ir kelyapti. Shaxtaga borsangiz, sovuqda qiyalib qolasiz. Endi issiqqina klubda soldatlar shavlasidan yeb, surat chizaverasiz. Uzoq ishlanadigan surat tanlang. Bahorga yetib olguncha ishlanadigan surat bo'lsin. U oldimga bir dasta «Ogonyok» jurnalini tashladi. Jurnaldagi rangli suratlarni ko'rib, «Stalingrad panoramasi»ni tanladim. Unda yuzdan ortiq odam surati bor edi.

– Bu ish endi sizga muddatingizni o'tab bo'lguningizcha yetadi, – dedi Rasulov.

Ishga juda berilib ketgan edim. Orqamda kimdir turganini sezib, o'girilib qaradim. U bolalik o'rtog'im, birinchi sinfdan to to'qqizinchi sinfgacha birga o'qigan, juda ham qadrdon do'stim, mahalladoshim Hamid Azizov edi. U o'ninchini tugatgandan keyin Toshkent meditsina institutiga o'qishga kirgan, institutni bitirmay, frontga yuborilgan, qaytib kelgandan keyin yana o'qishni davom ettirgan edi.

Uni ko'rmaganimga ko'p yillar bo'lgan. Oradan shuncha vaqt o'tib, endi, juda noqulay vaziyatda ko'rishib turibmiz. U meditsina xizmati mayori, ko'ksi orden, medallar plankasi bilan to'la edi.

Bir-birimizga so'zsiz qarab turibmiz. Ko'z oldimda uning rangi oqara boshladi. Oxiri yuzidan qon qochib, bo'zga aylandi. Nima bo'ldi, tobi qochdimi... Yo'q, u hozir tirik «xalq dushmani»ni ko'rib, qo'rqib ketgan edi. To'g'risi, undan hazar qilayotgan edi.

– Iya, iya, – dedi u lablari titrab. Biroz turib yana «Iya, iya», – dedi. – Men hozir... hozir...

U shunday orqasiga o'girildi-yu yov quvlagandek, shi-tob bilan tashqariga chiqib ketdi. Shu ketganicha qaytib kelmadi.

Qish oyoqlab, bahor qadami eshitila boshlagan, tepalik joylarda qor erib, zanglagan yerda mis kukunlari xuddi yashil baxmal yopingandek ko'rina boshlagandi. «Stalingrad» panoramasi yarimlab qoldi.

Rasulov munkaygan rus kampirini ergashtirib keldi.

– Bu opa – marhum serjant Gavryushevning xotini. Eslaysizmi uni?

Gavryushev lager qoshidagi o't o'chirish komandasi-ning boshlig'i, yong'inga qarshi ogohlantiruvchi plakatlarga buyurtma berardi. «Chekilmasin! Ruxsat etilmagan joyda chekish mana bundoq oqibatlariga olib keladi», degan suratlar ishlab berardim. Uni duradgorlik kombinati, shaxtalar, benzin skladlari devorlariga mixlab qo'yardi. Bu plakatlar uchun u durustgina haq olar, bir qismini menga tashlab keltardi. Gavryushev o'tgan yili qazo qilgan edi.

– Bitta iltimos bilan kepti. Yo'q demang.

Kampir ro'molchaga o'ralgan nimanidir menga uzatdi, ochib qaradim. Fotosurat. Nihoyatda mohir, professional fotochi olgan leytenant yigitning surati edi.

– Gavryushevning o'g'li. Praga ostonasida halok bo'lgan. Shuni moyli bo'yoq bilan ishlab bersangiz. To'rt kundan keyin o'glining tug'ilgan kuni ekan. Pominka qilmoqchi.

– Bo'pti, Gavryushevning hurmati, albatta ishlab beraman, – dedim.

Kampir qog'oz xaltadagi yigirmatacha tuxumni stol ustiga qo'ydi.

– Keragi yo'q, olib keting, – dedim qat'iy.

– Olavering, kampirning oltnishta tovug'i, sakkizta xo'rozi bor. Bozorda tuxum sotadi.

Portretni aytgan muddatda bitqazdim. Kampir kuldi. Qo'ltig'ida nihoyatda chiroyli bir babaq xo'roz bor edi.

– E, qo'ying, olmayman. Men eringizdan ko'p yaxshiliklar ko'rganman. Haq olsam, uyat bo'ladi-ya.

– E, bolam, – dedi u kulib. – Xo'rozim ko'payib ket-yapti. Ularni nima qilaman. Tuxum qilmasa, bu oliftalar kimga kerak? Baribir, bozorga opchiqib sotvoraman. Yaxshisi, sen sho'rvaga bos bu g'o'daygan uxajorni...

Qo'ltig'imda xo'roz bilan zonaga keldim. Kutubxona oldidagi kichkina gulzor biqinida xo'roz uchun katak yasadim. U juda faol xo'rozlardan ekan. Tovuqlarini sog'indi shekilli, ertalabgacha yetti-sakkiz marta qichqirdi. Uzoqyaqindan boshqa xo'rozlar unga javob qaytarishdi. Tashqariga chiqsam, mahbuslar ham hovliga chiqib, xo'roz qichqirishini eshitib o'tirishgan ekan. Shu birgina xo'roz ularga qadrdon qishloqlarini, oydin kechalarni eslatib, uyqularini qochirgan ekan.

Mahbuslar xo'rozni juda erkalatib yuborishdi. Uni katakdan chiqarib yuborishim bilan baraklar oldida mahbuslar tashlagan ushoqlarni terib yer, kechalari esa ularning uyqusini qochirib, sahargacha qichqirardi.

Dushanba kuni kechqurun lager ola-to'polon bo'lib ketdi. Soat to'qqiz bo'ldi, haligacha sakkizinchi shaxtaga ishga chiqqan mahbuslar qaytib kelishmayapti.

Boshliqlar, garnizon komandirlari zonada asabiy bir holatda bir-birlariga gap ma'qullardilar.

Qandaydir bir jiddiy, ko'ngilsiz voqea yuz berganga o'xshaydi. Zonaga qaytib kelganlarning hammasini safga tizishdi. Oshpazlarni ham, kasalxona vrachlari-yu sanitarlarini, novvoyxonadagilarni ham haydab chiqib, safga tizdilar. Shoshilmay birma-bir sanadilar. Yana sanadilar. Yetti marta sanadilar. Bir mahbus kam chiqaverdi. Mahbuslarning hammasini bitta qoldirmay baraklarga tiqishdi. Eshik oldiga qo'yilgan soqchilar, nazoratchilar ularning ismi, familiyasini, raqamini yozib, bittalab chaqira boshladilar. Uch soat davom etgan bu «tadbir»dan keyin ro'yxatni shtabga o'chiqib ketdilar. Shtabdagi ro'yxatga solishtirib, ikki soatdan ko'proq urinib, g'oyib bo'lgan mahbus Norqobil A'lamov degan shaxs ekani aniq bo'ldi.

Sakkizinchi shaxtadan brigadani kechasi soat ikkilarda olib kelishdi.

Lager boshlig'i ham o'sha tun uxlamadi. Papiros ustiga papiros chekadi. Tongga yaqin xo'rozimiz cho'zib-cho'zib qichqirdi. Uning tovushidan g'azabga kelgan boshliq yer tepib baqirdi.

– Xo'roz boqishga kim ruxsat berdi? Yo'qotinglar, hoziroq yo'qotinglar, bu xo'rozni.

Demyanov quvib yurib, xo'rozni tutib keldi. Boshliqning oyog'i ostida xo'rozning tanasini kirza etigi bilan bosib, bo'g'iziga pichoq tortib yubordi-yu, kiyimiga qon sach-ratmaslik uchun hali joni uzilmagan xo'rozni qo'yib yubordi. Xo'roz tapirlab, yerdan yarim metr balandlikka ikki-uch marta sapchib jon berdi.

Mahbuslarga uylarini, qishloqlarini, bola-chaqalarini eslatib har oqshom, har sahar qichqiradigan xo'roz ularning ko'zlari oldida qonga belanib jon berdi.

– Baribir qo'lga tushadi bu Natsmen, – dedi Demyanov qo'lga sachragan qonni irkit dastro'moli bilan artarkan. – Bu cho'llardan bironta mahbus qochib qutulmagan.

Lekin Norqobil tutib bo'lmaydigan, qo'lga tushmaydigan bo'lib qochgan edi.

Konchilar posyolkasida mahbuslik muddatini o'tab bo'lgan, besh yil surgun jazosini o'tayotgan sobiq mahbuslar ham yashardilar. Ularga boshqa tomonlarga borib ishlashga ruxsat yo'q edi. Ular ham konda ishlashga majbur edilar. Ular orasida Norqobilning blatnoy do'stlari ko'p edi. Ular konga maxsus guvohnoma bilan kirib ishlardilar.

O'tgan seshanba kuni sakkizinchi shaxtada ishlaydigan sobiq blatnoy Norqobilning raqamlangan kiyimlarini kiyib, mahbuslar bilan zonaga keladi. U besh kun mahbuslar bilan ishga borib kelaveradi. U dushanba kuni ishga kelganda yashirib qo'ygan o'z kiyimlarini kiyib, ruxsatnomasi bilan shaxtadan chiqib ketadi.

Norqobil esa do'stlari tayyorlab qo'ygan grajdan kiyimi, ular to'plab bergan anchagina pul bilan, surati yopishtirilgan, haqiqiylikiga hech kim shubha qilmaydigan qalbaki pasport bilan besh kun ichida Termizga yetib keladi. Puflab shishirilgan buzoq terisini minib, afg'on shamoli quturgandan quturib ko'z ochirmayotgan tunda jiyanlari ko'magida Amudaryoda suzib, chegaradan o'tib ketadi.

Shu topda, uni tutamiz, qo'lga tushiramiz, jazosini beramiz, deb gapirayotganlarida u Afg'onistonning Hayraton qishlog'ida, cho'pon o'tovida ko'k choy ichib, o'rischa so'kinib o'tirar edi.

XOTIMA

Qamoqdan bo'shagan kunimdan bir hafta avval Demyanovning unvoni oshirildi. Zonaga pogonida bitta yulduz bilan kirib keldi.

Qadrdon Toshkentimga eson-omon yetib keldim. Vayron bo'lgan ro'zg'orimni tikladim. Farzand ko'rdim. Qator-

qator kitoblarim chiqdi. «Xalq yozuvchisi» unvoniga sazovor bo'ldim.

Hovlida o'tirgan edim. Eshik qo'ng'irog'i jiringladi. Chiqib eshikni ochdim. Ostonada bolalik «o'rtog'im» Hamid Azizov turardi. U bag'riga bosib ko'rishmoqchi bo'ldi. Orqaga chekindim. U juda noqulay ahvolda qoldi. Tutila-tutila to'y qilayotganini, to'yga taklifnoma olib kelganini aytdi. Xo'p, xayr dedim-u, eshikni bekitib, ichkariga kirib ketdim. U hayron-u lol, serraygancha qoldi. U bergan taklif qog'ozini o'qimay, g'ijimlab, yo'lakdagi axlat chelagiga tashladim.

2000-yil, may

OTA BILAN SUHBAT

Urgutda, adir tepasidagi Navro‘z bayrami o‘tkaziladigan yalanglikka chiqadigan tik so‘qmoq yonboshida bir qabr bor. Andak to‘xtab, unga e‘tibor bering. Bu jangchi, qahramon otning qabri. U frontda yaralangan egasini olib ketayotgan sanitar vagoni orqasidan yugurib, poyezd tezlab ketganda yetolmay, yo‘lda qoqilib ketgan. Necha oylab tog‘- toshlardan, daryolardan o‘tib, cho‘llarda sargardon bo‘lib, oxiri Urgutni topib kelgan. Bu vafodor ot egasini ko‘rish ilinjida oylab Samarqand vokzalidagi poyezdlarni boshdan oyoq aylanib chiqadi. O‘ziga tanish sanitar vagonni topolmay, kelgusi poyezdni kutadi. Urgut bilan Samarqand oralig‘ida qatnayverib, tuyoqlari yemirilib, yurishga imkon bermay qo‘yadi. U oxiri qadrdon chavandoziga ilhaq bo‘lib jon beradi.

1960-yilda konchilar to‘g‘risida biron nima yozish niyatida Ohangaronga bordim. Yuz metrcha chuqurlikdagi shaxtaga tushganimda g‘aroyib voqeaga duch keldim. Bu voqea meni hali-hali larzaga soladi. Ilgari boshimga qora kunlar yog‘ilganda Jezqozg‘on mis konlari shaxtalarida ishlaganman. Yer qa‘ridagi bunaqa hayot menga tanish edi. Boya aytganim – meni larzaga solgan narsa – ko‘mir konida 17 yildan beri yorug‘lik ko‘rmay, toza havodan nafas olmay yashayotgan ot edi.

Bu ot qirg‘ birinchi yili frontga jo‘natiladi, ikki yil jang qiladi. Yaralangan otlar qatori «brak» qilinib, ko‘mir konlari boshqarmasi ixtiyoriga yuboriladi. Shu tariqa u frontdosh do‘stlari bilan Ohangaronga kelib qoladi. O‘sha paytlarda

elektr quvvatining yetishmasligi tufayli texnikani ishlatib bo'lmadi. Elektr quvvati faqat shaxta ichini yoritish va havoni tozalovchi ventillatorni aylantirishga zo'rg'a yetardi. Otlar yer tagiga tushirildi. Ko'mir ortilgan vagonchalarni tortish shular zimmasiga tushdi. Yarasi bitib, asl holi-ga kelgan ot isyon ko'tarib, yuk tortmay qo'ydi. Shunda yer ustidan bir yahudiy mol do'xtiri tushib, uni axta qilib qo'ydi. Ana shundan keyin u yuvvosh tortib, itoatli bo'lib qoldi. Ko'p otlar havo yetishmasligidan, og'ir mehnatdan birin-ketin o'la boshladilar. Yuqori quvvatli elektr lini-yalari tortib keltirilgandan keyin otlar kerak bo'lmay qoldi. Ular ishdan ozod qilinib, yer betiga chiqaziladi. Ammo, yorug'likka chiqqach, qorachiqlari kengayib ketgandan kuchli yorug'likka chidamay, hammasi ko'r bo'lib, badbo'y iflos havoga o'rgangan o'pkalari toza havoga dosh berolmay qoldi. Shaxtada qolgan uch-to'rt ot ham o'lib ketdi. Faqat shu birgina ot hamon yer qa'rida yashayapti.

Boshimdagi kaska chirog'ini otga tushiraman. U jimgina turaveradi. U axta qilinganidan buyon ana shunaqa befarq, loqayd bo'lib qolgan ekan.

Menga hamroh bo'lgan kon muhandisiga qarayman.

– Buni nima qilmoqchisizlar? Yuqoriga chiqazilsa, ko'r bo'lib, o'lib ketadi. Bechora shu yerda yashayveradimi?

– Boshqa iloj yo'q. Xudo qancha umr bergan bo'lsa shu yerda poyoniga yetkazadi.

O'z o'limini sokin, itoat bilan, isyonsiz kutayotgan baxt-siz jonivorga qarab, yuraklarim zirqirab ketdi. Qanchalar rahmsiz bo'lib ketganmiz-a, deyman o'zimga o'zim. Dinga qarshi tinimsiz tashviqotlar o'z ishini qilmayotganmikin? Dilimizdan imon ko'tarilmayotganmikan? Nahotki, Xudoni unutayozdik? Yo'qsa, bu shafqatsizlik bizda qaydan paydo bo'ldi?

Qamoq lagerlarida umrini o'tkazayotgan mahbuslar uyini, bola-chaqalarini sog'inib, mushuk boqishardi. O'zlari

to'ymagan ovqatdan yulib, mushuklarga berishardi. Lager siyosiy rahbari shu mushuklarni qopga solib, olov gurillab yonayotgan novvoyxona pechiga tashlaganini ko'rganman. U alangada jizg'anak bo'lib yonayotgan mushuklarni zavq bilan tomosha qilgandi. Bu shafqatsiz odam ibodat qilayotgan nasroniylarni, namoz o'qiyotgan musulmonlarni aymasdan kaltaklardi. Bu xil shafqatsizliklar o'shanaqa iymonsizlardan o'tmaganmikan?

Shunday iztirobli xayollar bilan otdan uzoqlashdim.

Goh emaklab, goh bukilib, vagonchalarga, elektr simlarga tegib ketishdan qo'rqib, ming bir xavotir bilan shaxta yo'llarini aylanib chiqdim. Tepamda, kim bilsin, necha million tonnali yer qatlami. U tinimsiz qisirlaydi. Har biri uydek-uydek keladigan ko'mir xarsanglarining darzidan qurum to'kiladi. Vagonchalarning taraqa-turuq tovushlari, tepadan yomg'irdek quyilayotgan suvlarning shovqini, suv tortayotgan nasoslarning tinimsiz guvillashi, parmalarining pulemyot tovushini eslatuvchi ovozi, ular ko'chirgan ko'mir xarsanglarining pastga qarsillab tushishidan hosil bo'lgan momaqaldiraqdek vahimali tovushi meni dovdiratib qo'ydi, quloqlarim bitib, chiqish joyiga keldim. Hamrohim yuqoriga chiqib ketgan ekan. Liftchi chol ahvolimni ko'rib, temir kursini men tomon surib qo'ydi.

– Birpas dam oling. Ancha urinib qopsiz. Shaxtaga birinchi tushgan odam shunaqa esankirab qoladi.

O'tirdim. Ikki ko'zim otda. Uning badani harakatsiz edi. Yer betidagi otlar tanasiga qo'ngan pashshalarni dumi bilan haydaydi. Dumi yetmagan joylariga qo'nganlarini terisini dirillatib uchirib yuboradi. Bu joyda na pashsha, na chivin bor. U otning o'zi emas, go'yo haykali edi.

Ot ham o'ylarmikan, deyman o'zimga o'zim. Ko'rgan kunlarini eslarmikin? Tolstoy ham, Aytmatov ham ot o'ylash, eslash qobiliyatiga ega jonivor, degan. Shunday bo'lsa, bu ot ham bolaligini eslay oladi. Shataloq otib yayra-

gan yashil yaylovini, onasining to'lib, tirsillab turgan yelini-
ni boshi bilan turtib-turtib iydirdanlarini, iliq, xushbo'y ona
sutini miriqib emganlarini eslayotgandir. Chaqmoq chaqib,
momaqaldiriq gumbirlab, yomg'ir quyganda onasining is-
siq pinjiga suqilganlarini xayolidan o'tkazayotgandir. Avji
g'unon bo'lgan paytida raqiblarini dog'da qoldirib, ko'ngli
xushlagan suluv biyani ergashtirib, uyur orasidan g'olibona
olib o'tgan paytlarini nahotki eslamasa!

Ot xo'rsinsa, ko'zidan yosh oqsa, bir falokat yuz beradi,
egasi o'ladi, deyishadi. Xo'rsingan otni, albatta, so'yib yu-
borishadi.

1952-yili shu otning ko'zidan mo'lt-mo'lt yosh oqqandi.
Nim qorong'i shaxtada buni hech kim sezmagandi.

O'sha yili olis Jezqozg'on konida mis xarsanglarini
ko'chiradigan mahbuslar orasida bir mahbus – sobiq qah-
ramon, otliq askar Ermat chavandoz olamdan o'tdi. Mis
to'zonlari uning o'pkasini chiritgan edi. Ermat chavandoz
umrini vatan xoini degan «unvon» bilan yakunladi.

Ot o'z chavandozining olamdan o'tganini sezdimikin?
Uning xo'rsinishi ko'zida mo'ltiragan yosh, balki, shundan-
dir? U jonivorlik hissiyoti bilan fojiani olisdan turib sezgan
bo'lishi mumkin.

Bu ruhiy holat, bu erk sog'inchi menga tanish.

Yigit yoshim barq urgan, uylanib, hayot nash'asini
surayotgan, yonib ijod qilayotgan paytimda meni zindonga
tashladilar. Yorug' tushmaydigan, tashqaridan tiq etgan to-
vush kelmaydigan yakka zimiston xonada (odinochkada)
yotganimda xuddi shu otga o'xshab ko'rgan-kechirgan-
larimni eslab o'tirardim. Qiziq, negadir faqat bahor payt-
larini eslardim. O'rik gullagan, shabboda shaftoli gullarini
to'zg'itardi. Majnuntollarning uzun yashil sochlari yangi
uyg'ongan maysalarning boshlarini silardi. Jannatga berma-
gulik o'zbek bog'larida bahor bir necha haftalik mehmon
edi.

Yigitlik ham ana shunday mehmon. Shu g'animat, keyin hech qachon qaytib kelmas damlarni qorong'u zindonda o'tkazish naqadar ayanchli, naqadar armonli...

Shu topda, yer tagida ot o'ylayapti, men o'ylayapman.

Ot yashil yaylovlarni ko'ryapti. Ona bag'rida yayraganlarini eslayapti. Men birinchi kitobim chiqqan, quvonchim olamga sig'mas baxtiyor damlarni ko'z yumib xotiramda jonlantiryapman.

Beixtiyor otga qarayman. U hamon bosh eggancha loqayd turardi.

– E, birodar, ne gunohing bor ediki, seni shu alfozga solishdi?

Ot tilga kirgandek bo'ldi:

– Menda qanday gunoh bo'lsin? Bir bezabon jonivorman. Odamlarning yukini yengil qildim, uzog'ini yaqin qildim. O'zimni insonning do'sti degandim... Hayronman. O'lis yurtlarda janglarga kirdim. Odamlar menga o'q uzdilar. Yaralanib, uzoq yurtlardan vatan deb bilgan manzilga yetib keldim. Mana, ko'rib turibsan, o'sha sog'inib kelgan vatanda oftob ko'rmay turibman...

– Bilaman, bilaman, jonivor. Xalqlar otasi ho'l-u qu ruqni barobar yondirgan edi. Sendan biron zurriyot qolmadimi? – deb so'rayman undan. U bosh chayqaydi.

– Meni bunday baxtdan mosuvo qilganlar.

Ko'ksimda bir dunyo g'am bilan yer betiga chiqib ketdim.

Osmon ko'm-ko'k, ukpardek oppoq bulutlar beozor suzadi.

Ot pastda, quyoshsiz, oysiz, yulduzsiz makonda mung to'la ko'zlarini yumgani qora taqdirini poyoniga yetkazish uchun zimistonda qoldi. O'ttiz yetti yildirki, uni eslayman. Ba'zan u tushlarimga kiradi. Biron yerda ot ko'rsam, shu g'arib, baxti chopmagan jonivor esimga keladi. Shunday paytlarda dohiy «padari buzrukvorimizga» qarata: «Zul-

mingni, jabringni tortmagan kim qoldi? Odamlarga qilgan zulming kammidi, jonivorlarni ham baxti qora qilding-ku!» degan bir nido ich-ichimdan otilib chiqadi.

O'tgan yili vodiya mashinada ketayotganimda yomg'ir quyib yubordi. Olmaliq yo'lidan Ohangaron tomon buri-lishda hassaga tayangan bir kekxa odam yomg'irda ivib, o'tgan-ketgan mashinalarga qo'l ko'tarib, olib ketishlari-dan umid qilib turardi. Uning yonginasiga kelib, mashinani to'xtatdim. U eshikni ochib, Angrengacha olib ketishimni so'radi. Olib ketdim. U menga ikki-uch marta qarab olgach:

– Sizni taniyman, birodar, – dedi. – Esingizda bormi, o'ttiz yetti yil oldin sizni shaxtaga olib tushgandim.

Tasodifni qarang, shuncha yildan beri xayolimni band qilgan odamni topdim. Undan shoshib so'radim. «Esingiz-dami, hu, shaxtadagi ot? U nima bo'ldi?» – dedim. U ichki bir iztirob bilan, past ovozda: «O'ldi», – dedi.

– Siz kelib ketganingizdan biron yil o'tib, jonivor qazo qildi. Jasadini Jigaristondagi frontchi do'stlari dafn qilingan joyga ko'mdik. Juda bahavo joy. Baland adir poyida. Konve-teranlari maslahatlashib, shu otlarga yodgorlik o'rnatmoqchi bo'ldik. Biroq o'zingiz bilasiz, Jigariston voqeasini butun dunyo bilib ketdi. Bemahal kelgan yomg'ir selga aylanib, ko'priklarni buzdi. Daraxtlarni qo'pordi. Adirning tagi nam tortib, surila boshladi. Oxiri o'pirilib, odamlarning uylarini bosdi. Eh-he, qancha odam tuproq tagida qoldi. O'shanda otlarning mozori ham tuproq tagida qolib ketdi.

Bu gapdan ingrab yubordim.

Taqdirmi qarang, bu baxti qora otning o'n yetti yil yer tagida yashagani, yer tagida jon bergani kamlik qilgandek, qabri ham yer tagida qolib ketibdi. O'zi aytganidek, «vata-nini topibdi».

Hamrohimni Angrenda qoldirib, tog' tomon ket-dim. Yomg'ir tingan, lekin tog' boshida bulutlar g'ujg'on o'ynardi.

Dovonga ko'tarilaman. Yonbag'irlarda uyur-uyur yilqilar o'tlab yurishibdi. Ular orasida men bilgan otning zurriyoti yo'q. U dunyodan nom-nishonsiz ketgan...

«Ot kishnagan oqshom» qissasining so'nggi satrlarini o'qiyman: «Ayo Tarlon, sen mening akamsan. Uka desa degulik mendayin ukang bor... Ayo Tarlon, sen mening qiyomatlik birodarimsan, qiyomatlik...»

Bu so'zlar insonning eng yaqin do'sti, vafoli jo'rasi – ot sha'niga aytilgan madh-u taronadir.

ROSTGO'Y POSBON

*Ko'hna Buxoroning beqiyos rostgo'y fuqarosi
Sangin Hamro to'g'risida haddan tashqari rost hikoya*

Bu odamni men o'n bir yil burun Amir zindonining darvozasi yonida uchratgan edim. U xontaxta ustiga jevachka, sigaret, bir shisha nos, sho'rdanak, qovurilgan no'xat qo'yib, xaridor kutib o'tirardi.

Bir zamonlar, ya'ni amir vaqtida bu joy juda gavjum bo'lgan, deyishadi. Endi zindonning sharti ketib, parti qolgan. Ilgarilari odamlar bu joydan damlarini ichlariga yutib, oyoq uchida yurib o'tar ekanlar. Hozir unaqa emas. Zindonning mutlaqo obro'si ketgan. Bezori bolalar uning devoriga bo'r bilan uch harfli o'rischa uyat so'z bitib ketibdilar. Ho'l latta bilan o'chirganning foydasi yo'q. Quriganda yana o'sha yozuv paydo bo'ladi. Qirib tashlashning ham iloji yo'q. Shuvog'i Nekalayning semonidan qorilgan. Tosh-metin, deyavering. Amir Olimxonning zindoni hozir muzey emish, deb eshitgandim. Bu daf'a Buxoro safarimda bir borib, erinmay ko'rishni niyat qildim.

Afsus, zindon yopiq ekan. Bu yerga dunyoning bari joyidan xorijliklar kelardi. Shularning jamisiga tushunadigan qilib o'rischa yozib qo'yilgan: «Zindan zakrit, vse ushli na xlopok».

Urush yillarida jang bo'layotgan rayonlarda ham raykom idorasi eshigiga shunaqa deb yozib qo'yishardi.

Chol tilining tagiga bir otim nos tashlab, o'z ishlaridan nolib qoldi.

– Haminqadar yashab, zindonning bundoq chiqin bebro‘ bo‘lganini man ko‘rmagan. E, aka mullo, bachalar hozir paxtaga, shaharga to‘lka boboylar qoldi. U nokaslar jevachka chaynamaydu, papiro‘s tutatmaydu...

Cholning yoniga o‘tirib, gapga soldim.

– Man amir zamonida ham shu zindonga qorovul bo‘lgan. U paytga zindonmisan, zindon edi. Ichiga kirgan odamning sira chiqqisi kelmasdi. Boshlariga qorako‘l qalpoq kiyib, bellariga qilich taqqanlar u yoqdan-bu yoqqa savlat to‘kib yurar edilar.

– Amir qanaqa odam edi, ko‘rganmisiz? – deb so‘rayman.

– Amirni man ko‘rgan. Uning kogonlik shoir do‘sti bo‘lar edi. O‘zi zo‘r mergan, ya‘ni ovchi edi. Shig‘rining oxiriga «Kogon Ovchi» deb nomini ham qo‘shib qo‘yar edi. Amirga cho‘ldan kiyik urib kelardi. Amir ertalab qirg‘ovul go‘shini, tushlikka kiyik go‘shini, kechasilikka qora qo‘chqorning ba‘zi joylarini qaynattirib, sho‘rposini ichardi. Kogon ovchi uni ko‘p martalab Shofirkon tomonlarga qirg‘ovul oviga olib borgan. Kechga yaqin bir olam qirg‘ovul urib kelardilar. Shu desangiz, amir ovchi do‘stiga bir yaxshilik qilmoqchi bo‘ldi. Ovchining yolg‘izgina bachasini Maskopga o‘qishga yubordi. Ilm olib, o‘rischaga o‘rganib, yurt ko‘rib kelsin deb, shundoq chiqin ish qilgan-da!.. Odam bolasiga yaxshilik qilib bo‘lmas ekan. Maskopga borib, o‘rislarga qo‘shilib, ota-onasini unutdi. Istalin bilan jo‘ra bo‘lib, katta ishlarga ko‘tarilib ketibdi. Kogon Ovchiyev deyishga Istalinning tili kelishmay, fomilasini o‘zgartiripti. Ya‘ni, «Kaganovich» qilib boshpurt beripti. Sho‘roning jami otasharavasi, ya‘ni poyizlariga kattakon qilib qo‘yipti. Kattakon o‘zimizdan chig‘di, endi o‘ruslarning yerini ham Buxoroga qo‘shib olamiz, degan gaplar tarqaldi. Maskop ham o‘zimizniki bo‘ladi, deb, o‘ris pulini yig‘a boshladilar. Gapimning boshiga, odam bolasi yaxshilikni bilmaydi, devdim-ku: o‘sha Kogon

ovchining pisari, ya'ni Kaganovich to'rt-beshta jo'ralari bilan lak-lak Sho'ro askarlarini ergashtirib kelib, muborak Minorai Kalonni ayamay zambarakka tutdi. Ayripilon bilan amir o'rdasiga bo'mbalar yog'dirdi. Ularning ichiga Qo'ygo'shev degan bir badtarini bor ekan. Hech birovini ayamadi. Bechora amir tilla to'la ikki xurjunni foytunga ortib, Afg'onga qochdi. Sitorai Mohi Xosadagi amirning ikkita tilla qubbali kalovatining bittasini Kogon ovchining o'g'li ildirib ketdi. Bittasini Moskop muzeyiga qo'ydilar.

Xaloyiq orasiga bir gap g'imirlab qoldi. Minorai Kalonni Maskopga ko'chirib olib ketar emishlar! Bu gapga birov ishondi, birov ishonmadi. Bu luqma ham o'zimizdan chiqqan baloning gapi ekan. Undan shundoqchiqin Kalon Minorani qandoq olib ketasan deb so'rasha, u kaltafahm, ellikta ayvoncha poyizni qatorasi qo'yib, ustiga minorani asta yiqitamiz, degan emish.

Bu gapdan xabar topkan Istalin, qo'ygin, bunaqa qilma deb, dilgirom yuboripti. Yaqinda Maskopning qoq o'rtasidagi butxonani buzganmish. Narod orasida yaxshi-yomon gaplar yurganmish. Minorani uning o'rniga yo'ndirsak, musulmonlar ustimizga yopirilib bostirib kelishi mumkin deb, zo'rg'a to'xtatipti.

O'ttiz yettinchi yilda Buxoroning paxtasi bo'lmadi. Yashnab turgan g'o'zalarni garmsel yalab ketdi. Axir, bu Xudoning irodasi bilan bo'lgan kor, bandaga nima ayb? Nechukkim, Buxoro paxta pilonini to'ldirmaydi, bu ishga dushmanni dasti bor, deb o'ylagan Istalin Qo'ygo'shev bilan Kogon ovchining o'g'lini – dushmanlarni fosh qilingerlar, ayamasdan jazolanglar, deb yubordi. Bu nobakorlar odamlarning uyidan ko'rpa-yastuqlarini tortib olib chiqib, paxtasini to'kdilar. O'shanda har bir rayondan besh-oltitadan odam otildi. Lochindek-lochindek raykomlar, ordin taqqan savlatli raislar o'qqa uchib, juvonmarg bo'lib ketdi. Qamoqxonalar odamga to'lib, mana shu zindonga ham el-

liktacha odamni tiqdilar. Zindon o'sha paytga ham bir obod bo'lib, atrofi melitsaga to'lgan edi. Kaganovich o'zimizniki, odamlarni qutqarib qoladi deb umid qilganlar barmoqlarini tishlab qolishdi. Keyin bilsak, ishboshi shu Kogon ovchining o'g'li ekan. «O'zingdan chiqqan baloga, qayga bo'ray da'voga?» – degan gap bor Buxoroning xalqiga. Dono xalqimizning aytkanlari bo'ldi.

Kaganovich Kogon ovchining o'g'li ham emas, musulmon ham emas, degan gap chig'di.

Mening qaynotam Buxoroning katta hammomiga xodimgar edi. Xodimgarning nimaligini bilasizmi? Bu misoli o'rislarning massaji degan gap. Har yakshanbada Kaganovich shu hammomga tushib, xodimi qildirar ekan. Odamlar qaynotamdan, anig'ini bilib bering, u musulmonmi-yo'qmi deb, iltimos qilishdi. U kishi Kaganovich musulmon, yalang'och holda o'z ko'zim bilan ko'rdim, xatna bo'lgan ekanlar, – deb shohidlik berdilar. Desangiz, bu gap yo'qqa chiqdi.

Xotiram faromush bo'lib, bitta zarur gap yodimdan chig'ipti.

Amir qochgandan keyin kanizlarini bitta-bittalab majburlab erga berishdi. Men ham umid bilan ochirtka yozildim. Peshonam qursin, sho'r ekan, navbat menga kalganda nachayli melitsa bittasini benavbat ilib ketdi-yu menga amirning kanizlaridan yetmay qoldi.

O'rtoq Lenin xalqimizga xizmat qilaverib, oxiri Kallelin bo'lib qoldilar. U kishini men ko'rgan. Buxoroga qurultoy bo'lib, u kishining o'zlari keldilar, o'rischalab doklad qildilar. Men teatruvning sakkizinchi qatoriga o'tirganman. Silkingan soqollari, yaltiragan ko'zoynaklarini o'z ko'zim bilan ko'rganman, yana bir dona gap pamitimdan faromush bo'libdilar. Buxoro bonqasiga bir tilmoch bor edi. O'zi xo'jalardan edi. Otlari Nig'matxon edi. O'zlariga «Buxoriy» deb yangicha ot qo'yib olgan edilar. O'rischani shunaqa bila

edilar, shundoq bila edilar, gapirganlarida o'rislarning og'zi ochilib qola edi. Bo'sh vaqtlarida Kogonga borib, o'rislarga o'rischa o'rgatar edilar. Buxoroga shundoqchiqin odam borligining hidini bilgan Lenin Nig'matxonni zudlik bilan Moskopga oldirib ketdilar. Gaplashib ko'rdilar-u, o'sha zahoti o'zlariga pomoshnik qilib oldilar. Bir kuni Lenin bobo unga: «Sani o'zbekcha otingni maskopliklar aytolmaydilar, shuning uchun oting Nig'matxon emas, Nikolay bo'lsin, Buxoriy emas, Buxorin bo'lsin», – dedilar. Shundan keyin yana bir gap aytdilar. «Agar men o'lsam, o'rnimga o'zing o'tirasan», – deb vasiyatga o'xshatib gapirdilar. Bu gapni mo'yloving qir qilgur Istalin eshitib turgan edi. Alam qildi unga. «Bu joy zaynit», – dedi o'ziga o'zi. Lenin bobo o'lishlari bilan zemlyakimiz Buxorinni qamab, o'ldirib tashladilar. Odami xo'blar, ya'ni yaxshi odamlar Buxoroga tug'iladi, Moskopga o'ladi. Fayzulloxon ham xo'jalardan edi. Uni ham Istalin Moskopga chaqirib, otdirib tashlagan. Xudo rahmat qilsin Moskopda o'lgan xo'jalarni! Shuning uchun men sira Moskopga bormayman. Istalin ko'rsalar otdirib tashlatadilar, deb qo'rqaman.

Moskopda besh-o'nta palid odam to'planib, Palidbo'yra tuzdilar. Qiladigan ishlarini o'zaro taqsimlashdi. Istalinga – odam qamashni, Beriyo deganga – odam otishni, Kallelin bobomizga – orden tarqatishni, hamyurtimiz Kaganovichga jami poyizlarni yurgizishni topshiripti.

Shu desangiz, Maskopdan Palidbo'yraning surati palokat bo'lib keldi. Hammamizga besh-o'ntadan berib, devorlarga yopishtiringlar, deb buyurishipdi. Men melitsa boshlig'iga «Bu palokatni qayga uray?», – deb so'radim-u baloga qoldim. Mana shu zindonga uch kun bandi qildi. «Nechukim, sen «plakat»ni «palokat» deysan?» – deb rosa kaltakladi. «Tilim kelishmasa, qandoq qilay?» – deyman. «Shu so'zni to'g'ri aytadigan bo'lguningcha zindonda mog'or bosib yotaverasan», – deydi.

Kaltakning zo'ridan «palokat» emas, «pilokat» dey-digan bo'ldim. Istat g'arning eri ana shundan keyin meni zindondan chiqardi.

E, jo'ram, bu boshga nimalar tushmadi, bu ko'zlar nimalarni ko'rmadi! Yolg'izlanib qoldim. Bizning Buxorodan «navisandayi xalqiy», ya'ni xalq yozuvchisi chiqdi. Usto Aminning o'g'li. Shunga boshimdan o'tkanlarni yozdirib yubordim. Kitob qilib chiqar, pisarim», – dedim. «Chiqsa, aqchasining nimtasi, ya'ni palavinasi seniki bo'ladi», – dedim. Zindonga azob chekkan bir bechora Sangin Hamro ham tarixga qolsin, ohi!

Cholning ichi to'la g'ij-g'ij gap ekan. Zo'rg'a qochib qutuldim.

Keyin bilsam, Buxoroning eng rostgo'y odamiga ro'baro' kelgan ekanman.

1998-yil

OFTOB OYIM

Vatanni sevmoqni, yurt otasiga sadoqatni yaponlardan o'rganish kerak.

Maqsud Shayxzoda so'zi

Kechadan beri lagerimizdagi yaponlar g'imirlab qolishdi. Yettinchi barak oldida to'planishib, qandaydir jiddiy bir gapni qizishib muhokama qilishardi. Yerosi Dyun degan yapon yigiti rassomlik ustaxonamni supurib-sidirib yurardi. Dyunning yurak o'ynog'i kasali borligidan uni shaxtada ishlashga olib chiqishmasdi. Ba'zi-ba'zida, jahli chiqqan paytlarda yurak kasali xuruj qilib qolardi. Boshliqlar uni menga bo'yoq qorib beradigan qilib qo'yishgan edi. Men Dyundan: «Nima gap, tez-tez to'planadigan bo'lib qoldinglar?» – deb so'radim.

– Tovarish Ahmed, yurtimizga ketadigan bo'lib qoldik, – dedi u ichiga sig'magan quvonchini yashirolmay.

Uni dil-dildan tabrikladim.

– Boshliqlar shunday deb aytishdimi? – deb so'radim.

– Qayoqda! Ular bu xabarni bizdan ikki-uch kun keyin eshitishadi.

Uning gapi rost edi. Umuman, qamoqxonalarda ko'zga ko'rinmas, qo'l bilan ushlab bo'lmas «telegraf» ishlardi. Moskvada, xatto, Siyosiy Byuroda mahbuslarga aloqador biror gap bo'lsa, o'sha kuniyoq jamiki lagerlarga yetib borardi.

Lager boshlig'ining o'rinbosari kapitan Gusak, moy bo'yoqda ishlab ber, deb onasining suratini tashlab ketgan edi. Bugun tush paytida suratni olgani keldi. Undan: «Yaponlar yurtlariga ketadigan bo'ldimi?» – deb so'radim.

U hayron bo'ldi.

– Bunaqa gap yo‘q. Bu mahbuslarning o‘zlaridan chiqqan galdagi «parasha» bo‘lsa kerak, – deb javob qildi.

«Parasha» – bu qamoqxona kameralariga qo‘yiladigan hojat chelagi. Tarqaladigan har xil bo‘lar-bo‘lmas gaplarni shunday deb atashadi.

Baribir, lager «telegrafi» aniq ishlardi. Biz Stalin o‘lganini boshliqlarimizdan ikki kun oldin eshitganmiz. Beriyaning qamalganini, Molotov bilan Kaganovichning Siyosiy Byuro tarkibidan chiqarilganini o‘sha kuniyoq eshitgan edik.

Dyun ustaxonani shoshib-pishib yig‘ishtirardi-yu, yettinchi barak oldida to‘plangan hamyurtlari davrasiga chopardi. Lagerimizdagi o‘ttiz to‘rt nafar yaponning hammasi o‘sha yerda. Bundan kirxonada ishlaydigan Sudze degan yapon yigit mustasno. Sudze hamyurtlariga qo‘shilmas, kirxona zinasida boshini egib o‘tirib, xayol surardi. Yaponlar Sudzeni saflariga qo‘shishmasdi. U yaponlarga xos bo‘lmagan baland bo‘yli, xuddi sirkdagi polvonlarga o‘xshagan, muskullari bo‘rtib chiqqan, juda baquvvat yigit edi. Boshqa yaponlar lagerimizda Sudze deb atalgan yapon borligini bilmagandek, unga e‘tibor berishmasdi. Sudze esa har tong hali quyosh ko‘tarilmay kirxona tomida paydo bo‘lardi. Shaxtalardan chiqarib tashlangan tog‘-tog‘ rudalar orqasidan quyosh chiqquncha haykaldek qotib turar, yuziga oftob urilishi bilan ikki qo‘lini baland ko‘tarib, quyoshga nimalardir deb iltijolar qilardi.

Dyunning quvonchi cheksiz edi. Bir gapirib o‘n kulardi. U o‘n bir yildan beri begona mamlakat qamoqxonalarida sarson-sargardon kezardi. Shu o‘tgan o‘n bir yil ona yurti, tug‘ilgan diyori – Yaponiya xayoli bilan yashaydi.

– Xayriyat, qonim yurtimga to‘kiladigan bo‘ldi, – dedi u allaqanday quvonch bilan.

– Jinni bo‘ldingmi, yurtimga qaytay, uylanib, bola-chaqali bo‘lay, boshqalardek bearmon yashab yuray deb niyat qilmaysanmi, ahmoq! – dedim unga.

Dyun boshini tebratdi.

– Tovarish Ahmed, – dedi u ruscha bilishini namoyish qilayotgandek g‘urur bilan, – bilasanmi, men samurayman. Samuraylar dushmanga tirik asir tushmasligi kerak. Asir tushish xavfi tug‘ilgandayoq o‘zini xarakiri qilishi shart. Ya’ni, o‘zini o‘zi chavaqlab o‘ldirishi kerak. Men xarakiri qilishga ulgurmaganman – Vatanimdan qon qarzdorman.

Men Dyunni doimo yuzi kulib turadigan, bolalardek beg‘ubor, uncha-muncha hazillarni ko‘ngliga olmaydigan, musichadek beozor odam, deb o‘ylardim. Ichida shuncha gap borligini, yuragini qonli armon o‘rtayotganini bilmasdim. Yerosi Dyun ko‘z oldimda yuksalib, o‘n bir yil Vatanidan olisda, cho‘llarda, o‘rmonlarda sarson-sargardon kezib, Yaponiyaning buyuk muhabbatini dilida ardoqlab kelgan, har kuni bittadan quyosh tug‘adigan Vatani oldidagi burchini, bir daqiqa bo‘lsin, unutmagan beqiyos insonga aylangan edi.

Dyunning Iosiro degan hamyurti ba‘zan ustaxonaga kelib uzoq gaplashib o‘tirardi. Rus askarlari uni asirlikka olgan paytda hali tili chiqmagan egizak qizaloqlari bo‘lgan. U qizlarini katta bo‘lib qolgandir, tirikmikan, deb yig‘lardi.

Yaponlarga munosabat o‘zgarib qoldi. Ularni ishga olib chiqmay qo‘yishdi, hatto, alohida ovqat pishirib beradigan bo‘lishdi. Ammo Dyun qadrdonligimiz uchun hamon ustaxonada ishlab yuribdi. Yaponlarni boshqa, kichikroq barakka o‘tkazishdi. Kechqurun zang chalinganda baraklarga mahbuslar sanab kiritilgandan keyin ustidan qulflab qo‘yishadi. Yaponlarning baragi qulflanmaydigan bo‘ldi.

Bu ishlarning Sudzega aloqasi yo‘qdek edi. U hamon kirxonada ishlar, zinapoyada o‘tirib, o‘y o‘ylardi. Alohida pishirilgan ovqat unga berilmasdi.

Negadir o‘sha paytlarda lagerda choy o‘rniga kofe berishardi. Hatto, oshxona yonidagi bostirmada qop-qop kofe qalashib yotardi. Kofe jonimizga tegib, bir qultum qora choyga zor bo‘lgandik. Shahardan gazeta olib kelishga boranimda magazindan bir quti gruzin choyi sotib olgandim.

Dyun tunuka choynakka achchiqqina qilib damlab keldi. Hovlida skameykada o'tirib, choyxo'rlik qilmoqchi bo'ldik.

Mahbuslar uyquda. Faqat Vatan sog'inchi uyqu bermagan yaponlar to'da-to'da bo'lib, oy nuriga g'arq bo'lgan lager sahnida jimgina aylanib yurishibdi.

Dyun bilan ikkimiz u yoq-bu yoqdan gaplashib, choy ichib o'tirardik. Bizning bu suhbatlarimiz ham g'animatdek edi. U Vataniga ketadi. Albatta, bundan keyin u bilan diydor ko'risholmaymiz. Har qalay, besh-olti yillik qadrdonlik bir-birimizga yaqin qilib qo'ygandi.

Ana shu sokin, oydin kechada Dyundan so'radim:

– Menga qara, Dyun, nega Sudzeni yomon ko'rasizlar? Nega uni davraga qo'shmaysizlar?

Yerosi Dyun indamadi. Oy nuriga ters o'tirgani uchun uning yuzida, ko'zida qanday ifoda aks etayotganini bilmasdim. So'rog'imga javob berish niyati yo'qqa o'xshardi. U uzoq o'ylab o'tirgandan keyin:

– Yana bitta choy damlab kelaymi, bunisi sovib qopti, – dedi.

– Yo'q, – dedim, – gapimga javob ber.

Yerosi o'rnidan turib u yoq-bu yoqqa yurdi. Keyin joyiga kelib o'tirdi-da, gapira boshladi:

– Buni tushuntirish qiyin. Yaponiyani, yaponni, urf-odatlarimizni bilmagan odamga buni tushuntirish qiyin. Mana, endi ajralishib ketadigan paytimiz keldi. Bu Dyun kim edi, Sudze kim edi, degan jumboq ko'nglingda qolib ketmasligi uchun aytaman. Sen bir marta meni haqorat qilganing haligacha dilimni o'rtaydi.

Uni nima deb haqorat qilganimni eslay olmadim.

– Ayt, agar shunday qilgan bo'lsam, sendan astoydil uzr so'rayman.

– Yapon ayollari buzuq bo'ladi, – degansan. Shunda alamimni ichimga yutib, javob bermaganman. O'shanda yapon portlarida geyshalar matroslarni yo'ldan uradi, – deganding.

E-e, oshnam, bu gaping mutlaqo noto'g'ri. Bunaqa gap uchun seni o'ldirishim kerak edi. Unday qilmaganman.

To'g'ri, shunday gap bo'lgan edi. O'shanda Dyunning tishlari g'ichirlab ketgan, qoshlari chimirilib, xuddi hamlaga tayyor turgan sherga o'xshash bir ahvolga tushgan edi. Lekin indamay o'rnidan turib, barakka kirib ketgandi. Uch kun yurak xuruji tutib, ustaxonaga kelmay qo'ygandi.

– Tovarish Ahmed, boya aytdim-ku, Yaponiyaga bormagan odam yaponlar to'g'risida aniq bir gap aytolmaydi. Ekilgan har bir tup daraxt, yo'lga yotqizilgan har bitta tosh, qurilgan har bitta imorat Yaponiya manfaati uchun xizmat qilishi kerak. Har bir qimirlagan jonda, odamlarning muomalasida, yurish-turishida Yaponiya manfaati yashaydi. Sen o'sha buzuq deb atagan geyshalar Yaponiyaning porloq kelajagi uchun xizmat qiladigan buyuk vatanparvar ayollardir...

– Shoshma, Dyun, bunaqa balandparvoz gaplarni qo'y. Sal pastroq tushib gapir.

– Xo'p,-dedi u, – mayli, qizishmay gapira qolay. Geysshalar sen o'ylaganchalik axloqsiz ayollar emas. Nihoyatda nazokatli, yoqimtoy, bilimdon ayollardir. Ular maxsus maktablarda ta'lim olgan, suhbatlari shirin, yapon qo'shiqlarini xonish qiladigan, qadim zamonlardan bizga yetib kelgan ajoyib raqslarni mahorat bilan ijro qiladigan, tarix haqida gapirganda tinglovchiga o'tmishni tiriltirib beradigan, tengsiz pazanda, tabobat sirlaridan ogoh va shu bilan birga beqiyos go'zal ayollardir. Ular suhbatidan bir marta bahramand bo'lgan xorijliklar bir umr bu shirin onlarni unuta olmaydilar.

Yerosi Dyun sovib qolgan choydan xo'pladi. Bir oz tin olib, gapini davom ettirdi:

– Ana endi Sudze to'g'risida gapiray. Yo'lda yotgan kichkinagina tosh yoki bir qarashda nazarga tushmaydigan biror ro'zg'or buyumi to'g'risida gapirish uchun, avvalo, bu-

tun Yaponiya to'g'risida gapirish kerak. Bizda hamma narsa bir-biri bilan uzviy bog'liq, ularda butun Yaponiya yashirilib yotadi. Sudze to'g'risida gapirish uchun shuncha gaplarni aytdim. Shunday qilmasam, hech narsani tushunmasding, tovarish Ahmed. Sudzeni geysha tuqqan deyishardi, u otasini ko'rmagan. Portimizga Portugaliyadan yuk ko'p kelardi. Baland bo'yli, baquvvat matroslar kemadan ruda tushirishardi. Sudzening cho'yandan quyilgandek baquvvat gavdasi xuddi ana o'shalarga o'xshab ketadi. E'tibor berganmisan, Sudzening qoshlari burgutning qanotiga o'xshaydi. Bunaqa qoshli dengizchilarni Portugaliya kemalarida ko'rganman.

Sudze maxsus enagalar, maxsus tarbiyachilar, bilimdon o'qituvchilar tarbiyasida, imperator ardog'ida voyaga yetdi. Eng yaxshi kiyimlarni kiydi. Eng lazzatli taomlarni yedi. Chunki u kamikadzelikka qabul qilingan edi. Kamikadzebu «o'q odam» degani. Mamlakat xavf ostida qolgan paytlarda kamikadze bir kishi sig'adigan va dahshatli bomba joylangan samolyotda dushman istehkomi tomon uchiriladi. Samolyotga faqat uchib borishgagina yetadigan yonilg'i quyiladi. Agar uchuvchi qo'rqqoqlik qilib ortga qaytmoqchi bo'lsa, qaytishga yonilg'i yo'q. Kamikadze dushmanning qurol-yarog' omboriga urilib, o'zi ham portlab ketishi shart. Ammo Sudze so'nggi burchini ado etishdan bosh tortdi. Qo'rqqoqlik qildi. Bilasanmi, tovarish Ahmed, kamikadze burchini o'tamasa, uni urmaydilar, so'kmaydilar, sud qilmaydilar. Bo'yniga xuddi Riksha aravasining g'ildiragidek qulf-kalitli g'ildirak kiydirib qo'yadilar (Riksha – bu xachir yoki eshak o'rniga odam qo'shiladigan aravacha). Bo'yniga g'ildirak osilgan odamga hech kim suv bermaydi, ovqat bermaydi. Yerdan biror nima topib yey desa, yo ariqdan suv olib ichay desa, qo'li yetmaydi. Yotay desa, g'ildirakka bo'ynidan osilib qolib, nafas ololmaydi. Biror uyga kiray desa, eshikka sig'maydi. U faqat ariqqa tizzalab o'tirib, g'ildirak chetini qirg'oqqa ilintirib dam oladi. Bu g'ildirak faqat u o'lgandan keyingina bo'ynidan olinadi.

Sudzening onasi Maniko xonim o'g'lining xoinligidan nomus qilib, ko'chaga chiqolmay, odamlarga qo'shilolmay qoldi. Bu orada Sudze ikki marta uyiga keldi. Kirolmadi. Eshikka g'ildirak sig'madi. Ozib-to'zib, soch-soqoli o'sib ketgan bolasining ayanchli ahvolini Maniko xonim bolo-xonada yig'lab kuzatib turardi. U bolasining oldiga chiqmadi, bo'yniga osilib yupatmadi. Sudze endi unga suyuqli farzand emas, umumxalq la'natiga uchragan jirkanch bir kimsa edi. Oradan biron oy o'tib, Maniko xonim chodraga o'ralib, ibodatxonaga boradi. Muqaddas Budda poyiga qo'yilgan tilla barkashga ro'molchaga tugib kelgan oltin-javohirlarni, qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan zirag-u bilakuzuklarini, jamiki taqinchoqlarini jaranglatib to'kadi. Tiz cho'kib, Buddaga tavba-tazarrular qiladi. Asta o'rnidan turib, ichkariga kirib ketadi.

Ikkinchi jahon urushi arafasida Parijda bo'lib o'tgan «Go'zallar tanlovi»da Maniko xonim birinchi o'rinni egallab, toj kiygan edi. Fransuzlar uni «Oftob oyim» deb atashgandi. Hatto bir gazeta «Bugun quyosh Parij ufqidan ko'tarildi» deb yozgandi.

Tengsiz go'zal, benihoya dono, butun Yaponiyaning faxri bo'lishga arziydigan bir malak – Oftob oyim rohibalar libosini kiydi, rohat-farog'atdan kechib, monastirda qoldi.

Sudzening ahvoli og'ir edi. U o'lib o'lolmasdi, tirik qolishning aslo iloji yo'q edi. U samolyotda uchib borib, dushman istehkomiga urilib, portlab ketmaganiga ming-ming pushaymonlar yerdi. Oxiri u o'zini dengizga tashlab cho'kib o'lishga qaror qildi. Dengiz shovullar, to'lqinlari qirg'oqqa sapchib, Sudzening tizzalariga urilardi. Dengizning qirg'oqqa yaqin joylari sayoz edi. U asta-sekin suvda kechib boraveradi. Suv tizzasidan kelardi. Keyin beliga chiqadi... Yopirilib kelgan to'lqin uni orqaga siltab, yana qirg'oqqa uloqtirib tashlamoqchi bo'ladi. To'lqin orqaga qaytishda uni dengiz ichkarisiga sudrab ketdi.

Sudze yerda yurganda bunchalik azobni ko'rmagandi. U tik holatda quloqch otib suzolmasdi. G'ildirak esa uni cho'kib

ketishga qo‘ymasdi. Faqat bo‘ynidangina g‘ildirakka osilib turardi. To‘lqin uni hali u yoqqa, hali bu yoqqa uloqtirar, har uloqtirganda bo‘yni uzilib ketadiganga o‘xshardi. Uning bu ahvolini olisroqdan kuzatib turgan odam, kimningdir kallasini uzib g‘ildirak o‘rtasiga qo‘yishibdi, deb o‘ylashi mumkin edi.

Bir hafta taom yemaganidan Sudze kuchdan, darmondan qolgan edi. Oxiri u hushidan ketdi. Uni rus dengizchilari katerga chiqarib olganlarini bilmadi. Matroslar g‘ildirakni arralab, bo‘ynidan olib tashlashdi. Uning o‘zi esa ikki kundan keyin hushiga keldi...

Dyun uzoq gapirdi. Baxtsiz, sho‘rpeshona mahbuslar dunyoning jami tashvishlarini unutib, barq urib uxlayotgan oromli saraton tunida Dyun bilan ikkimiz hech bir mamlakatga o‘xshamagan buyuk Yaponiya to‘g‘risida dum-dumaloq oy ruda uyumlari orqasiga botib ketguncha gaplashib o‘tirdik. Dyun vatani to‘g‘risida gapirmas, go‘yo qo‘shiq kuylayotgan, goh zavq-shavq bilan, goh faryod urib doston o‘qiyotgandek edi.

Kunchiqar tomonda ufq oqarib qoldi. Mana shu oppoq ufq asta bo‘zara boshlaganda Sudze tomga chiqadi.

– Bo‘ldi endi, Dyun, borib yot. Jindek uxlab ol. Bo‘lmasa, yuraging yana xuruj qiladi.

Dyun bosh chayqadi.

– Uxlayolmayman, yurtimga tezroq ketgim kelyapti.

Beriya otilgandan keyin «Troyka» qarori bilan qamal-ganlarning ba‘zilariga zonadan tashqariga chiqib ishlashga ruxsat berilgan edi. Shunday imtiyoz menga ham berilgan. Bugun ertalab bo‘yoq olish uchun shaharga ketgan edim. Qaytib zonaga kirsam, darvoza oldida yaponlar to‘planib turishibdi. Dyun yugurib oldimga keldi.

– Tovarish Ahmed, qayoqlarda yuribsan? Bizni bugun olib ketisharmish. Ko‘risholmay qolamiz deb, tashvishlanib turgandim.

Atrofga qarayman. Hamma yapon mahbuslari shu yerda. Faqat Sudze yo‘q. U tomida oftob nuriga belanib, kunchiqar tomonga qarab turibdi.

Shtabdan kelgan mayor Kuzin ro‘yxatni o‘qiy boshladi. Nomi o‘qilgan mahbus darvoza tomonga yurishi kerak. O‘n bir yil tutqunlikda yashagan yaponlar shu topda ozodlik deb atalgan buyuk bir olamga qadam bosa boshladilar. Nihoyat, ro‘yxatdan Dyunning nomi o‘qildi.

– Xayr endi, tovarish Ahmed. Og‘ir kunlarimda hamdard bo‘lganing uchun, topgan bir burda noningni men bilan baham ko‘rganing uchun, g‘am-anduhga botgan damlarimga sherik bo‘lganing uchun rahmat. Endi ko‘risholmaymiz, xayr, omon bo‘l!

U ko‘zda shashqator yosh bilan darvoza tomon ketdi.

Ro‘yxatdan Sudzening nomi chiqmadi. U kirxona tomi-da turib, yuz-ko‘zlarida quvonch porlagan hamyurtlariga alam bilan qarab turardi.

Shtab oldiga kelib to‘xtagan «ZIS-101» mashinasidan qora frak kiygan savlatli bir yapon tushdi. U Yaponiya elchixonasining xodimi edi. U ozodlikka chiqqan yaponlar bilan bir-bir qo‘l olishib ko‘rishdi. Nimalardir dedi. Yaponlar qarsak chalib, qiyqirib yuborishdi. Ular yig‘lab, bir-birlarini tabriklashardi. Shu payt sherning o‘kirishiga o‘xshash bir ovoz ularni Sudze tik turgan kirxona tomiga qaratdi. Mahbuslikda o‘n yildan ortiq ovoz chiqarmay zabun yashagan Sudze ichida yig‘ilib qolgan hamma tovushlarini jamlab chiqarayotgandek edi.

– Kunchiqar Vatanim, mening Yaponiyam! Kechir, burchini o‘tolmagan badbaxt o‘g‘lingni kechir! Kechir!..

Uning qo‘lidagi dudama pichoq oftob tig‘ida chaqnaab ketdi. U pichoqni yalang‘och tanasining chap biqiniga zarb bilan urib, o‘ng biqini tomon tortdi. U og‘riqni ham unutib, ikki oyog‘i oralig‘ida osilib qolgan ichak-chavoqlariga ham parvo qilmay, hamon hirqirab qichqirardi:

– Japan! Japan! Mening Vatanim Japan!

U shunday deya turib, tunuka tom qirg'og'iga yiqildi. O'zining qoni halqob bo'lib qolgan tom qirg'og'ida belidan osilib yotardi. U bir muddat tipirchilab turgandan keyin sirpanib, yerga gursillab tushdi. Tarnovdan oqayotgan qaynoq qon endi uning ustiga sharillab quyilardi.

Bu mudhish manzaradan badanlarim muzlab ketgandek bo'ldi. Uni kuzatib turgan yaponlar yuzlarini ters o'girishmadi. Har qalay, Sudze sobiq bo'lsa hamki, yapon edi. U umrining so'nggi daqiqasida yaponligini isbot qildi. U yapon bo'lib olamdan o'tdi. Japan, Japan, deb jon berdi.

Zonadan chiqqanimda yaponlar avtobus oldida to'planib turardilar. Dyun olazarak bo'lib meni kutayotgan edi.

– Tovarish Ahmed, suratga tushaylik.

U shunday deb bo'yniga ikkita apparat osgan yapon fotomuxbirini boshlab keldi. Dyun, Iosiro uchovimiz yelkalarimizga qo'l tashlab suratga tushdik. Boshqalar allaqachon avtobusga chiqib bo'lgan. Ammo Dyun shoshilmasdi. Meni bag'ridan qo'yib yuborgisi kelmasdi. Hiqillab yig'lardi.

Avtobus ikki marta signal bergandan keyingina meni bag'ridan qo'yib yubordi. U avtobusga chiqqandan keyin ham derazadan qo'l chiqarib, kaftlarini o'pib silkitardi.

U ketdi. Hijron azoblaridan, xo'rliklardan qutulib yurtiga ketdi.

Oradan oylar o'tdi. Biz yashayotgan qamoq-lagerga yuz minglab baxtiqaro mahbuslar kelib ketgan. Bu mustahkam devorlar, tikanli simlar go'yo hech narsani ko'rmayotgandek gung-soqov edi. Biroq o'n yilning nari-berisida kelib-ketgan yapon mahbuslarini hech kim unutmasdi. Ularning ahilligidan, odobidan, sezgir-u topag'onligidan, bir ish qilsa, astoydil mehr bilan qilishidan gapirishardi. Ayniqsa, Dyunni ko'p gapirardik. Uning «L» ni «R» deb talaffuz qilishini eslardik. U «lager»ni «Rager», litvalik rassom Alikni «Ritoves Arik» deyishini eslab kulishardik.

Bir shum xabar ko'nglimizni vayron qilib yubordi. Olib ketilgan yaponlarning hammasini imperatorning maxsus

buyrug'i bilan Vatan xoinlari sifatida dengizga cho'ktirib yuborishgan emish. Bu sovuq xabarga birov ishondi, birov «parasha» deb qo'ya qoldi.

O'sha voqealarning bo'lib o'tganiga roppa-rosa ellik yil bo'ldi. Yaqinda taqdir taqozosi bilan, to'g'rirog'i, «Kelinlar qo'zg'oloni» bahonasida olis Amerikaga – Atlantika okeani-ning nariyog'iga borish manglayimga bitilgan ekan, bordim. Nyu-Yorkda orzu qilib yetib bo'lmas joylarni ko'rdim. Mashhur afsonaviy Brodvey shohko'chasini, Amerikaning timsoli bo'lib qolgan Ozodlik haykalini ko'rmoq nasib qildi. Ayniqsa, BMT qarorgohi oldida hilpirab turgan bayroqlar qatorida O'zbekiston bayrog'ini ko'rganimda mijjalarimga yosh qalqib chiqqanini sezmay qoldim.

O'zbekiston elchixonasi xodimlari, atayin Vashingtonga kelib muzeyni ko'rmay ketsangiz, keyin afsuslanib yurasiz, mashhur Vashington muzeyida buyuk bobomiz Alisher Navoiyning o'z qo'li bilan yozgan ikkita g'azali bor. Albatta, borib ko'ring deb, maslahat berishdi. O'sha kuniyoq bordim. Afsuslar bo'lsinki, muzeyning Qo'lyozmalar bo'limi berk. Maxsus mutaxassislar qo'lyozmalar holatini o'rganayotgan ekan. Afsus-nadomatlar bilan qaytib chiqdim. Muzeyda ko'rsa arziydigan millionlab eksponatlar bor. O'shalarni ko'rib qo'ya qolsam ham bo'lardi. Ammo, ochig'ini aytsam, daho shoirimizning qo'lyozmasi oldida muqaddas Ka'ba toshini tavos etgandek buyuk e'tiqod bilan bosh egib turmoqchi edim. Niyatimga yetolmadim.

Boya shofyor bu yerda kamida ikki soat bo'lasiz, shoshilmay ko'ravering, men bir yarim soatlarda kelaman, degandi. Qayoqqa borishimni bilmay, muzey hovlisidagi gulzor yoqasiga qo'yilgan skameykaga omonatgina o'tirdim. Ertaga Amerika safarim poyoniga yetadi. Vashingtondan mashinada to'rt yuz kilometr yo'l bosib Nyu-Yorkdagi Kennedi nomidagi aeroportga borishim kerak. U yog'i Toshkentgacha o'n besh yarim soat okean ustidan uchib o'taman. Elchixonaga borib safar tadorigini ko'rishim kerak. Aksiga olib, shofyor ham bir yarim soatdan keyin keladi. Uni kutishdan boshqa ilojim yo'q edi.

Skameykaning narigi boshida o'tirgan, yoshini aniqlab bo'lmaydigan bir yapon qariyasi menga qarab hadeb iljayadi. Ko'zini oladi, yana qaraydi, iljayadi. Hayron bo'ldim, nega u bunaqa qilyapti. U surilib yonimga keldi.

– Viy, tovarish Ahmed?! – deb so'radi chala-chulpa rus tilida.

Hayron bo'ldim. Dunyoning narigi burchida meni taniy-digan odam bor ekan, deb o'yladim.

– Rutfirro pomniti? – dedi u kulib.

Biz lagerda Dyun Yerosini «Rutfirro» deb atardik. Men Dyunga uchinchi barakdagi muqovachi Lutfulloni chaqirib kel, deb iltimos qilganimda u muqovachini topolmay, Rutfirro yo'q ekan, deb javob qilgan edi. Ana shundan keyin ba'zilar uni Rutfirro deb ataydigan bo'lishgandi. Buni notanish chol qayoqdan biladi ekan deb hayron bo'ldim.

– Tovarish Ahmed, bundan roppa-rosa qirq besh yil oldin, siz bilan qamoq-lagerda birga bo'lganmiz.

Esladim. Bu Dyunning eng yaqin do'sti Iosiro edi. Ammo lagerdan bo'shab ketgan yaponlarni imperatorning maxsus buyrug'i bilan dengizga cho'ktirib yuborishgan deb eshitgan edim...

U tizzamga qo'lini qo'yib, «Dyunni eslaysizmi?» – deb yana so'radi.

– Bu ajoyib, olijanob insonni unutib bo'ladimi? – dedim afsuslanib.

U paytda Iosiro o'ttiz yoshlarda edi.

U uylangan paytlarini, qaylig'i bilan ikki marta Kabuki teatriga borganini, mashhur aktyorlar ijro etgan rollarni xuddi tushida ko'rgan voqealarni aytib berayotgandek gapirardi. Aytgancha, uning egizak qizlari bor edi.

– Qizlaringiz bilan, xotiningiz bilan diydor ko'rishdinizmi? – deb so'radim.

– Bitta qizimni topdim. Xotinim bilan bir qizim atom nurlanishidan halok bo'lishgan ekan.

U hassasining uchi bilan yer chizib, uzoq turib qoldi.

– Men sizni ko‘p eslayman. Esingizdami, ketar chog‘imizda Dyun, siz uchovimiz suratga tushgan edik. O‘sha suratni qora kunlarimizdan xotira deb saqlayman. Qizim shu muzeyning Yapon bo‘limida ilmiy ish qilyapti. Kuyovim – diplomat. Elchixonada ishlaydi. Qizimning ketidan bu yoqlarga kelib qolganman. Ikki nevaram bilan ovunib yuraman...

Uning gapini bo‘ldim:

– Sizlarni dengizga cho‘ktirib yuborishgan, deb eshitgan edim...

– Yolg‘on gap. Bu – «parasha» gap. Hammamiz sog‘omon yurtimizga yetib borganmiz!

– Dyun omonmi? Bola-chaqali bo‘lib ketgandir? – deb so‘radim undan yaxshi bir gap eshitish ilinjida.

– Dyun endi yo‘q, – dedi Iosiro hasrat-nadomat bilan. – Kemada ketayotganimizda Dyunning yuragi ikki marta xuruj qildi. Vrachlar arang saqlab qolishdi. Kemamiz qirg‘oqqa yetib borganda bizni kutib olish uchun Negate portiga chiqqanlarning son-sanog‘i yo‘q edi. O‘zingiz bilasiz, Dyunning hech kimi yo‘q, yetimxonada o‘sgan. U kemadan tushib, hech narsaga qaramay, qirg‘oq bo‘ylab, to‘lqinlar yuvaverib billurdek shaffof qilib qo‘ygan qumlarni to‘piq bo‘yi bosib, ancha nari ketdi. Kurtkasini yechib, uloqtirdi. Bukchayib o‘tirdi-da, sho‘r qumni o‘pa boshladi. U bir bukchayganicha boshini, qaddini ko‘tarmadi. To‘lqinlar uning ustidan sapchib, ikki-uch metr o‘tib ketdi. Dyunning gavdasi to‘lqin ostida ko‘rinmay ketdi. To‘lqin orqaga qaytdi. Dyun tomonga yugurdim. Yetib borgunimcha, uni yana ikki marta to‘lqin bosdi. Uni qo‘ltig‘idan ko‘tarmoqchi bo‘lgandim, eplolmadim. Dyun qadrdon yurtining billur qirg‘og‘ini o‘pib, jon taslim qilgan edi. Labidan oqayotgan qonni qum shimib ketayotgandi.

Mendan narida gullab turgan sakura tagida qora chodirga o‘ralib, bir rohiba odamlarga javdirab qarar, yum-yum yosh to‘kardi.

U bir vaqtlar parijliklar husniga mahliyo bo'lib, «Oftob oyim» deb atagan tengsiz go'zal Maniko xonimga endi o'xshamasdi. Ko'zlaridan nur qochgan, archilgan shaftolidek pushti yuzlarini rang tark qilgan, farzand dog'i uni g'ijimlab tashlagan, afv qilinganlar orasida mening bolar ham bormikin, degan o'yda kelganga o'xshardi. Uning oldiga borolmadim, Dyun bilan ovora edim.

Dyunni o'z qo'lim bilan qabrga qo'ydim. Qabri boshiga bir tup sakura ko'chatini ekib qo'ydim. To bu tomonlarga kelgunicha har bahor uning qabri boshiga borib uzoq o'tirardim. Sakura gullari to'kilib, pushti rangga o'ralgan qabr poyiga tiz cho'kib, birga kechirgan kunlarimizni ko'z oldimga keltiraman.

– Men esam, lagerda Dyun bilan so'nggi uchrashuvimni eslayman. O'shanda oy dum-dumaloq, oppoq edi. O'shanda Dyun «Vatanimdan bir tomchi qon qarzdorman», – degandi. Shu gapi uchun uni qattiq so'kkan edim. Qarang-a! U niyatiga yetibdi.

– Tovarish Ahmed, hozir kuyovimga telefon qilaman. Qamoqdan bo'shaganimizda Dyun bilan uchovimiz tushgan suratni olib keladi.

Ilosiro yonidan uyali telefonni olib, kuyovi bilan gaplashdi.

...Odam bolasi tug'ilgan yurtiga o'xshaydimi? Bilmadim, men negadir shunaqa deb o'ylayman. Dyunning suratiga qarayman. U menga har kuni bitta oftob tug'adigan Yaponiyaga o'xshab ko'rinadi. Unga qaraganimda buyuk Yaponiyani ko'rib turganga o'xshayman.

Bodroqdek g'uj-g'uj gullagan sakura soyasida Dyun orom uyqusida yotibdi. Dengiz tomondan shamol esganda sakura gullari duv to'kiladi. Go'yo qabr ustiga pushti ko'rpa yopib ketgandek bo'ladi. Dyun okean dovullarining dolg'ali tovushlarini, chag'alaylarning qiyqiriqlarini eshitib yotibdi.

Dunyoning ishlari shunaqa ekan-da...

2001-yil 20-yanvar

MINNATDORLIK

«Xalq so'zi» gazetasining shu yil 26-yanvardagi sonida chop etilgan hurmatli adib Said Ahmadning «Oftob oyim» nomli hikoyasi menda juda katta taassurot qoldirdi.

Sobiq Sovet Ittifoqi hududida asir sifatida yashagan yaponlar haqida ularning o'zlari yozgan ko'plab asarlar, hikoya va xotira kitoblarini o'qiganman. Lekin yapon asirlari haqida chetdan turib yozgan muallif hikoyasini ilk bora o'qishimdir. Bu hikoyada insonning tuyg'ulari va ichki kechinmalari chuqur hissiyot bilan aks ettirilgan, shuningdek, unda hozirgi kunga kelib unutilayozgan an'analar ham yoritilgan.

Ikkinchi jahon urushi tugaganidan buyon yarim asrdan ko'p vaqt o'tdi, bu urushning xotirasi bugungi yapon yoshlari orasida asta-sekin unutilib borayotgan bir paytda Yaponiyadan olisda bo'lgan O'zbekistonda yapon asirlarining qismatini eslash meni chuqur ta'sirlantirdi. Yarim asrdan ko'p vaqt mobaynida ko'ngil qatida yapon asirlari xotirasini saqlab kelib, ular haqida ajoyib hikoya yozgan janob Said Ahmaddan bag'oyat minnatdorman.

Hozirgi vaqtda juda ko'p yaponlar O'zbekistonga sayyoh va tadbirkor sifatida kelmoqda, ikki tomonlama aloqalar kun sayin rivojlanmoqda va shu bois yarim asr muqaddam yuzaga kelgan do'stlik, ya'ni o'zbek va yapon xalqi orasidagi yaqin rishtalar darakchisi edi, deb bilaman.

O'zining butun bir sahifasini shu hikoyaga bag'ishlagan «Xalq so'zi» tahririyatiga o'z minnatdorchiligimni bildirmoqchiman.

Kyoko NAKAYAMA,
Yaponiyaning O'zbekistondagi
Favqulodda va Muxtor elchisi.

QORAKO‘Z MAJNUN

Qur‘oni karimdan:

«Sizlardan qaysi biringiz o‘z dinidan qaytsa va shu kofirlicha o‘lsa, bas, ana o‘shalarning (qilgan savobli) amallari xabata (bekor) bo‘lur, ular do‘zax ahlidurlar va u yerda mangu qolurlar».

(Baqara surasi, 217-oyat)

Hadisi sharifdan:

«Jannatga kiradigan o‘n nafar hayvondan biri bu – «Ashobi kahf»ning itidir».

(Al-jome al-Kabir)

Saodat aya bomdod namozini o‘qib, joynamoz poyida uzoq o‘tirib qoldi. Bundan uch yil oldin olamdan o‘tgan eri usta Turobga atab Qur‘on tilovat qildi. O‘ris shaharlarida daydib qolib ketgan o‘g‘li Bo‘rixonga Xudodan insof tiladi. Baxti ochilmay, guldek umri xazon bo‘layotgan qizi Qumriga achinib, «Shu farishtaginaning yo‘lini och», – deb Allohga iltijo qildi.

Kampir har sahar ichki bir ezginlik bilan shu gaplarni takrorlardi. U qo‘l cho‘zib, joynamozning bir uchini qayirib, o‘rnidan turdi.

Sentabr oyoqlab, suvlar tiniqqan, ariq tublaridan bola-baqra tashlab yuborgan piyolami, choynak qopqog‘imi, qoshiqmi, shundoqqina ko‘rinib turibdi. Qirg‘oqlar zax tortib, ekin-tikin suv so‘ramay qo‘ygan palla.

Qo‘shni hovlilardan maktabga kelayotgan bolalarning injiqliklari, xarxashalari, onalarning yalinib-yolvorishlari eshitilib turibdi. Kampir bu tovushlarga bir dam quloq tutib, boshini tebratib, kulib qo‘ydi.

Saodat yoshligida juda chiroyli qiz bo'lgandi. Sochlari taqimini o'pard. Taraganda shamshod taroq ushlagan qo'llari sochining uchigacha yetmasdi.

Yarmini qismlab turib, bu yog'ini tarardi. Opasi bu sochlarni qirqta qilib o'rganda, yana shunchasi ortib qolardi.

– E, soching qursin! – derdi opasi. Qo'llarim tolib ketdi, sochingni o'rdirishga odam yollash kerak.

– Ko'chada amirkon maxsikovushini g'irchillatib, sochlarini selkillatib yurganda qaragan ham qarardi, qaramagan ham. Yosh qizaloqlar orqasidan kelib, sochlarini ko'ziga surtib qochishardi.

Mana, yillar o'tib soch ham oqardi, siyraklashdi-yu, baribir o'sha uzunligicha qoldi. Uchiga biror narsa taqmasa, hurpayib, bo'yni, yelkalarini tutib ketadi. Shuning uchun ham u sochining uchiga o'g'ri tutar sandiqning kalitini osib qo'yadi. Sandiqni ochayotganda kalitni yechib olmaydi. Sochi uzun bo'lganidan tizzalasa kalit bermalol qulfga yetadi. Endi yangi uylarga sandiq urf bo'lmay qoldi. Hamma uyni po'rim javonlar bosib ketdi.

Bundan tashqari, qulfni daranglatib ochadigan kalitlarni yasaydigan ustalar qolmagan.

Kampirning sochlari hamon yoshligidagidek. Faqat yaridan ko'pi oqarib ketgan. Orqasiga tashlab qo'yadigan, uchi birlashtirilgan ikki o'rim sochining uchiga erining frontdan olib kelgan og'irgina medalini osib qo'ygan. Tayyor ilgagi ham bor, sochni pastga tortib turadi.

Hovlining yarmiga yaqin joyga tangadek oftob tushirmaydigan qari tut barglari sarg'aya boshlagan. Qurigan shoxiga bahorda ilinib qolgan varrakning qamish qovurg'alari skeletdek bo'lib turibdi. Faqat uzun latta dumi shamolda ilondek to'lg'anadi.

Shu tut tagida bir oppoq it supurgi ustida uxlab yotibdi. Kichkinagina, belida belbog'dek ikkita – biri qora, biri jigar-rang chizig'i bor. Xuddi kimdir ataylab bo'yab qo'yganga o'xshab ko'rinadi. Tumshug'i bilan ikki ko'zi qop-qora.

Bir ko'zining tepasida to'mtoq qoshi ham bor. U kampirning oyoq tovushidan bir ko'zini erinibgina ochdi-yu, chala yarim kerishib, yana uyquga ketdi.

– Ha-a, joningni huzurini bilmay o'l-a! Supurginiyam harom qilding.

– Qo'y, urishma, opasi, Qorako'z hali bola-da!

– Nima deyapsiz, oyijon! Bu it o'lgurga men nega opa bo'larkanman?! – dedi Qumrixon nolib.

– Agar Qorako'zni yana supurgi bilan ursang, unga kosov otsang, bilib qo'y, ukalarningnikiga ketib qolaman.

– Voy, oyijon-ey, it o'lsin, odamdan aziz bo'lmay! Shu itni deb bizni tashlab ketmoqchimisiz? Qo'ying-e!

– Shu bilan ovunib yuribman. Qayoqqa borsam, yonimda. Bir qadam nari ketmaydi. Menga ayt-chi, ukalaring, singil-laring haftada bir xabar olsa oladi, olmasa yo'q. Kasalxonada yotganimda shu itgina ko'kragini qorga berib, hovlida bir oy deraza tagida yotgan. Senlar qo'ni-qo'shnining qistovi bilan bir-ikki xabar oldilaring, xolos.

– Oyijon, qo'ying endi... – dedi Qumri norozi bo'lib.

Itning bir qulog'ida, bo'ynida, oyoqlarida qon qotib qolgan edi.

– Ahmoq! – dedi kampir. – Qayoqlarda sanqib yurgand-ing?! Yana marjabozlikka bordingmi? Majnun bo'lmay ketkur! Ahvolingni qara, xotin talashib rosa ta'ziringni yeb-san-ku! E o'lmagina-a, shilinmagan joying qolmapti... Endi o'zingdan ko'r, Majnun, yaralaringga dori surtaman. Illo, dod demaysan!

Qumrixon itning bo'ynidan bosib turdi, kampir yaralari-ga yod surta boshladi. It g'ingshiydi, ingillaydi, Qumrixon-ning qo'llarini tishlamoqchi bo'ladi.

– Ana, bo'ldi. Endi ovqatingni beramiz.

Bir oydan beri o'g'li surunkasiga kampirning tush-iga kiradi. Na yotishida, na turishida halovat bor. O'glini o'ylagani-o'ylagan. Yoshi saksonga yaqinlashib, kuch-quv-

vatdan qola boshlagan, bolamni ko'rmay o'lib ketamanmi, deb kuyib-yonadi.

O'g'li Bo'rixon oltmish yettinchi yili armiyaga ketgan. Harbiy xizmati tugadi hamki, uyga qaytmadi. O'sha yoqlarda uylanib, bola-chaqali bo'lib, qolib ketdi. Ba'zi-ba'zida undan «Ya zdorov» degan ikki enlikkina xat kelardi. Yaqin o'n besh yildirki, adresni unutib qo'yganmi, ishqilib, shu o'rischagina xat ham kelmay qo'ygan.

Kampir qo'ni-qo'shnilarinikiga ham chiqmaydi. Uyda o'tiraverib qon bo'lib ketadi. Ba'zan kiyim-boshlarini apil-tapil tugib o'g'illari yo qizlaridan birinikiga otlanib qoladi.

Baribir borgan joyida ham halovat topmaydi. Qizi Qumrixonni o'ylab qaytib keladi. Qumrixonning baxti chopmadi. Ikki bor turmush qildi, farzand ko'rmadi, qaytib keldi. Biron joyda ishlab ovunay desa, hayhotdek hovliga, munkillab qolgan onasiga kim qaraydi? Aka ukalari, singillari: «Opa, qo'y, ishlama, tirikchiliging bizning bo'yimizda, onamga qara», – deb qo'yishmadi.

Kampirning o'g'illari, «Biznikida turing, oyi», deb Xudoning zorini qilishsa ham, «Otang chiqqan uyni tashlab ketolmayman, men ham shu uydan chiqazilaman», – deb ko'nmaydi.

Kampir juda dono xotin edi. Bolalarim haftada bir marta xabar olishsa, yetti kun uyim to'ladi, albatta, ular quruq kelishmaydi, shu bahona Qumrining ham kuni o'tadi, deya qadrdon uyidan jilmasdi. Onalar shunaqa – baxti chopmagan bolasi bilan birga bo'ladi.

O'tgan yili o'tli-shudli, har ish qo'lidan keladigan nevarasi Anvarjon, tog'amni topib kelaman, deb chiqib ketdi. Shu ketganicha yigirma kun deganda daragini topib keldi.

Bu gapdan xabar topgan qo'shni xotinlar kampirni qutlagani kirdilar.

– Buvijon, tashvishlanmang, tog'amning ishlari «besh». Ro'zg'ori but, tirikchilikdan kami yo'q. Uchta bolasi bor.

O'zi o'zbekchani esidan chiqarib yuboribdi. Men bilan o'rischa gaplashdi. Bitta sog'in echkisi, to'rtta qanor qopdek cho'chqasi, o'ntacha cho'chqachalari bor ekan. Qish zabtiga olganda shu mollarini ham uyiga opkirib olisharkan. Bo'chka-bo'chka samogon aroq yasab, qishi bilan ichisharkan. Qishloqdagilar tog'amni «Bo'rixon» demay «dyadya Borya» deb chaqirishar ekan.

Bu gaplarni eshitib, kampir yer yorilmadi-yu, kirib ketmadi. Bolasi tushmagur-ey, qo'shni xotinlarning oldida shu gaplarni aytib o'tiribdi-ya! Birovga so'zini bermaydigan erayim kampirning shoxi sindi, ostona hatlamay, uyda muqim o'tirib qoldi.

Qachongacha chilla o'tiraman, deb kampir bugun qizini kiga otlanib qoldi. Kampirning niyatini sezgan Qorako'z ostonaga borib o'tirib oldi. Yaqin bir oydan beri hech qayoqqa bormagan Qorako'z o'zida yo'q shod edi. Boshini bir tomonga egib irg'ishlar, tezroq chiqmaysizmi, degandek, har xil ovoz chiqarib g'ingshirdi.

Kampir shoshilmasdi. O'sma ekilgan bir bo'yra yer oldida cho'nqayib, o'smalarning sersuv, bo'liq barglarini tagidan kertib uzardi. Oxiri kafti o'smaga to'lgach, rayhonning gul otmagan shoxlaridan sindirib olib, o'smaga qo'shib, dastro'moliga o'radi. U qiz nevaralariga, kelin-u qizlariga, albatta, o'sma olib borardi. Nihoyat, kampir tugunni qo'ltiqlab chiqdi. Qorako'z o'tirgan joyidan bir sapchib, ko'cha tomon otildi. Kampir uning ketidan borarkan, «Hoy, muncha shoshasan, sekinroq», – deb javrardi.

Qorako'z, gapga tushungandek, ko'cha o'rtasida to'xtab, orqasiga qaraydi. Kampir yetib kelguncha yayrab qulog'ini qashlaydi. Bir qulog'ini dikkaytirib, bittasini shalpaytirib erkalik qiladi. Orqa oyog'ida turib, bir-ikki aylanadi. Kampir yetib kelishi bilan yana o'ynoqlab yugurib ketadi. Yo'lda uchragan mushuklarni tiraqaylatib quvib, nim qizil tilini osiltirgancha hansirab qaytib keladi. Daraxtlardagi musichalarga irg'ishlab akillaydi. Ariqdan shapillatib suv ichadi. Ba'zan yo'l chetiga chiqib, paxsa devor tagini ho'l

qilib qaytadi. Velosiped minib o'tgan bolalarga ergashib, uzoqlarga ketib qoladi.

Kampir uning qiliqlariga andarmon bo'lib, yo'l yurganini sezmaydi. Qorako'z donlab yurgan tovuqlarni qaqag'latib, to'rt tarafga to'zg'itib yuboradi. Yo'lda uchragan itlar bilan iskashib, quvlashmashoq o'ynaydi. Ko'cha betidagi uy ostonasida tinmay akillayotgan kalamushdek kuchukni tuproqqa qorishtirib bulg'alaydi. Ariq bo'yidan qo'porib tashlangan to'ngak soyasida yotgan bo'ribosar itga ham zo'rlik qilmoqchi bo'lgandi, ta'zirini yedi. Bo'ribosar uning gardanidan tishlab, uloqtirib tashladi. Yo'l o'rtasiga borib tushdi, tuproqqa qorishdi.

Kampir boshini sarak-sarak qildi.

– Hoy, jinni, senga kim qo'yibdi otang tengi it bilan olishishni!

Qorako'z unga qaray olmadi. Yo'lning bu yog'iga ma'yus alpozda, yugurmay ohista ketdi. Baribir, Qorako'z it-da, itligini qiladi. Bir qora itning dumini hidlab, ochiq turgan eshikdan kirib ketdi. Bir ozdan keyin uning vangil-lagani eshitildi. Eshikdan chiqayotganda ichkaridan otilgan eski tufli qoq beliga tushdi.

Katta yo'lga chiqishdi. Bu yo'lning o'ng yog'i Chir-chiqqa, chap yog'i Toshkentga olib boradi. Oldinlab ketgan Qorako'z, qayoqqa yuraylik, degandek, kampirga qaradi.

– Abdumalik akangnikiga boramizmi, Dilbar opangnikigami! Dilbar opang domda turadi. Itdan hazar qiladi. Seni uyiga kiritmaydi. Endi nima qilamiz? Mayli, shunikiga boraylik. Yotib qolmaymiz. Chiqqunimcha hovlida bolalar bilan o'ynab turasan.

Qorako'z bu gaplarga tushunadi. Har gal ko'cha boshiga kelganda, albatta, kampir shu gaplarni takrorlaydi.

Olisdan baland imoratlarning qorasi ko'rindi. Qorako'zning sabri chidamadi. Ildamlab ketdi. Kampir unga yetolmay halloslab qoldi. Qorako'z yugurib emas, g'ildirab ketayotganga o'xshaydi. Bir zumda ko'rinmay ketdi.

Uchinchi qavatning boloxonasida o'ynayotgan bolalar Qorako'zni ko'rib, buvim kelyapti, deb qiyqirishdi. Tapir-tupur qilib, zinaning ikki poyasini bitta qilib, pastga yugurib tushishdi. Bittasi Qorako'zga konfet, bittasi sergo'sht suyak berdi. Birpasda hovli bolalarga to'lib ketdi. Qorako'zning boshini, orqasini silashdi. U erkanib turib berdi. Boloxonada Dilbarxon ko'rindi. Onangiz kelyapti, degan xushxabar olib kelgan Qorako'zga mehr bilan boqdi. Unga qand tashladi.

Nihoyat, hansirab kampir yetib keldi. Bolalarga qurt, yong'oq, turshak ulashdi. Qorako'z ham umidvor bo'lib, qo'liga qaradi.

– Senga yo'q, bevafo! Meni yo'lga tashlab ketgansan. Orqangdan halloslab yugurib, tilim og'zimga sig'may qoldi.

Qorako'z gunohkorona bosh egib turdi. Kampir konfet tashladi, Qorako'z ilib oldi-yu, quvonchdan hovlini shamoldek aylanib chiqdi. Kampir qizi bilan kechgacha ezilib gaplashdi. O'g'lini eslab ko'z yosh ham qilib oldi. Qumrining betoleligidan, men bir balo bo'lib ketsam, u sho'rlik nima bo'ladi, deb afsus-nadomatlar qildi. Gap orasida Qorako'z esiga tushib, «Ovqat-povqat berdingmi?» – deb so'rab qo'yardi. Kampir asr namozini o'qib, ketishga shoshildi.

– Endi ketay, shom namozini uyginamda o'qirman.

– Ovqat qilyapman, oyijon, yeb keting. Bir kechagina yotib ketsangiz nima bo'ladi? Uyingizni bo'ri yeb ketarmidi!

Kampir tugunni qo'ltiqlab pastga tushdi. Hovlida bolalar bilan yayrayotgan Qorako'zning ketgisi kelmaydi. Bolalar tuflab uloqtirgan kaltakni o'tlar orasidan topib keladi.

Kampir yo'lga tushdi. Qorako'z erkanib, irg'ishlab goh undan o'zib, goh orqada qolib qulog'ini qashlaydi.

Uyda Saodat ayaning yillab qalbida qalashib yotgan g'uborlarini tarqatadigan, ko'ksidan tog'dek bosib yotgan armonlarni ushatadigan olamshumul bir yangilik kutib turardi.

U uyiga yaqinlashganda eshigi oldida u yoqdan-bu yoqqa shoshib yurayotgan odamlarni ko'rib, yuragi hapriqib ketdi. Qadamini tezlatdi. Eshik oldida turganlar unga: «Qulluq bo'lsin, sevinib qoldingizmi, qariganingizda dilingizga yorug'lik tushgani muborak bo'lsin», – deyishardi.

Kampir hajga ketayotganlarga pensiyadan yiqqan pul-larini «Hoji badal» uchun berib yuborgan edi. «Haj qabul bo'ldi, degan xushxabar kelgan bo'lsa kerak, o'zingga shukr, Allohim», deb ostona hatladi.

Shoxiga katta lampochka osilgan tut tagidagi supada yoshi oltmishlardan oshgan bir notanish odam o'tirardi. Uning ko'zlari... bundan o'ttiz ikki yil oldingi Bo'rixonning ko'zlari edi. Kampir: «Voy bolam», – deb unga talpindi. Supaga yugurib bordimi, uchib bordimi, bilmaydi. Bag'rida o'g'lini ko'rdi. Undan aroq va sham yoqilgan uyning hidi keldi. Kampir buni sezmasdi. G'oyibining hozir bo'lganidan mast-alast edi. Karaxt edi. Baxtiyor edi. O'g'lining bosh-lariga, yelkalariga ko'z yoshlari to'kildi.

O'g'li uning bag'ridan chiqishga urinar, ammo kampir-ning qoq suyak, chayir qo'llari uni bo'shatmasdi.

– Nu zachem, zachem plachesh, mama, vot i priyexal, xvatit, xvatit, – derdi o'g'li.

Ona bu gaplarni eshitmasdi. Eshitganda ham, baribir, tushunmasdi.

Kampir hushini yig'ib, bolasini bag'ridan bo'shatdi. Serrayib turgan Qumriga:

– Nega baqrayib turibsan, Rahmon qassobni cha-qir, bolamning oyog'i tagiga og'ildagi qo'yni so'ysin! Qo'shnisidikida telefon bor, aka-ukalaringga, singillaring-ga, akam keldi, deb xabar qil! – dedi.

Qorako'z kampirning oyog'i tagiga o'tirib olgan. Bu no-tanish odamga g'ashlik qilib, tinmay irillardi.

– Qayoqlarda yurganding? – dedi kampir o'g'liga. O'g'li onasi nima deyayotganini tushunmay, yelka qisdi. – Tushunmadingmi? Sen boshqa odam bo'lib ketibsan.

Kampir uning yuzlariga qarab, ezilib ketdi. Qarib, adoyi tamom bo'пти. Basharasiga ham o'sha tomonlarning nuqsi urib, o'zbekligi qolmabdi. Ellik bir yoshda yetmish yashar chol bo'lib qo'ya qopti.

Rahmon qassob allaqayoqqa ketib qolgan ekan, topib kelishdi. Ko'cha tomonda qo'sh mashinaning gurillagani, o'g'il-qizlarining ovozlari eshitildi.

Abdumalik qo'y yetaklab kirdi. Qizlari, kuyovlari karton qutilarida, xaltalarda meva-cheva, olma-uzum ko'tarib kirishdi. Bir zumda hovli gavjum bo'lib qoldi.

Bo'rixon ukalarini ham, singillarini ham tanimadi. Ular ham buni tanishmadi.

Bo'rixon begona uyga kirib qolgan odamdek qovushmay turardi. U ukalariga, singillariga nima deyishni bilmasdi. To'g'ri, nima deyishni bilardi. Ammo til bilmasa, nima qilsin? O'ylab-o'ylab, «Salyam!» dedi. Jigarlari kulishni ham, yig'lashni ham bilmay, hayron turib qolishdi.

Qassob og'ildan kattakon, boquvdagi qo'yni sudrab chiqdi. Bo'rixonning oyog'i tagiga yotqizib: «Ukam, qani bir fotiha bering», – dedi. – E, darvoqe, o'zbekcha bilmasligingizni esimdand chiqaribman, qani, «Omin» denglar, kampir enamizning umrlari uzun bo'lsin, g'oyiblari hozir bo'lgani rost chiqsin, omin!»

Qassob shunday deb qo'yning bo'g'ziga pichoq tortdi.

– Nu zachem, zachem? – dedi Bo'rixon. – Ved barana jalko, vse ravno ya stolko myasa ne yem! U nas baraninu ne yedyat.

To yarim kechagacha kampirning hovlisi to'yxonaga aylanib ketdi. Tarqash paytida Abdumalik akasini mehmonga taklif qildi.

Hovli jimib qoldi. Qumri ona-bolaga supaga joy solib berdi. Kampir bolasiga tikilib, mijja qoqmadi. Bo'rixon to'ygunicha ichgan edi. Og'zidan gup-gup aroq hidi kelib turibdi. Kampir ro'molining uchi bilan burnini berkitgancha o'tiribdi. «Rostdan ham shu odam mening bolammi», deb

o'ylardi kampir. Qarib ketibdi, sochlari to'kilib, boshining yarmi yalang'ochlanib qopti. Ko'p ichadigan odamlardagina bo'ladigan zaxil bir befayzlik zohir edi uning yuzlarida. Ko'zlarining tagi salqigan, tishlari tamakidan jigarrang tusga kirgan. U otasi o'tgan uyda, tuqqan onasiga, jigarlariga begona bo'lib, beparvo yotibdi.

Saodat kampir uni chaqaloqligida xuddi shu supada beshikka belab tebratardi. Uch yoshga kirguncha shu supada bag'rida olib yotgan edi. Bo'rixon do'mboqqina bola bo'lgandi. Uni yomon ko'zdan asrasin, deb kiyimlariga tumor-u ko'zmunchoqlar taqib qo'yardi. Sultonimga atab unga kokil qo'ygandi. Olti yoshga to'lganda uni er-xotin Turkistonga olib borib, hazrat Yassaviy maqbarasining shayxiga ataganlarini berib, kokilini kestirishgan, qo'y so'yib, xudoyi qilishgan edi.

Bo'rixon u yonboshidan bu yonboshiga ag'darildi. Shunda... shunda uning ustidagi oq choyshab sirg'alib yelkalari, ko'ksi ochilib qoldi. Kampir badanidan chayon o'rmalagandek seskandi. O'zini orqaga tashladi.

Bo'rixonning bo'ynidagi zanjir uchida but yaltiradi. Kampirning ko'zlari tindi. Bir dam uni shuur tark qildi. Telbadek sapchib o'rnidan turdi-yu, ayvon tomonga chekindi...

Bo'rixon armiya xizmatini o'tagandan keyin ham uyga qaytmadi. O'rmon ichkarisidagi qishloq butxonasi qo'ng'iroqchisining erdan qolgan qiziga oshiq-u beqaror bo'lib qoldi. Qallig'ining otasi: «Boshqa dindagi odamga qizimni bermayman», – deb turib oldi. Qiz Bo'rixonni xristian dini-ga kirishga undadi. Ishq-muhabbatdan ko'zini parda bosgan Bo'rixon hech ikkilanmay rozi bo'ldi. Uni cherkovda cho'qintirishdi. Keyin cherkov oqsoqoli kelin bilan kuyovga toj kiydirib, nikoh o'qidi.

Ana shundan keyin Bo'rixon xotini, qaynonasi bilan har kuni cherkovga borib cho'qinadigan bo'ldi. Qaynotasi o'lgandan so'ng uning o'rniga cherkov qo'ng'iroqchisi qilib

qo'yishdi. Nimaiki ish bo'lsa, barini u bajaradigan bo'ldi. Piligi so'xta bo'lgan shamlarning uchini qaychilaydi, yonib tamom bo'lganlarini almashtiradi.

1970-yilning kech kuzida bir musulmon bolasi dindan chiqdi...

Oh, otaginasi tirik bo'lganda shu supa ustida bolta bilan chopib tashlardi-ya! Kampir ayvon tomon tisarilib borar ekan, ana shunday o'ylardi. U ayvonga yetolmay hushidan ketib yiqildi. Qorako'z uning atrofida ulib aylanardi. Qumri yotgan uyning eshigini timdalab, uni uyg'otmoqchi bo'ldi. Qumri uyqusini buzgan itni qarg'ay-qarg'ay hovliga chiqdi. Qorako'z uning etagidan tortib, kampir yotgan joyga sudradi. Qumri onasining behush yotganini ko'rib, qo'rqib ketdi. Qarib, mushtdekkina bo'lib qolgan onasini dast ko'tarib, ayvonga olib chiqdi. Boshi ostiga yostiq qo'yib, suv ichirdi. Yelkalarini uqaladi. Kampir ko'zini ochdi.

Hali tong yorishmay turib, Abdumalik mashinada kelib, akasini olib ketdi. Unga Toshkentning mustaqillikdan keyingi manzarasini ko'rsatmoqchi, Chorsu bozoridan uning bolalariga sovg'a-salomlar olib bermoqchi edi.

Bo'rixon uchun O'zbekistonda mustaqillik bo'ldimi, bo'lmadimi, baribir edi. U o'zga yurtning fuqarosi, o'zga e'tiqodning sig'indisi edi. Tug'ilgan yurtga muhabbat tuyg'usi uni tark qilganiga ko'p yillar bo'lgan. Ona tili qadim-qadim zamonlardayoq unutilib ketgan shumer tili qatori tumanlar orasida qolib ketgandi.

Ertalab kampir, hech narsa bo'lmagandek, o'rnidan turdi. Qumri qarasa, onasining qolgan qora sochlari ham bir kechada oqarib, ajinlari ko'payib ketibdi.

Qumri onasining nega bunaqa bo'layotganini bilib turardi. Boya akasi tong yorishmay hovli etagidagi yong'oq tagida devorga qarab cho'qinayotganini ko'rib, hayron-u lol qolgandi. Ayollar, umuman, titimsak xalq bo'ladi. Akasi Abdumalik bilan hovlidan chiqib ketgach, ichkari uyda turgan chemodanini titkiladi. Shunda sariq baxmalga o'ralgan

bir narsaga ko'zi tushdi. Ushlab ko'rdi. Qutichaga solingan narsa to'pponcha emasmikan, deb baxmal tugunni yechib qaradi. U xristianlarning muqaddas kitobi Injil edi. Uni ushlagan qo'llari kuyayotgandek shoshib, yana baxmalga o'rab qo'ydi.

Kampir bomdod namozini o'qiyotib, har sajdaga bosh qo'yganida joynamozga ko'z yoshlari tomardi. U joynamoz burchagini qayirib, eriga atab Qur'on tilovat qildi. Baxti chopmagan Qumriga bag'ishlab: «Shu farishtaginaning yo'lini och», – deb Allohga iltijolar qildi. G'oyibdan hozir bo'lgan o'g'lining nomini tilga ham olmadi.

Saodat aya shu bolasiga to'lg'oq tutayotganda oftob charaqlab turardi-yu, yomg'ir sharros quyayotgan edi. Derazadan hovliga qarab turgan doya xotin: «Bo'ri bolalayapti», degandi. Shuning uchun ham o'g'liga u Bo'rixon deb ism qo'ygandi. Oradan ellik bir yil o'tib, bu bolani men emas, bo'ri tuqqan ekan, degan xayolga bordi.

– Oyi, kiyinasizmi? Abdumalikning mashinasi hozir kelib qoladi. O'g'lingiz tayinlab ketgan.

– O'zing boraver, men shu yerda qolaman, – dedi kampir.

– Axir, akam kechqurun poyezdga chiqadi. Xayrlashmaysizmi?

– O'zi kelgan, o'zi ketaveradi. Mashina kelsa, chemo-danini tashlab qo'y. Bu uyga endi qaytib kelmasin, – dedi kampir qat'iy qilib.

– Oyijon-ey, juda qahringiz qattiq-da! Bugun ketadi, qaytib ko'ramizmi-yo'qmi, bolam-bo'tam deb kuzatib qo'ya qolsangiz nima qiladi-ya?! – dedi zorlanib Qumri.

– Bu bolani men emas, bo'ri tuqqan... Bir marta «Dadam qani?» – deb so'ramadi-ya! Qandoq ota edi-ya, rahmatli.

Ko'chadan mashina ovozi keldi. Qorako'z o'qdek otilib chiqib ketdi. Birozdan keyin kampirning nevarasi Abdunabining atrofida gir aylanib kirib keldi.

– Iya, hali ham kiyinmay o'tiribsizmi? Uyimiz qarindosh-urug'larga to'lib ketdi. Dadamning o'rtoqlari ham kelishgan. Qani bo'la qolinglar!

– Men bormayman, – dedi kampir. – Qumri boradi. Che-modan o'lgurni ola ketinglar.

– Iya, qiziq bo'ldi-ku! Amakim bugun ketadilar-ku!

Kampir indamay uyga kirib ketdi, keyin derazadan boshini chiqarib:

– Sen boraver, bolam. Men bilan o'tirib qon bo'lib ketding. Jigarlaring bilan birpas yozilib kelasan, – dedi Qumriga.

Mashina ketdi. Kampir hayhotdek hovlida bir o'zi qoldi. Uning ko'ksiga allaqaydan kelib tushgan bir parcha muz kechadan beri erimay, vujud-vujudini qaqshatardi.

U uyga kirib tugun ko'tarib chiqdi. Undan Bo'rixonning go'dakligida, bolaligida kiygan kiyimlarini olib qaradi.

Ilgari kampir ba'zi-ba'zida bu kiyimlarni hidlab yig'lardi. Endi ko'ksidagi muz uni yig'lashga qo'ymadi. U hovli o'rtasiga xazon to'plab gugurt chaqdi. Gurillab yonayotgan gulxanga Bo'rixonning kiyimlarini birma-bir tashlay boshladi. Gulxanda Bo'rixonning bolaligi yonardi. Qorako'z gulxan atrofida aylanar, goh alanga taftiga chidolmay nari ketardi. Bir bo'xcha kiyim zum o'tmay yonib kulga aylandi. Shamol kuyindilarni hovlining to'rt tarafiga uchirib ketdi.

Qumrining ko'ngli bir nimani sezdimi, ko'cha boshiga yetmay mashinadan tushib qoldi. Uyga kelganda, onasi kaf-tini iyagiga tirab, qimirlamay o'tiribdi. Qorako'z uning xayollariga sherik bo'lgandek, u ham old oyoqlariga dahanini qo'yganча ko'zlarini yumib, qimirlamay yotibdi. Qumri u yoq-bu yoqqa qaradi. Hovlidan kuygan latta hidi kelyapti. Qo'shnilardan birortasi eski-tuskilarni yondiryapti, shekili, deb o'yladi. Hovlining supradеk joyi qorayib qolganini ko'rib hayron bo'ldi. Yaqin borib qarasa, qoraygan yerda bolalar ko'ylagiga qadaladigan o'n-o'n beshta qovjiragan tugma sochilib yotibdi. Qumri nima bo'lganini bildi. Ichidan zil ketdi.

– Oyi, – dedi u, – nima ovqat qilib beray? Ertalab ham hech narsa tatimadingiz. Bunaqada toliqib qolasiz-ku.

– Ishtaham yo‘q, bolam. Ichim to‘la muz. Tanamga asta tarqalyapti.

Qumri qo‘rqib ketdi.

– Ko‘p kuyinmang endi, bo‘lar ish bo‘ldi. Xudoning irodasi bu.

– E, qizim-a, bola tug‘magansan-da, bilmaysan!

Kampir qiziga hech qachon «Tug‘magansan», deb ayt-magan. Aytsa, ta‘na qilayotgandek bo‘lardi. Qizining shun-doq ham dardi ichida. Bu gapni begona aytsa, chidash mum-kindir. Ammo o‘z onang aytsa, yuragingni kimga ochasan?

Qumri onasining gapini malol olmadi.

– Farzand dog‘i yomon bo‘ladi, bolam.

– Axir akam tirik-ku, shukr qilmaysizmi?

Kampir uning gapini cho‘rt kesdi:

– U yo‘q endi!

Kampir so‘zini oxiriga yetkaza olmay, yonboshiga be-hush yiqildi. Qorako‘z bezovtalanib, sapchib turib ketdi. Qumri onasini ko‘tarib, ko‘rpacha ustiga yotqizdi.

Eshik taqilladi. Qorako‘z darvoza tomon yugurdi. Qum-ri onasi bilan ovora edi. Hovliga mahalla masjidining imom xatibi bilan mutavallisi kirdi. Kampirning ahvolini ko‘rib, bir-biriga qarab olishdi.

– Qizim, – dedi mutavalli, – bemavrid kelib qopmiz. Ona-xondan suyunchi olmoqchi edik.

Ular ayvon oldiga kelishdi. So‘nggi nafasini olayotgan kampirga:

– Onajon, kecha muborak haj safaridan qaytdik. Sizning hajingiz qabul bo‘ldi, – deyishdi.

Imom-xatib Saodat ayaning «Hoji badal» bo‘lgani to‘g‘-risidagi hujjatni uzatdi. Kampir qo‘lini ko‘tara olmadi. Ko‘zini arang ochib, o‘zingga shukur, Allohim, deya oldi, xolos. U qiziga bir nima demoqchi bo‘lgan edi, tili kalimaga kelmadi.

Qumri uning nima demoqchiligini bildi. Yugurib uyga kirdi-yu, ikkita ohorli to'n ko'tarib chiqdi.

– Oyim shu kunga atab saqlab yurgan edilar.

U shunday deb ikkovining yelkasiga to'n tashladi.

Kampir ikki kun shu alpozda yotib, sal o'ziga kelgandek bo'ldi. Tilga kirdi.

Aslini olganda, uning umri tugagan edi. Bu xushxabar uning tugab borayotgan umriga umr ulagan edi. Bu hol shamning o'chish oldidan bir lop etishiga o'xshardi.

– Ukalaringni, singillaringni chaqir! Vasiyat qilib qo'yay. Sen qo'rqma, qizim. O'lim haq. Bu jon degani – Allohning tanadagi omonati. Undan qochib qutilib bo'lmaydi. Puf etadi-yu, chiqadi-ketadi.

Kampirning bolalari yetib kelishdi. Qumri onasining orqasiga yostiq qo'yib berdi. Qator o'tirgan bolalariga, nevaralariga qarar ekan, kampir mamnunlik bilan:

– Xudoga shukr, tobutim oldida boradigan hassa-kashlarim ko'p ekan, – dedi. – Eshitinglar, bolalarim. Abdumalik, endi bularga sen ota o'rnida otalik qilasan. Qumri qizim, endi sen mening o'rnimga qolasan. Abdonabini shu hovlida uylantiringlar. Yilimni kutib o'tirmay to'y qilave-ringlar. Shundoq qilsalaring, arvohim shod bo'ladi. Abdunabi kelin bilan Qumrining oldida qolsin. Shu uy – uniki. Onam go'rida tinch yotsin, desanglar, Qumrini aslo yolg'izlatib qo'ymanglar.

Kampirning lablari quruqshadi. Qumri piyoladagi suvga paxta botirib, og'ziga tomizdi.

– Shoshib turibman, bolalarim. Meni otalaring oldiga olib ketishga kelishyapti. Endi bu yog'ini eshitinglar. Hamma tadorigimni ko'rib qo'rganman. Yilim o'tguncha bo'ladigan marosimlarga yetarli pulni Qumriga berib qo'rganman. Qizim, qulog'imdagi ziragimni, mahsi-kovushimni g'assolga bergin. – U endigi aytmqochi bo'lgan gapidan iymandi shekilli, jilmaydi. – Azaga kelgan xotinlar oldida xunugim chiqib yotmayin, qoshimga o'sma...

Kampir shu jilmaygancha ichidagi muz erimay, oson-gina jon berdi.

Hovliga tumonat odam yig'ildi. Unga «Hoji ona» deb janoza o'qishdi. Tobutni ko'tarishayotganda Qorako'zni qab-ristonga bormasin, yomon bo'ladi, deb qo'shnining hujra-siga qamab ketishdi.

Kampirning qirqi o'tgandan keyingina hovlidan odam oyog'i tovsildi. Egasi ketib fayzi yo'qolgan hovlida Qumri va Qorako'z mung'ayib qolishdi.

Bir kuni Qorako'zning mijjalarida yosh ko'rib, Qum-rining yuraklari ezilib ketdi. Qorako'zga qo'shilib u ham yig'ladi. Asta qo'l yuborib, uning boshini siladi. Oldin bu itni jinidan ham yomon ko'rardi. Necha marta kosov bi-lan urgan. Oyog'i ostida o'ralashganda tepib yuborgan. Qorako'z ham uni unchalik suymasdi.

Ana endi ikki munglig' bir-biriga qarab, yum-yum yosh to'kishyapti.

Qorako'z endi kechalari daydib ketmay qo'ydi. Har kuni hali tong yorishmay turib (kampir bomdodga turganda) uyg'onib ketardi.

Kampirning bolalaridan ikkitasi Toshkentda, bittasi Chirchiqda, ikkitasi Qibrayda yashaydi. U tong otgandan to kun botguncha hammasining uyiga borardi. Kampirni topol-may, horib-charchab qaytib keladi.

Bugun ham tong sahardan Qorako'z chiqib ketdi. Pil-diragancha Chirchiq tomonga yo'l oldi. Kimyogarlar sha-harchasida kampirning kenja qizi turadi. O'g'li – magni-tofon jinnisi. Hammaning ovozi tasмага yozib yuradi. Shu yil bahorda buvisining ovozi ham bildirmay yozibdi. O'shanda kampir supada o'tirib, allaqayoqlarda daydib kel-gan Qorako'zga tanbeh berayotgan edi.

Qorako'z Kimyogarlar shaharchasining eng chekka-sidagi «dom»ga yetib kelganda kampirning nevarasi shi-sha bankada sut olib kelayotgan edi. Qorako'z unga dumini likillatib yaltoqlandi. Unga ergashib uchinchi qavatga chiq-

di. Uyga kirmay qaytib tushdi. Bir ozdan keyin kampirning ovozi eshitila boshladi. Qorako'zning qulog'i ding bo'ldi. Yaqin ikki oydan beri yo'qotgan qadrdon kishisining ovozi-ni eshitib yig'layotgandek g'ingshidi. Qorako'z uchinchi qavatga otilib chiqdi. Eshikni timdalab vovulladi. Yana qaytib tushdi. Boloxonaga qarab vovullayverdi, vovullayverdi...

Magnitofondan kampirning ovozi kelardi.

«Qorako'zgina, qayoqlarda sanqib yuribsan? Hech uyda o'tirasanmi-yo'qmi? Qorning ham ochgandir? Tentakkina. Gapimga quloq sol, nega beozor musichani quvasan?..»

Qorako'z akillar, yerni timdalab, orqasiga tuproq otardi. Shu hovlida kecha to'y bo'lgandi. Shirakayf yigitlar mikrofonni baland qo'yib, hech kimni uxlatmagan edi. Uyquga to'ymagan odamlarga tong mahali akillayotgan itning bu qilig'i malol kelardi. Quturgan bu it qayoqdan paydo bo'ldi, uni yo'qotish kerak, deb o'ylashardi.

Qorako'z odamlarni jonidan bezor qilib, tinmay vovullar, u yoqdan-bu yoqqa yugurib, akillagani akillagan edi.

– Daydi itlarni tutadiganlarni chaqirish kerak, – dedi birinchi qavat boloxonasiga choyshab yopinib chiqqan kasalmand bir kishi.

– Quturgan bu, bolalarni tishlab olmasin-da! Uni otib tashlash kerak! Hoy, kimning miltig'i bor? – deb asabiy qichqirdi uchinchi qavatdan bittasi.

Kampirning ovozi hamon eshilib turibdi. Qo'rako'z akillashini qo'ymaydi.

Shu payt to'rtinchi qavatdan kimdir varanglatib o'q uzdi. Qorako'z vangillab yonboshiga ag'darildi. Orqa oyog'ini bir-ikki silkitib, jimib qoldi.

Magnitofon tasmasi hamon aylanardi.

«...Qorako'z o'lmagur, Majnungina, yana qayoqqa ketyapsan? Ma'shuqalaring oldigami? Kelinni qachon ko'rsatasan? Laylingni bir olib kel, ko'ray...».

Qorako'z kampirning ovozi kelayotgan boloxona tomonga yuzini burgancha, jonsiz yotardi.

1999-yil, yanvar

UCHINCHI MINORA

Gap-gashtaklarda, to'y-u tomoshalarda Juman bobo hamisha bitta gapni takrorlaydi:

– Meni shoshirmanglar, nevara-chevaralarimni narigim ming yillikka o'tqazib qo'yay, ana undan keyin haydama-sanglar ham o'zim ketaman. Men tengilar ketib bo'ldi. Kunim sen mishiqilarga qolib o'tiripti. Senlar nimani ko'ribsanlar, boshlaringdan qandoq savdolar o'tiptiki, men bilan gaplashasanlar. Bu yil kuzda, Xudo xohlasa, to'qson oltidan hatlab o'taman. Hisobchi bo'lsang, bir cho'tga urib ko'r. Har o'ttiz yilga bir yildan qo'sh, ona qornidaligimga ham bitta tosh tashla. Qancha bo'pti? Barakalla, roppa-rosa yuz bo'pti.

Davrada o'tirgan vetvrach Kozimboy yonidagi kishiga barmog'ini chakkasiga tirab, parmaga o'xshatib burab ko'rsatdi. Juman bobo buni payqab qoldi.

Kozimboy gapni chalg'itmoqchi bo'ldi.

– O'n to'qqizinchi asrning to'rt yilini ko'ribsiz, yigirmanchi asrning to'qson ikki yilini ko'ryapsiz. Bo, yana yigirma birinchi asrni ham ko'rmoqchimisiz? Ibi, insof qani?

– Ko'raman, – dedi Juman bobo. – Ammo sen ko'r-maysan. Birovning haqidan qo'rqmaysan. Mollar orasida yurib, odam bolasining ichidagini bilmaysan. Shu ichishing, shu chekishing bo'lsa, yoshimning ikkidan biriga ham yetolmaysan. Mard bo'lsang, tur o'rningdan. Minorai Kalonga dam olmay chiqishga bahs boylashamiz.

– Buxoroga borib nima qilasizlar, ana, Vobkentning minorasi ko'rinib turipti. Shunga chiqa qolinglar, – deyishdi davradagilar kulishib.

Juman bobo shart o'rnidan turdi. Uni kalaka qilmoqchi bo'lgan Kozimboy turmadi. Hazillashdim, hazil qildim, deb qo'lini ko'ksiga qo'yib, uzr so'ragan bo'ldi.

Chol qaytib o'tirmadi. Eshik tomon yurarkan, orqasiga o'girildi. «Voyenkom bilan qo'lga tushib qolgan kelin ayangga hazil qil, ahmoq!» – dedi-yu, chiqib ketdi.

Uning dili og'rigan edi. Shunday paytlarda dilini yoradigan bittagina Mutavakkil degan jo'rasi bo'lar edi. U ham ketdi. Endi qayoqqa boradi? Kimga dardini to'kib soladi?

U jimjit ko'chadan borarkan, qadami sekinlashdi. Ilgari bunaqa imillab yurmasdi. Do'stining o'limidan keyin cho'kib qoldi. Yurganda astarsiz choponining etagi ikki yonida qanotga o'xshab pirpirardi. Soqoli to'zg'ib, goh o'ng, goh chap yelkasini siypalardi.

Juman bobo bitta-bitta qadam tashlab borarkan, ko'p narsalarni o'yladi. U yashagan umridan xijolat emasdi. Ammo bugungi gap yurak-bag'rini o'rta yubordi. Odamlarga malol kelmasidan bu dunyodan tezroq ketish kerakka o'xshaydi, degan gap xayolidan o'tdi. Qandoq qilsin, dunyoga qachon kelishing, qachon ketishing ixtiyoringda emas ekan.

Juman boboni «Buxoroning uchinchi minorasi» deb atashardi. Birinchisi ming yil umr ko'rgan Minorai Kalon, ikkinchisi undan salgina yosh Vobkent minorasi, uchinchisi shofirkonlik shu Juman bobo edi.

U ostona hatlab hovliga kirishi bilan ilgarigidek baland ovoz bilan emas, shikasta bir tovushda «Istamboy», – deb xotinini chaqirdi.

Qo'lida elak bilan Mo'mina momo chiqdi. U yelkasiga tushib qolgan ro'molini shoshib boshiga tashladi.

– Joy qilib ber, yotaman, – dedi Juman bobo.

– Zavol paytiga-ya, bo sizga nima bo'ldi, Istamboy, tobingiz qochdimi?

Er-xotin bir-birlarini to'ng'ich o'g'illarining ismi bilan chaqirishardi. Istamboy o'n to'rt yoshida olamdan o'tgan. Ammo ismi ota-ona xotirasida bir umr qolib ketgandi.

Mo'mina momo elakni qoziqqa ilib uyga kirdi. Eriga «Ovqat yeysizmi?» – dedi. Chol javob qilmagandan keyin, chiroqni o'chirib, chiqib ketdi.

Juman boboni xayol hali u yoqqa, hali bu yoqqa boshlardi. Alla-pallagacha to'lg'onib, uxlolmadi. Narigi ayvonda multfilm ko'rayotgan nevaralarining ovozlari quloq ham solib yotdi.

Mo'mina momo derazadan qaradi.

– Istamboy, turmaysizmi, shom bo'ldi. Obdastaga ob tahorat quyib qo'ydim.

Chol o'rnidan turib, tashqariga chiqib keldi. Joynamoz poyiga cho'kkaladi. Uzoq namoz o'qidi. O'qib bo'lib ham o'rnidan turmadi. Xotini Mo'minaga, yetti o'g'liga, qudalariga, nevaralariga Xudodan umr tiladi. O'rnidan turib, hovli aylandi. O'g'illariga atab qurilgan peshayvonli uylar oldida bir-bir to'xtadi. Nevaralarining shovqiniga quloq tutdi. Chehrasi yorishgandek bo'ldi. Qo'yxonaga kirib chiroqni yoqdi. Besh kun oldin tug'ilgan ikki qo'zichoqni ko'tarib erkalatdi. Sovliq bezovtalanib pishqirdi. Chol uni ham siladi. Ularga suv berdi, xashak tashladi. Uyga kirib yechinib yotdi. Zum o'tmay, ko'zi uyquga ketdi.

Tushiga otasi kiritdi. Ariq bo'yida turib uni imlab chaqirarmish. Orqasida turgan onasi «Kelma, kelma», deb ishora qilarmish. Tush aylanib, boya otasi turgan joyda Mutavakkil paydo bo'пти. U ham imlab chaqirarmish. Ana undan keyin Istamboy paydo bo'пти. «Ota, sizni sog'indim, qachon kelasiz?» – deb so'rarmish. Juman bobo: «Yaqinda boraman», demoqchi bo'lib og'iz juftlarmish, ammo ovozi chiqmasmish.

Bir nima daranglab, uni uyg'otib yubordi. Ochiq qolgan derazadan kirgan mushuk patnisni tushirib yuborgan ekan.

Tong yorishib kelardi. So'fining bomdod namoziga chaqirib, Allohu akbar, Allohu akbar, degan tovushi eshitildi.

Juman bobo ko'ngli xiralik bilan tahorat olib, masjidga chiqib ketdi. Hech kim bilan gaplashmadi. Namozni o'qib, orqasiga qaytdi. «Nima bo'ldi, otam chaqiryapti, Mutavakkil ham, Istamboy ham chaqiryapti. O'lganlar kuni bitgan kishini chaqiradi. Nima, kunim bitdimikin?».

Nonushtada er-xotin bir-biriga gapirmay, jimgina shirchoy ichishardi.

Juman bobo bo'shagan kosalarni olib ketayotgan Mo'minani «O'tir, Istamboy, gapim bor», – deb qayta o'tqazdi.

– Menga qara, xotin, bu dunyoda ishim bitganga o'xshaydi. Tadorigingni ko'rib qo'ysang bo'larmidi? Nimang bor, nimang yo'q, qarab qo'y.

Mo'mina momo eridan biron marta bunaqa gap eshitmagandi. Chol o'limidan og'iz ochmasdi. Nima bo'ldi?

– Esingizni yeb qo'yibsiz, Istamboy, nafasingizni is-siq qiling, yaxshi gapga ham, yomon gapga ham farishtalar omin, deydi.

Chol salmoqlab gap boshladi:

– E xotin, o'lmaydigan kim bor? Xudoning inoyati bilan shuncha yil yashadim. Gapimni bo'lma! Yaxshi-yomon gapirgan bo'lsam, ko'nglingdan chiqarib yubor. To'qqiz bola tug'ib berding, ming rahmat. Bir marta chertmadim. Og'zimdan nojo'ya gap chiqmadi. Nimayiki orzu qilgan bo'lsam, hammasiga yetdim. Birovning dilini og'ritmadim, birovning mahramiga ko'z tashlamadim. Xudoning dargohiga pok imon bilan boraman.

Kampir o'ylanib qoldi. Nimadir demoqchi bo'lib, birikki marta og'iz juftladi. Aytolmadi. Chol buni sezib turardi.

– Qandoq gap aytmoqchisan? Tortinma, ayt. Gunoh qilgan bo'lsam, tavba qilay...

Mo'mina momo eriga uzoq qarab turdi. Keyin jur'atsizlik bilan gap boshladi:

– Ayt, dedingiz, aytay. Gunohingiz bor, Istamboy. Xudo kechirmaydigan gunohingiz bor.

Chol qoshlarini kerib, unga qaradi. Manglay ajinlari qavat-qavat bo'lib ketdi. «Nahot Xudo kechirmaydigan gunoh qilgan bo'lsam? Bu kampir nimalar deb aljiyapti?». Shu o'tirishida xayoli dunyoni ikki aylanib chiqdi. Yashab o'tqazgan to'qson olti yilni bir-bir elakdan o'tkazdi. Olti yoshidan suruv ketidan chang yutib, cho'llarni kezdi. Qirchilagan qish chillasida, oftob olov purkagan saratonda qo'ylar bilan birga yotib, birga turdi. Otarida tug'iladigan qo'zilar orasida aqlni lol qoldiradigan «Antika», «Sur», «Sheroz» terilarini boshqa cho'ponlarga o'xshab berkitmadi. Sovxozga topshirdi.

Kampir umrida birinchi marta erining ko'ziga tik qaradi: – Siz to'qqiz bacha ko'rib... xudodan tilab-tilab olgan bitta-yu bitta qizingiz bilan yuz ko'rmas bo'ldingiz. Bu gunoh emasmi? Hasan-Husan nevaralaringiz bu yil sakkizga kiradi. Biron marta borib ko'rdingizmi? Bacha bechoralar Shofirkonda geroy bobomiz bor, deb maqtanib yurisharmish.

Mo'mina momo to'qqiz yildirki, erini insofga keltirolmasdi. Hozir juda mavridi kelib qolgandi. Ichidagi dardlarini to'kib soldi:

– Qizingiz g'ar bo'lmapti, o'g'ri bo'lmapti, Hamroboyning qiziga o'xshab o'qishdan qornini do'ppaytirib kelmapti...

Juman bobo ikki tizzasiga shapillatib urib, o'rnidan turib ketdi.

Bundan to'qqiz yil muqaddam Juman bobo to'shakka yotib qolgan tengdosh do'sti usta Mutavakkilni ko'rgani bordi. Uning ikki oyog'i shol bo'lib, ko'chaga chiqolmay qolgandi. Kiyevda o'qiydigan o'g'li pochtdan aravacha yuboripti. U borganda aravada yurishni mashq qilayotgan ekan. Juman bobo aravachada itarib guzarga olib chiqdi. Ik-kovi bir choyni ermak qilib, o'tgan-ketganlardan gaplashib o'tirishdi. Tengdosh bo'yinsa do'stlarini eslashdi. Birin-ketin hammasi ketib bo'ldi. Bu odam to'ymas dunyoda tengqurlardan ikkovigina sho'ppayib qolishipti.

– Jumanboy jo‘ram, – dedi Mutavakkil. – Sen bilan, adashmasam, sakson yetti yildan beri jo‘rachilik qilaman. Oramizga, biron marta bo‘lsin sovuqchilik tushmadi. Ginxonlik qiladigan biron gap aytishmadik. Biz-ku, ketamiz, ammo orqamizda qoladigan bachalarimiz bir-biridan uzoqlashib ketishmasmikin? Shundoq bo‘lmasin, desang, kel, qudachilik qilaylik. Qizing Istatoyni kelin qilay. O‘g‘lim Luqmonboy bu yil o‘qishni tugatib keladi. To‘y qilaylik.

Mutavakkilning o‘g‘li es-hushli yigit bo‘lgandi. Kuyoving bormi, desang, bor degulik.

– E do‘stim, o‘nta qizim bo‘lsa, o‘ntasini ham qo‘lingga topshiraman. Istatoy ta‘tilga kelsin, qo‘l-oyog‘ini bog‘lab, ostonangga tashlab kelganim bo‘lsin.

Ikki quda obdon ezilib gaplashishdi. To‘y rejasini ham tuzib qo‘yishdi. Kechga tomon Juman bobo arava tortib Mutavakkilni uyiga eltib qo‘ydi.

Mutavakkil shu ko‘chaga chiqqancha qaytib chiqmadi. Yotib qoldi. Do‘xtirlar Buxoro shifoxonasiga olib ketishdi. Ikki oyog‘i qorason bo‘lgan ekan, kesmasa, aynigan qon tananing boshqa tomonlariga ham o‘tib ketishi mumkin ekan, kesishdi. To‘rt kundan keyin oldiga odam qo‘yishdi. Juman bobo borganda u ko‘kka qarab qimirlamay yotardi. Ko‘zini arang ochib unga qaradi. Nimadir demoqchi bo‘ldi, aytolmadi. Labi sal-pal qimirlagandek bo‘ldi.

Oradan bir hafta o‘tib, uni tuproqqa qo‘yishdi.

Mutavakkil u bilan birga uzoq yo‘l bosgan jo‘ralarining eng so‘nggisi edi. Endi bu yorug‘ jahonda Juman boboning bir o‘zi sho‘ppayib qolgandek bo‘ldi.

Bu orada qizi Istatoy do‘xtirlik o‘qishini tugatib, qaytib kelmadi. Birga o‘qigan toshkentlik yigit bilan don olishib qopti. Ota-onalarini, aka-uka, yangalarini to‘yga aytib telegramma yuboripti. Juman bobo hech kimni to‘yga yubormadi. «Bunday qizim yo‘q. Uni tanimayman», – dedi. Mo‘mina momo yig‘ladi, yalinib-yolvordi, bo‘lmadi.

Chol esa erta sahardan chiqib ketgancha Jilvon cho'llarida tentirab kunini kech qilardi. Ba'zan Vardonze qal'asiga borib, vayronalar ustida kun botishga qarab o'tirardi. Qizarib-bo'zarib botayotgan quyosh uning dardlarini ham olovli barkashiga solib botayotgandek bo'lardi.

Buxoroi sharifga tengdosh bu qal'ani Vardon xudotlar davlati tiklagan edi. Bunda kimlar bo'lmadi, nimalar bo'lmadi? U Qutaybani ham, elakchi Torobiyni ham, jomakor safidlar yetakchisi Muqannani ham, mo'r-malaxdek yopirilgan Chingizxon lashkarlarini ham, to'p, zambaraklar sudrab kelgan shafqatsiz Frunzeni ham va nihoyat qishloqma-qishloq yurib, odam otgan Kuybishevni ham ko'rgan.

Chol har gal Vardonzega kelganda shashtidan tushar, bu qa'la oldida inson umri bir oniy ekaniga iqrar bo'lar; tani sovib, fikri tiniqlashib uyiga qaytardi.

Mutavakkilning tashlab ketganiga, Istatoyning Toshkentda qolib ketganiga ham to'qqiz yil bo'ldi. Dunyoning to'xtatib bo'lmas tashvishlari-yu, yangidan yangi jumboqlari eskisining ustiga kul tortadi. Asta-sekin xiralashib, xotira deb atalmish go'shaning bir puchmog'ida ko'milib ketadi. Ammo Juman bobo Mutavakkilni unutilmasdi. Har juma namozdan keyin qabristonga borib, go'ri tepasida Qur'on tilovat qilar, va'dasida turolmagan do'stingni kechir deb pichirlardi.

Bugun, negadir, hamma yoq jimjit. Har kuni ertalab otasiga salom berib ishga ketadigan o'g'illari kun peshindan og'diki, ko'rinishmaydi. Kelinlar burchak-burchakda pichirlashadi. Mo'mina bugun sigirni ham sog'mayapti. Ma'rab, hovlini boshiga ko'taraman, deydi. Tovuqlar donsiz qolgan. Nima bo'ldi? Tinchlikmi?

Ko'cha yo'lagidan hassaga tayanib, uchta oqsoqol kirdi. Mo'mina ularni ichkariga boshladi. Juman bobo poygakda tiz cho'kib, ularning og'ziga tikildi. Chollar gapni nimadan boshlashlarini bilmay, «Sen ayt, sen ayt», – degandek bir-

birlariga qarashardi. Ular avval ob-havodan, keyin bu yil kuzning yaxshi kelganidan, hukumat SJKni taqiqlab, zap ish qilganidan gapirishdi.

Juman boboning toqati toq bo'ldi.

– Chaynalmasdan gapiraveringlar, nima bo'ldi? – dedi tashvishli bir ohangda.

Chollardan biri unga emas, jo'mragidan hovur chiqayotgan choynakka qarab, gap boshladi:

– Sizga xudo sabr-toqat bersin. Qandoq qilamiz? Dunyoning ishlari shu ekan. Bir kelmoqning bir ketmog' ham bor, deyдилar. Istatoy omonatini topshiripti.

Juman boboning boshi egildi, beli bukilib-bukilib, oxiri soqollari tizzasini qordek bosdi.

Butun olam birdan sukutda qolgandek, jimjit. Shunday jimlik cho'kdiki, bandidan uzilgan bargning yerga qo'ngani ham eshitildi. Juman boboning badanidagi har bir mo'y og'ir tosh bo'lib pastga tortardi...

Bundan bir yil oldin Istatoy bilan Rahmonjonni harbiy komissariat chaqirib, do'xtirlar yetishmayapti, deb ularni Afg'onistonga jo'natgan edi. Bu gapdan faqat Juman boboning to'ng'ich o'g'ligina xabardor edi.

Buni na onasiga, na otasiga aytgan. U oyda bir marta Toshkentga borib, jiyanlaridan xabar olib turardi.

Bugun ertalab Toshkentga ikkita tunuka tobut keldi. Birida Istatoyning, yana birida Rahmonjonning jasaki bor edi. Juman boboning ikki o'g'li shitob bilan Toshkentga jo'nab ketishdi. Qudalar maslahat bilan ikkoviga yonmayon go'r qazitmoqchi bo'lib turishgan ekan. Istatoyning akalari bunga ko'nishmadi. Singlimizni tug'ilgan yurtiga dafn qilamiz, dedilar. Maslahat bilan Rahmonjon Toshkentda, Istatoy Shofirkonda dafn qilinadigan bo'ldi. Bugun peshin namozida Rahmonjonga janoza o'qildi. Duoyi fotihadan keyin Istatoyning tobuti solingan avtobus Buxoro tomonga yo'l oldi...

... Chollar yuzlariga fotiha tortib, o'rinlaridan turishdi. Juman bobo, harchand urinsa ham, o'rnidan turolmadi. Ikki kishi qo'ltig'idan olib turg'azib qo'ydi.

Ko'p yashagan, ko'pni ko'rgan, baxt-u baxtsizliklarni, to'y-u azalarni ko'rgan Juman bobo shu tobda o'zini eplolmay, muvozanatini yo'qotgan edi.

Hovli odamga to'lib ketgan. Quda-qudag'aylar, qarindosh-urug'lar, hamqishloqlar ko'cha eshigi oldida jimgina yer chizib o'tirishardi. Ichkaridan xotin-xalajning aytib yig'lashi eshitildi. Oqsoqollardan biri hovliga kirib: «Hoy, murda eshikdan chiqmay, tuproqqa qo'yilmay yig'lab bo'lmaydi», – deb ularni tinchitib chiqdi. Baribir, Mo'mina belini boylab, hovlining u boshidan bu boshiga yurib yig'lardi.

Avtobus kechasi o'n birlarda keldi.

Allaqaydan paydo bo'lgan voyenkom tobutni ochishga ruxsat bermadi.

– Tobuti bilan ko'miladi. Kim ochsa, javobgarlikka tortiladi.

Ruxsat bo'lganda ham ochib bo'lmasdi. Ruxlangan qalin tunukani faqat elektr payvand apparatida kesish mumkin edi.

– Voy, uzoqlarda o'qqa uchgan bolam. Temir kafan kiygan bolam.

Mo'minaning bu faryodi odamlarning yurak-bag'rini o'rtab yubordi. Hamma baravar uv tortdi.

Istatoyning Hasan-Husan o'g'illari hech qachon kelmagan hovlida, hech qachon ko'rmagan odamlar orasida hayron qarab turardilar. Ular go'dak edi. Bir kunda ham otasidan, ham onasidan ajralishganini, endi yetim bo'lib qolganlarini idrok qila olmasdilar. Ularning bolalik ongida ertami, kechmi, bir kun qaytib keladigandek edi. Endi bir umr ota bilan onani qo'msab yashashlarini, shodlik va alamli damlarda eng yaqin hamdard kishilari bo'lmasligini hali bilmasdilar.

Tobutni ichkari uyga olishdi. Mo'mina tobutni quchoqlab faryod urardi.

– Bolaginam, to'qqiz yil diydoringdan benasib bo'lganim yetmasmidi? Chiq, chiq, bu temir kafandan. Jamalak sochlaringni bir silay, jonsiz tanangni bag'rimga bo-say.

Kelinlar uni suyab, tashqariga olib chiqishdi. U ostonada bel bog'lab turgan norasta ikki nevarasini bag'riga bosib, faryod urdi.

Juman bobo ayvon dahanida ko'ksini hassaga berib qimirlamay o'tirardi. Uning o'g'illari tobutni buzib ochamiz, deb bolta ko'tarib kelishdi. Voyenkom bilan ikki soldat yo'llarini to'sib, boltani olib qo'ydi. Bu oqshom xonadonda hech kim uxlamadi. Juman bobo ikki yetim nevarasini to'niga o'rab, ko'zlarini yumgancha qimirlamay o'tirardi, hadeb o'zini o'zi qarg'ardi.

Yig'i-sig'i, dod-faryod bilan Shofirkon tongi yorishdi. Oftobning olovli ko'li Vobkent minorasi peshtoqini sham qilib yoqdi.

Ko'cha eshigi oldiga qo'yilgan kursilarda keksalar o'tirishardi. Yosh-yalang qo'l qovushtirib tik turipti. Kimdir: «Yuvilmagan, kafanlanmagan murdaga janoza lozimmi?» – deb so'rab qoldi. Masjid mutavallisi javob qildi:

– Muhorabada qurbon bo'lganlar shahid ketadilar. Ularning jasadlari havo bilan, oftob bilan yuviladi. Buni «Tayammum», deydilar. Istatoy to'ppa-to'g'ri biehishtga tushadi. Hur-g'ilmonlarga qo'shilib ketadi.

Qabristondan qaytayotganlar orasida Juman bobo ko'rinmasdi. Har kimning o'z gunohi o'zi bilan. Balki Juman bobo qizini kechirganida, «Kel», deb eshigini ochganida bunday bo'lasmidi? Endi Mo'minaning betiga qanday qaraydi? Axir u nimaga bunday bo'lganini biladi-ku! Undan qayoqqa qochib qutuladi?

U qal'a tomon og'ir yuk orqalagandek bukchayib bo-

rardi. Necha yuz yillar oldin qulab ketgan ming yillik daraxtlarning toshga aylangan ildizlariga tirmashib, xarobalar tepasiga chiqdi. Bu joydan butun voha kaftda turgandek ko‘rinardi.

Oftob o‘chyapti. Ko‘m-ko‘k osmonda suzib yurgan paxtadek yumshoq pag‘a-pag‘a bulutlar tagi yonayotgandek lovullardi.

Juman bobo ikki qo‘lini baland ko‘tarib, Allohga nola qildi:

– E, Xudo, muncha qahringga olasan? Nega meni o‘lmaydigan dardga muhtalo qilding!? Ilon-chayonlar chaqsa ham o‘lmaydigan, bo‘ri-yu shoqollar daf qilmaydigan, o‘tda yonmas, suvda cho‘kmas qilib yaratding. O‘z bolasini ostonadan quvgan gunohkor bandangman. Dargohingga sig‘inib keldim. Omonatingni ol! Dunyoga to‘ymagan norastalar umrini nega menga yulib berasan? Axir men yoshimni yashab bo‘ldim. Yashayverib zerikib ketdim. O‘zingdan tilab olgan yolg‘iz qizim u dunyoga mendan dili og‘rib ketdi. Bunga qandoq chidayman? Tongla mahsharda unga qandoq qarayman? Endi ketay, bu yorug‘ jahonda boshqalarga joy bo‘shatay.

Ko‘m-ko‘k osmon jim. Bulutlar jim. Uning iltijolariga na ko‘k, na yer javob qilardi.

Olisda harir tuman ortida salkam ming yil yashagan Vobkent minorasi abadiylik timsoli bo‘lib ko‘rinib turardi. Go‘yo u:

– Yur, olis asrlarga birga boraylik, – deb chorlayotganga o‘xshardi.

Chol qal‘adan horg‘in tushib kelarkan, atrofni qorong‘ulik pardasi o‘rab, nildek osmonda birin-ketin yulduzlar ko‘z ocha boshlagan edi.

1992-yil, may

QISHDAN QOLGAN QARG'ALAR

Nasibjon hovlisidan ancha berida mashinadan tushdi. Eshik oldida ikki «Jiguli» turibdi. Kimlar keldi ekan? Uni yo'qlab keladigan yaqinlari yo'q edi-ku. Tinchlikmi o'zi? Ishqilib tinchlik bo'lsin-da, deya ostonaga hatladi. Xotini chorpoyada omonatgina o'tirib, guruch tozalayapti.

Ayvonda dasturxonga tugilgan uch-to'rt tog'ora. Ularda somsa, xasip, varaqi va allaqanday yoqimli hidlar keladi. Xotini oyoq sharpasidan bosh ko'tardi.

– Tinchlikmi, nima gap o'zi? – dedi Nasibjon hayron bo'lib.

– Yoy, urug'laringiz kelishdi, – dedi quvonch bilan Anzirat. – «Qulluq bo'lsin»ga kelishipti. Xolangiz bilan am-mangiz biram dilbar juvonlar ekan. Bir gapirib, o'n kulishadi-ya, baraka topkurlar! Tog'angizni aytmaysizmi, biram mehribon, biram dono...

Anziratning gapi og'zida qoldi.

– Mening ham urug'larim bor ekanmi! Dadam bilan ayam o'lgandan keyin bularni qarg'ish tegib qirilib ketgan deb yurgan edim...

– E-e, gapingiz qursin! Kiring, ichkariga kiring, anchadan beri kutib o'tirishipti.

Ayvon peshida sovun qutisidek radiopriyomnikni quloq'iga tutib, o'n ikki yoshlardagi bir qiz o'tirardi. Uning quloqlarida so'lkavoydek tilla baldoq. Bo'ynida shodashoda marvarid. Hamma barmoqlarida qo'sha-qo'sha tilla uzuk. U Nasibjonga qarab, tilla tishga to'la og'zini ochgan-cha radio eshitardi.

Nasibjon xotiniga, «Bu kim?» degandek qaradi.

– Voy, tanimasangiz, tanib oling. Bu – kelinimiz. Xolangizning qizlari, quda bo‘lamiz, deb atayin ko‘rsatgani olib keptilar.

– Obbo, bitta shu yetmay turgandi.

Nasibjon xotiniga yomon qarash qildi. Uning bu qarashida, ularni nega uyga kiritding, degan ma’no bor edi.

Nasibjon bilan Anziratning turmush qurganlariga o‘n to‘qqiz yil bo‘ldi. To‘ng‘ich o‘g‘illari institutda o‘qiydi. Nasibjon biror marta bo‘lsin, xotinini urug‘larinikiga olib bormagan. Ular ham jiyanimiz bor edi, deb aqalli bir marta qadam izi qilib kelishmagan. Oralaridan nima gap o‘tgan, bilmasdi. Eri shundoq-shundoq bo‘lgan, deb aytmagan. Anzirat o‘zicha, urug‘laridan uylanmagani uchun yuz ko‘rmas bo‘lib ketishgan bo‘lsa kerak, deb o‘ylardi.

Nasibjon qarindoshlari yeb-ichib o‘tirgan uyga tomon yurarkan, o‘zi ustidan chiqarilgan hukmni eshitish uchun sud zaliga kirayotgandek bir alpozda edi. U kirishi bilan katta xolasi sapchib turdi-yu, uni bag‘riga bosdi.

– Voy, sen qanaqa mehrsiz bola chiqding! Axir men onaginangni singlisiman. Xolaginam o‘likmi, tirikmi, deb biror marta xabar olmayсан! Sen o‘zi kimga tortganding?!

– Ha, bu shunaqa! – deya uni opasining bag‘ridan tortib oldi Robiya xolasi.

U qoshini bir-biriga ulab, enlik qilib o‘sma qo‘ygan semizgina, so‘lqillama juvon edi.

– Sen tug‘ilganda opaginam, o‘g‘il ko‘rdim, deb qandog‘ suyungan edi! Seni yer-u ko‘kka ishonmasdim. Erta-yu kech opichlab yurardim. Shu yelkaginamda uxlab qolar-ding, shiringina bo‘lib.

Nasibjon shu mehribon Robiya xolasinikiga oxirgi marta borganida institutning ikkinchi kursida o‘qirdi. Tirikchiligi og‘ir bo‘lganidan durustroq o‘qiyolmay, stipendiyaga ilinmay qoldi. Kiyim-boshi to‘zigan, yeyish-ichishining ham mazasi yo‘q edi. Biron nima tamaddi qilib kelay, deb shu

xolasinikiga bordi. Xolasi osh damlab qo'ygan ekan. Damlangan oshning hidi dimog'iga urdi.

– Ha, yaxshi yuribsanmi? – dedi xolasi shu paytda nima qilarding kelib, degandek stolga to'qillatib choynakni qo'yarkan. – Aksiga olib, uyda non ham qolmapti. Jiyanlaring bir-biridan quloqsiz. Ertalabdan javrayman, magazindan non opkelib, keyin ishingizga ketinglar deb, qani quloq solsa! Shuncha bola o'stirib, kunim qotgan nonga qolib o'tiribman!

O'g'il-qizlar birin-ketin birovi o'qishdan, birovi ishdan kelishdi. Tog'ajon-tog'ajon, deb uning bo'yniga osilishdi. Onasi ularni birin-ketin imlab chaqirib, olib chiqib ketdi. Birozdan keyin ular lablari yog'dan yiltirab kirishdi.

Xolasining qilmishidan Nasibjonning dili vayron bo'ldi. Shu uyga ikkinchi qadam bosmaganim bo'lsin, dedi-yu, chiqdi-ketdi.

– Hoy, shoshma, hozir ovqatga unnayman! Quruqdan-quruq ketma, – degancha qoldi xolasi.

Mana, yigirma uch yil bo'пти uni ko'rmaganiga. Bugun jiyanim katta lavozimga o'tibdi, deb kelibdi.

– Xolaginang girgitton, gap mundoq. Kimsan, endi kattakon ministrsan! Yot, begonalar yoningda yeb-ichib yurmasin. Bosh yorilsa, bo'rk ichida, degan gap bor. Jiyaningni yoningga ol. Pomoshnik qilib ol. Nima qilasan begonalarga sir berib? Iloji bo'lsa, jiyanlaringdan yana bittasini o'zingga shopir qil. Xudo xohlasa, ikkovimiz quda bo'lamiz. Kenja qizim oqi oq, qizili qizil bo'lib turibdi. Eshigimdan sovchilarning oyog'i uzilmay qoldi. Shu qizim o'g'lingga munosib. Otingni qamchila, bo'lmasa quruq qolasan!

Gapirganda yasama tishi shiq-shiq qilib turadigan Nurmat tog'asi salmoqlab gap boshladi.

– Xolang – savodsiz bir narsa, ammo yurt ko'rgan xotin. Yetti yil poyezdlarda provodnik bo'lib, bormagan shahri qolmagan. O'zing bilasan, provodnik ishi – og'ir

ish, bir kunda necha-necha odam bilan gaplashadi. Xolang o'rischalab so'kkanida o'rislar ham qulog'ini bekitib, qochib qolardi. Topmadi emas, topdi. Topganini bolalarini o'qishga joylashga sarfladi. O'zing yaxshi bilasan, hozirgi domlarning nafsi hakalak otib ketgan. Noinsoflar, peshona terini to'kkandek, berganingni barmog'iga tuf lab sanab oladi. Xolang bechora bolalarning hammasini diplomli qildi. Uning gaplari qulog'ingda tursin, pomoshnik masalasi – o'ylab ko'rsa arziydigan masala. Endi mening gapimni eshit. Yoshim o'tib, kuch-quvvatdan qolyapman. Qariganda urug'laringni qo'rsab qolarkansan. Ko'rgim keladi. Endi qariganimda bir yaxshilik qilib ketay. Hali sen kelguningcha hovlingni aylanib chiqdim. Endi sen kimsan, ministsan! Bunaqa uy, bunaqa hovli senga yarashmaydi. Oldingga o'zingga o'xshagan kazo-kazolar keladi. Ularni manavi chordevorga qanday olib kirasani?! Endi senga obro'yingga yarasha uy kerak. O'zimcha chamalab chiqdim. Ikki qavatli uy quramiz. O'n ikki xona bo'ladi. Zal uyga eng kamida oltmish kishi sig'adi. Tagida bilyardxona, fin hammomi, sport zali bo'ladi. Menga qara, g'isht zavodlari ham senga qaraydi. Taxminan yetmishta g'isht zavoding bor, deb eshitdim. Taxta iskalating ham yuzdan oshar emish. Har qaysisidan beshtadan taxta olganingda ham butun urug'-aymog'ingga yetadi. Direktorlaringga meni ko'rsatib, shu odam mening vakilim, deb qo'ysang, tamom; u yog'ini o'zim kelishtiraman...

Mehribon tog'asi uni ikkinchi kursni tugatib, endi ta'tilga chiqaman, deb turganda qidirib borgandi. Kimsan, kattakon bazaning mudiri katta boshini kichik qilib kelibdi.

– Hoy, sen kimga o'xshagan chiqding? Urug'imizda bunaqa odam bo'lmagandi-ku? Tog'am bechora uchastka quryapti, qiynalib ketgandir deb o'ylamadingmi? Sendan osh-non so'rayotganim yo'q. «Horma, bor bo'l»ga ham yaramaysanmi? Ertaga kanikulga chiqasan. Umringni bekor

o'tkazma. Erta-indin qilichini ko'tarib qish keladi, ishlab, besh-to'rt tangani belingga tugib qo'ysang, teshib chiqmaydi. Mardikor bozoriga chiqib bizni uyatga qo'yma! Menikiga kel. Bitta student o'rtog'ingni yoningga olib, g'isht quyasan. Har kuni ovqatingdan o'zim xabar olib turaman. Uch oyda, o'h-ho', qancha g'isht quyish mumkin! Ertaga borib, mashinada olib ketaman. Ko'rib olasan, keyin o'zing boraverasan.

Nasibjon qashqadaryolik hamkursi bilan tog'asining uchastkasida uch oyda eh-he, qancha g'isht quyib tashladi! Sakson mingdan oshgan chiqar... Tog'a aytganini qilib, har kuni tushlikka ikkoviga to'rttadan somsa olib kelib, quyilgan g'ishtlarni ko'zdan kechirardi. Va albatta, «Balli» deb qo'yardi. G'irt piyozdan iborat somsa shunchalik Nasibjonning me'dasiga tegdiki, birov, «Somsa», desa, ko'ngli ayniydigan bo'lib qoldi.

Tog'aning hisob-kitob qiladigan payti ham keldi. Nega-dir u shoshilmasdi. Nasibjon puldan gap ochgan edi, jerkib tashladi.

– Uyalmayсанmi, begona emasman-ku! Qochib ketayotganim yo'q. Arzimagan shu xizmatiningni minnat qilib, haq so'ragani qandoq tiling bordi? Manavi bola, mayli, u – begona. Uch-to'rt so'm bersam bo'ladi. Ammo sen o'zimiznikisan, jiyan! Hasharga haq so'rasa, ayb bo'ladi. Unaqa past bo'lma, jiyan. Shu gapni sen aytmadig, men eshitmadim.

Uch oylik mehnati kuygan Nasibjon hamkurs o'rtog'i oldida yuzi qora bo'ldi.

Nasibjon mehribon tog'asini shundan keyin ko'rmadi. Ko'rgani toqati yo'q edi. To'g'ri, bir marta ko'rdi. O'sha yili qish juda mijg'ov bo'lgandi. Qor yog'adi, eriydi, yog'adi, eriydi. Nasibjon brezent tuflida shilt-shilt ho'l qor kechib, poyabzal do'koniga bordi. Kecha olgan stipendiyasiga tufla olmoqchi bo'ldi. Bir tuflini endi qo'liga olgan edi, tanish ovoz eshitildi. Peshtaxta orqasida shu Nurmat tog'asi turar-

di. Demak, tog'asi bazani silliqqina topshirib, shu do'konga o'tib olibdi-da.

– Stipendiya tegibdi-da, jiyan? Diding durust, yaxshi tufli tanlading.

Nasibjon pulini sanasa, uch so'm yetmayapti.

– Tog'a, uch so'm yetmayapti. Yetmaganini ertaga tashlab o'taman.

– Unaqa emas-da, jiyan! Bu-hukumatning moli. Reviziya bossa, shu uch so'm uchun meni nima qiladi, bilasanmi? Qo'y, menga jabr qilma. Pulingni butlab, keyin tuflini olib ket.

Nasibjon tog'asiga «Xayr» ham demadi, indamay chiqib ketdi. Mana, shundan beri «mehribon» tog'asini endi ko'rib turipti.

– Endi mundoq qilsak, – dedi tog'asi yasama tishini shaqillatib. – Men ham qarib qoldim. Ketadigan vaqtim bo'lib qoldi, shekilli. Bittagina o'g'limdan ko'nglim notinch. Mendan keyin u nima bo'ladi, bilmayman. Mana, baxtimizga sen ministr bo'lding. Bu ham – Xudoning inoyati. Sulton suyagini xo'rlamas, deb bekorga aytmaganlar. Shu bolani yoningga ol. Eski shahar bozorini olib ber. O'zing bilasan, bozorda katta bo'lgan bola, eplab ketadi.

U yonida o'tirgan shirakayf yigitni turtdi.

– Tur o'rningdan, ministr tog'angga qulluq qil! Bozor seniki bo'ldi, nodon! Endi ko'pam ichaverma! Bunaqa ichish rahbar odamga yarashmaydi!

Ko'kragiga Brus Lining surati tushirilgan mayka kiygan, barzangi yigit o'rnidan turib, qo'lini ko'ksiga qo'yib, qulluq qildi. Uning og'zi to'la tilla tish. Bo'yniga har donasi konfetdek tilla tross osib olgan.

Nasibjon hayron. Bu tilla trossning bahosi biron ming dollar tursa kerak, deb ko'nglidan o'tkazdi. Urug'larining hammasi tilla tishli, go'yo topgan boyligini og'ziga joylaganday. Ular bo'lar-bo'lmasga xandon otib kulishar,

kulganlarida og'izlarida chiroq yonib turgandek bo'lardi. Xotinlarning bo'yni, qulog'i, bilagi, barmoqlari «archa bayrami»ni eslatardi. Bugun Nasibjonning uyiga urug'lari emas, «Yuvelirtorg»ning ko'chma do'koni kelgandek edi.

Nasibjonning tog'asi bilan xolasi shunchalik ishonch bilan gapirdilarki, nimaiki so'ragan bo'lsalar, og'izlaridan chiqmay turib, vazir jiyanlari bajaradigandek edi. Ammo Nasibjon bu gaplarga na «Ha» dedi, na «Yo'q» dedi. Nimaiki eshitgan bo'lsa, ichiga yutib o'tiraverdi. Hukumat unga bu lavozimni faqat urug'-aymoqlaringni ta'minla, deb bergandek edi.

Xolasi iymanib, qimtinib o'tirgan singlisiga achitma gap qildi:

– Boshqa ko'ylaging yo'qmi?! Ministrning uyiga shu al-pozda keldingmi?! Bu shtapel o'lgurni Achavotning lo'lilari ham kiymaydi-ku!

– Qandoq qilay, opa, bir etak bola. Erim rabochiygina odam bo'lsa! Topganini bolalarning boshiga yetkazsam, eg-niga yetkazolmayman! – dedi Salima o'ksib.

– Ering ham o'zingga o'xshagan Xudo urgan qaysar! Provodnik vaqtimda ikki-uch marta «Yur, olib ketay», – dedim. Ering ko'nmadi. Hamma tishingni tilladan qo'ydirib berardim. Mana, yuribsan, itning keyingi oyog'i bo'lib!

Tog'asining qudasi – qo'ziqorindek pak-pakana, negadir bo'yni yo'q, boshi ikki yelkasi orasiga chaplab qo'yilgandek, yoniga qarash uchun o'rnidan turib buriladigan, ko'sanamo bir odam gap boshladi:

– Hoy, insoflaring bormi?! Bola bechorani qo'y so'ygandek, nimta-nimta qilib bo'lib oldilaring-ku! Menga nima qoldi? Nuqul shaqir-shuqur suyagi qoldi... Endi gap bundoq, «Sabis»dagilar nomardlik qilib, nafaqaning eng pastini berdilar. Bergani nos pulimga ham yetmaydi. «Sabis» boshlig'i bir gap aytdi, jon-jonimdan o'tib ketdi. «Senga nafaqa u yoqda tursin, eski paytava ham hayf», – dedi.

«Hukumatga sariq chaqalik foydang tegmagan, faqat zararing tekkan!» – deydi. Qandoq qilay, bo'yim past, bo'ynim yo'q. Yonimga qarayman, desam, o'rnimdan turib burilishim kerak... Menga bittagina «Trudovoy» yozdirib ber! Nafaqamning bo'yini ham jichcha cho'zib qo'y. Sen eshitgan-misan-yo'qmi, yaqinda meni mashina urib ketgan. Bo'ynim o'lgur burilmay qoldi-yu, mashina shartta urdi- ketdi! Ikki oy kasalxonada yotdim. Hozir o'sha urib ketgan shopirdan oyiga besh yuz so'lkavoydan xonaki nafaqa olib turibman.

Hovlida nimadir taraqlab ketdi. Mast odamning so'kingani eshitildi.

– Sharmandalarni nega uyga kiritding, kelin! Hayda ularni!

Xonadagilar pildir-pis bo'lib qolishdi. Tog'aning rangi quv o'chdi. Robiya xolaning o'sma tutashtirgan qoshlari ulangan joyidan uzilib ketgandek bo'ldi.

– Oshga pashsha tushdi, aka! – dedi qo'rqa-pisa... – «Devoriy gazeta» o'lgur keldi.

«Devoriy gazeta» – bu Nasibjonning o'rtancha tog'asi Turg'unboy. Uning shunaqa ichadigan odati bor edi. Haftada bir ichadi. Ichganda ham birvarakay ichadi. Kayf qilib, hamma aka-uka, amma-xolalarinikiga boradi. Navbati bilan bo'ralab so'kadi. Kayfi tarqalguncha, o'zi charchaguncha so'kadi. Mahalla uni haftada bir chiqadigan «Devoriy gazeta» deb atardi.

Turg'unboy avvallari ichmasdi. Mo'min-qobil, yuvoshgina odam edi. Qo'li gul ganchkor usta edi. Shaharning muhtasham saroylari u chekkan ajib, chiroyli naqshlar bilan betakror mo'jizaga o'xshardi. Ro'zg'ori tinch shu odamning xonadoni birdan ag'dar-to'ntar bo'lib ketdi. Bittagina o'g'illarini yalab-yulqab, shamolni ravo ko'rmay, puf-puf-lab, unga oydin istiqbol tilab yashardilar. Er-xotin shu arzanda bolasini Afg'on urushiga kuzatar ekan, bag'irlaridan bir nima uzilib ketgandek bo'ldi. Tagli-taxtli oilaning eshi-

gini ochib, qiziga non sindirishgan edi. Kelinning sarpolari ham taxt edi. Ota-ona orzusi cheksiz edi. Olisda – Afg'on zaminida portlayotgan bombalar ularning xonadonida ham portladi. Temir tobutda o'g'lining jasadida keldi.

Eshikdan soqchilar qurshovida tobutni olib kirishganda onasi faryod urib, o'zini tobutga otdi. U qayta o'rnidan turmadi. Hovlida qiyomat qo'pdi. O'sha kuni eshikdan qo'sh tobut chiqdi.

Kelin tushadigan yasatug'li uy huvillab qoldi. Turg'unboyning yorqin orzulari qora yerga ko'mildi. To'yga atab qazilgan o'choqqa o't yoqilmay qoldi. Yigirma yetti yil «Sen» demay, sizlab yashagan xotinidan, o'n sakkiz yil bag'riga, mehriga o'rab o'stirgan bolasidan tumanga qorishiq xotiralargina qoldi. U ichdi, ichaverdi. Yor-birodarlarining nasihatini olmadi. «Tani boshqa – dard bilmas, o'zimdan o'tganini o'zim bilaman», – dedi-yu, ichaverdi.

Bugun dam olish kuni emas. Turg'unboy odati bo'yicha faqat dam olish kunlarigina ichardi, bugun u ichdi. Ichmasa bo'lmasdi. O'g'liga unashtirilgan qizni kecha dang'illama to'y qilib, yor-yor aytib kuyovga chiqarishdi. Turg'unboy kechasi bilan mijja qoqmay, tebranib-tebranib o'tirdi. Sahar payti bir dunyo g'am bilan, sudralgandek qabristonga bordi. Qo'shmozor bo'lib yotgan xotini bilan o'g'li poyiga tiz cho'kkanicha ko'z yoshlarini tiyolmay, uzoq tilovat qildi.

Go'rkov kelib qo'ltig'idan ko'tarmaganda hali-beri o'rnidan turmasdi.

– Bolam, o'zingizni qo'lga oling. Axir siz er kishisiz. Manavi yotgan yuzlab marhumlarning ham ota-onasi, farzandlari bor. Qandoq qilamiz, bu – Xudoning irodasi.

Turg'unboy bir so'z demay, boshini eggancha darvoza tomon ketdi.

Qaytishda u ichdi. To'yib-to'yib ichdi.

Uning dardini aytadigan odami yo'q edi. Aka-ukalariga yorilmasdi. Umuman, ularni ko'rishga toqati yo'q. Qilayot-

gan ishlarini ko'rib bir otadan, bir onadan tug'ilganiga pushaymonlar yerdi.

Bir vaqtlar akasi Nurmat tog'aning daranglagan paytlari bo'lgan. Poyabzal bazasida mudir paytlarida aytgani-aytgan, degani-degan, besh ming, o'n ming so'm degan gaplar og'zining yeli edi. Shaharda o'nta «Pobeda» bo'lsa, bittasi shuniki bo'lgan.

Uzoq-yaqin yurtlardan keladigan mijozlar shundoq shahri azimdan uning uyini topishi juda oson edi. «Xo'roz tarnovli oq uy qayerda?» – desa bo'ldi, yosh bola ham «Mana», – deb ko'rsatib berardi.

U qilgan to'ylar hali-hali og'izlarda doston. Uning to'yiga bir marta kelgan hofiz qistir-qistirdan tushgan pulga bemalol o'g'il uylasa bo'lardi. Otasiga, onasiga bag'ishlab o'tkazgan ma'rakalariga ham har ehtimolga qarshi ikki guruh hofiz aytib qo'yardi. Ashula aytsa aytar, aytmasa osh yeb ketaveradi, derdi.

Uning orqasida qancha ipirisqilar ro'zg'or tebratishardi. Shaharning pastqam mahallalarida xufiya «iskalat»lari bo'lardi. Nurmat tog'a bu joylarga biron marta bormagan. Bu ishlarni singlisi Robiya boshqarardi. Chex tuflilari u vaqtlarda otliqqa ham yo'q, piyodalarga yo'l bo'lsin, paytlar edi. Nurmat tog'a bazaga kelgan bu xil tuflilarning hidini chiqazmay, o'sha birovning nazari tushmaydigan xufiya «iskalat»larga jo'natar edi.

Nima bo'ldi-yu mahallaning «qitmirlari» hid olib, xufiya ombor to'g'risida tegishli joyga xabar qiladilar. Kechasi melisa bosadi. Uyning egasi sakson yoshlarga borib, hilvira qolgan kampirni so'roq qiladilar.

Yer tagida ilon qimirlasa biladigan Robiya bo'lgan voqeani o'sha kechasiyoq eshitadi. Mahallaga bormay qo'yadi. «Ombor»da ming juft tufli bor edi. Yaxshiyam uch kun oldin olti yuz juftini olib ketgani, bo'lmasa, salkam mingta tufliga kuyib qolardi.

Hovlining egasi Robiya qayerda turadi, asli oti nima, bilmasdi. Ijara pulini vaqtida to'lab turganidan keyin surishtirib nima qilaman, deb o'ylardi.

Robiya u yerga borganda qora xalat kiyar, oq doka ro'mol o'rab qari xotinlarga o'xshab olardi. Kampirning nurdan qolayozgan ko'zlari uning yuzlarini durustgina ko'rmagan. Shu sabab hovli egasi bo'lmish bechora kampir militsiya savollariga tayinli biron javob berolmagandi.

Shundoq shahri azimda Robiyani qidirish oson gap emasdi. Uni izlash qora po'stakdan burga qidirishdek gap edi. Hilvirab, omonat bo'lib, ana ketaman, mana ketaman, deb turgan kampir uch kundan keyin jon taslim qildi. Sakson yil toat-ibodat qilgan, tong saharlarda Xudodan «Imonimni salomat qil», deb iltijolar qilgan bir mushtipar kampir yuzi qaro bo'lib, Alloh dargohiga ko'chdi. Militsiya tintuv paytida olgan tuffilarni egasiz mol sifatida davlat hisobiga o'tkazdi.

O'sha kezlari bayram arafasida militsionerlarga yangi yozlik forma berishga tayyorlanayotgan edilar. Faqat qora tuffi topish muammo bo'lib turgan edi. Shahar militsiyasining boshlig'i yuqori idoraning ruxsati bilan pul o'tkazib, tuffilarni o'zlariga olib qoldi.

Bayram namoyishini tartibga solib turgan militsionerlarning oyog'ida qora tuffi ko'rgan Robiya, «Qora tuffi kiygan oyoqlaring sinsin», – deb qarg'ardi.

U bo'ldi, bu bo'ldi, aka-singil bir mo'min-musulmon, mushtipar kampirning fojiaiy o'limiga sabab bo'ldi.

Bu sir sirligicha qoldi, deb o'ylashadi. Ammo Turg'unboy bu gaplardan xabardor. Shuning uchun ham aka-singillarni ko'rishga toqati yo'q. Ko'rди, so'kaveradi. Ayniqsa, ichib olgandan keyin ularni charchaguncha, kayfi tarqaguncha so'kardi. Uning bunaqa chidab bo'lmas haqoratli so'zlariga chidamay ilojlari yo'q edi. Bu tentak piyonista ukamiz sirni ochib qo'yishdan ham toymaydi, deb mumtishlab o'tirishardi.

Avvallari oilasi jam, tinch paytlarda Turg'unboy jiyani Nasibjondan xabar olib turardi. Dam olish kunlari o'g'lini yuborib, uni oldirib kelardi. Ichiga issiq kirsin, deb o'zi osh damlab yedirardi. Ketayotganida cho'ntagiga zo'rlab pul so-lib qo'yardi.

Birgina Nasibjon xotini bilan borib uyini yig'ishtirib, hovlisini supurib kelishardi. Uyda biron tansiqroq ovqat qil-salar nasiba olib borardilar. Turmushi tangroq Salima degan singlisi ham ko'p kelardi. U serfarzand, qurilishda beton-chi bo'lib ishlaydigan erining topganini uchma-uch qilib ro'zg'or tebratadigan munglig'gina bir xotin edi.

U tez-tez kelib, javrab-javrab uyini supurib-sidirib ke-tardi.

– Agar shunaqa ichaveradigan bo'lsangiz, bilib qo'ying: kelmay qo'yaman! – deb tahdid qilar, baribir akasi ichishni, Salima esa kelishni qo'ymas edi.

Turg'unboy bo'lsa, ichib olib akasinikiga, opalarinikiga borib, erinmay so'kib kelishini qo'ymasdi. Shu «vazifa»sini bajarib bo'lib, Nasibjonnikiga gandiraklab kelardi-yu, chorpoyada oyog'ini osiltirib uxlab qolardi. Nasibjon uni to'shakka yotqizib qo'yardi.

Ertalab uyg'onib jiyanidan, kelinidan uyalganidanmi, ular turishguncha ketib qolardi.

Anzirat uning bu xil kelishlarini malol olmasdi. Faqat, «Attang, shunday odam», – deb qo'yardi.

Turg'unboy urug'lari o'tirgan xonaga sherday o'kirib kirdi.

– Nima qilib o'tiribsanlar?! Bu bolaga yetti yot begona edilaring-ku! Amaldor bo'lganidan keyin g'imirlab qoldi-laringmi? Qani, jo'nalaring!

Aka-singillarning dami ichiga tushib ketdi. Suhbatning guli bo'lib o'tirgan Nurmat akasi tilini yutib yuborgandek jim edi. Har haftada uyiga kelib, aytadigan sassiq gaplari opasiga yod bo'lib ketgan: «Chayqovchisan... Puldan boshqa

darding yo‘q... Harom yemagan kuning uyqing kelmaydi...
Sen odamxo‘rsan, aytaymi, qanaqa odamxo‘rligingni?
Manavi sheriklaringga aytaymi? Qo‘rqasan-a!»

Turg‘unboy munkib-munkib choy xo‘pladi.

Eshitdilaringmi, tish do‘xtirlarning omadi kepti.

– Nima balo bo‘pti?! – dedi tog‘asi, gap boshqa yoqqa
burilganidan suyunib.

– Iya, hali xabarlarining yo‘qmi?! Shaharda yangi toifa
yo‘lto‘sar-qaroqchilar paydo bo‘pti. Tramvaydami, avto-
busdami, ko‘chadami – tilla tishli odamni ko‘rsa, og‘ziga
ombir tiqib, tishini sug‘urib olyatkanmish. Ko‘chada,
do‘xtirxonada lunjini bog‘lab olganlarning son-sanog‘i
yo‘q!

– Gaping o‘lgur o‘zingdan ham sovuq!

Robiyaning gapi og‘zida qoldi.

– Itiga tilla tish qo‘ydirgan otarchi artist bor edi-ku, shu
bechoraning boshiga qora kun tushib qopti. Itining kallasini
kesib, olib ketishipty. Itning kallasini olgan qaroqchilar tilla
tishli odamni tinch qo‘yarmidi!

– Hoy, yaramas, topib kelgan gaping shumi?

– Gaping kattasini hozir eshitasanlar. Ketasanlarmi-
yo‘qmi? – U atrofga alangladi. Tokchadagi dazmolni ko‘rib,
chayqala, chayqala borib qo‘liga oldi. – Ketmasalaring, shu
bilan urib, dabdala qilaman.

Qo‘ziqoringa o‘xshagan mehmon birinchi bo‘lib o‘zini
eshikka urdi. Katta xolasi Robiya, dod, degancha yugurib
hovliga chiqib ketdi. Birpasda uy bo‘shab qoldi. Qo‘lida
dazmol bilan hovliga chiqqan Turg‘unboy:

– O‘rtoqlar, bugun tozalik kuni, ya‘ni «sanden», uy de-
zinfeksiya qilinadi! – dedi tantana bilan. – Gap shu: bu uyga
ikkinchi qadam bosmaysanlar! Qoralariningni ko‘rmay! Sen
qol, ketma! – dedi u Salimaga. – Sen bular toifasiga kirmay-
san. Onam rahmatli o‘rdakning tuxumini bosgan ekanmi,
bilmadim, ochib chiqqanlarning bittasiga ham suv yuqmay-
di-ya!

– Onam rahmatliga til tekkizma, diydoring qursin!..

Opasi uni qarg‘ay-qarg‘ay, akasi so‘ka-so‘ka chiqib ketdi.

– Endi menam ketay, – dedi Salima. – Borib, bolalarga ovqat qilay.

– Nima qilasan ovqat qilib?! Mana, ko‘ryapsanmi, bir qozon palov damlog‘lik turibdi. Shundan bitta tog‘oraga bosib beramiz! Opalaringni haydaganimga xafa bo‘ldingmi? Qo‘y, xafa bo‘lma! Ular odammas. Achinma.

Turg‘unboy har galgidek javray-javray chorpoyada uxlab qoldi.

Nasibjon yigirma yildan ortiq yo‘q bo‘lib ketgan, ochyalang‘och qolganda, holing ne deb bir marta xabar olmagan, bir kosa oshini ravo ko‘rmagan, brezent tuflida qor kechib kelganda uch so‘m pulini ayagan, sakson ming g‘isht quydirib, haqqini bermagan, endi yurtga qo‘shilib, mehnati bilan el nazariga tushganda, hukumat iltifotiga erishganda, vazirlik lavozimiga loyiq topilganda, go‘sht isini sezgan aridek paydo bo‘lgan urug‘laridan nafratlanib ketdi.

Turg‘unboy tog‘asi mast bo‘lsa ham, rost aytdi:

– E-e, jiyan, bularning gapiga kirma! Ularni qishdan qolgan qarg‘alar deb, o‘z ishingni qilaver! Bilib qo‘y, saraton qancha qizisa, sovuq kunlarni sog‘ingan qarg‘alar shuncha qattiq qag‘illaydi.

BUQALAMUN BILAN UCHRASHUV

– Siz meni tanimaysiz, ukaginam. Ko‘p joylarda jon fido qilib ishlaganman. Badbaxt sho‘ro qadrimizga yetmagan. Ishla, desa ishlayveribmiz, ishlayveribmiz. Shuncha ishlab biron kun ro‘shnolik ko‘rmadik...

Ana shu «ro‘shnolik» ko‘rmagan odam hozirgina eshikdan kirib keldi. U ikki qo‘llab ko‘risharkan, «Qalamlariga qudrat, qalamlariga qudrat», – deya barmoqlarimni birma-bir ezib chiqdi.

Rivoyatlarda aytilishicha, Xizr boboning o‘ng panjalari-dagi barmoqlaridan birida suyak yo‘q emish.

Uning bu ishidan ensam qotib, «Xotirjam bo‘ling, men Xizr buva emasman», deya qo‘limni siltalab, hovuchidan chiqarib oldim.

– Shunday deysiz-u, ammo yozuvchi xalqi yarim Xizr hisobida yuradi. Siz meni tanimaysiz. Bir chekkada qolib ketgan bandayi mo‘mindirman. Kelmog‘imdan murod shuldirkim, men bechorani «pensiya» masalasida bisyor ranjitdilar. Arzihol qilishdan murod yordamingizdan picha umidvorlikdir. Tanimasni siylamas, deganlaridek, avval kimligimni shoshilmay aytib bersam...

– Sizni juda yaxshi taniyman, – dedim.

Birdan uning popugi pasayib qoldi. Umidvor bo‘lib turgan ko‘zlari ma‘yus tortdi. Ikki qoshi o‘rtasiga tuguncha tushdi. Kimligini bilgan yozuvchidan madad kutish behuda ekanidan hafsalasi pir bo‘ldi. Meni ham xayol tortdi. O‘ylayapman. Ko‘z oldimda tirikchilik deb harom-harishdan hazar qilmagan, yetim-yesirning haqini seskanmay bemalol hazm qilib ketaveradigan bir kimsa paydo bo‘ldi.

Siz ham, albatta, taniysiz. Bu haqda gurunlarda ko'p gapirganman. U partiyaga o'tayotganda: «Dinga munosabatingiz qanday?» – degan savol tushadi. Shunda u javob o'rniga sumkasidan kolbasa chiqarib, g'arch-g'arch tishlab ko'rsatgan.

Uning dinsiz ekaniga qanoat hosil qilgan majlis ahli ikkinchi savolga o'tadilar. Bu xiyla nozik savol edi.

– Otangiz o'ttizinchi yilda qayerda va nima ish qilgan?

Qahramonimiz pastki labini so'rib, andakkina shiftga boqib turgandan keyin dadil javob beradi:

– Iltimos, bunday savolni bermanglar. Mening otam hech qachon bo'lmagan.

Uning og'ziga shartta urishadi.

– Nima, Odam atodek otasiz tug'ilganmisiz? Yoki onangiz tushlarida homila bo'lganmilar. Aytavering...

– Men otamdan voz kechganman. Otam bosmachi bo'lgan. Shu gapni eshitishim bilan undan voz kechib, familiyamni o'zgartirganman.

– Masalan, o'zingizga qanaqa familiya tanlagansiz?

U yana ostki labini so'rib, shiftga qarab o'ylandi. Oxiri aytish juda qiyin bo'lgan gapni zo'rlab tiliga chiqardi.

– Ikromov degan familiyani tanladim.

Partiya o'quvi kursining shtatsiz lektori – dahani kavgirga o'xshagan yigit so'radi.

– Hozir familiyangiz unaqa emas-ku...

– Ikromov xalq dushmani bo'lib ketgandan keyin noiltoj Yusupov deb o'zgartirdim.

O'tirganlar orasidan kimdir piching qildi:

– Ko'p erga tegadigan xotinlar necha marta erga tegsa, shuncha familiya orttirardilar. Shu familiya bilan tinchib ketdingizmi yo yana o'zgartirdingizmi?

– Usmon Yusupov bilan Xrushchevning orasi buzilgandan keyin o'ylab-o'ylab o'zimga bir umrlik familiya qo'ydim. Ya'ni, Diyorov deb boshpurt oldim.

Bugungi yig'inga qatnashayotgan tuman partiya komitetining ideologiya ishlari bo'yicha sekretari Fatxullin o'tirgan joyida gapga qo'shildi.

U o'zidan katta kishilarni ham «Malay» deyaverardi.

– O'xu, tolkoviy malay shul. Bundan otlichniy kommunist chiqqa. U partiya uchun atisidan kechdi. Dinsiz ekanini dokazat etish uchun kolbasa yib kursatdi. Buni o'z ko'zingiz bilan ko'rdingiz. Tolko patriot kommunistgina kolbasani shulay yeyishi mumkin. Bravo, bravo!

Kolxoz raisi bugungi tuman gazetasi bilan o'zini yelpib, o'rnidan turdi.

– Manavu gazetada sizning «Nechun men islom dinidan voz kechdim?» degan maqolangiz bosilibdi. O'qib chiqdim. Shu narsani yozishga sizni biron majbur qildimi yo o'z xohishingiz bilan yozdingizmi? Shunga javob bering.

– Dil amri bilan yozganman, – deb javob qildi Diyorov. – Jahon proletariyatining otasi Karl Marks «Din xalq uchun afyundir», deganlar. Maqolamda islom dinining reaksion mohiyatini fosh qilishga harakat qildim. O'sib kelayotgan sog'lom avlodlarimizni eshon-u mullalar boshlayotgan xatarli yo'ldan ogoh qilishni niyat qilganman.

– Vot molodes, – deb yubordi zavqiga chidamagan Fatxullin. – Partiya safiga fidoyi patriot kelib qo'shilayotganidan gorjus!

Majlis bir ovozdan Diyorovni Lenin partiyasi safiga qabul qildi. Majlis qarorini tuman partiya qo'mitasining byurosi hech qanday gap-so'zsiz tasdiqladi. Va uni qorako'chilik sovxosi qabul punktiga mudirlik lavozimiga tavsiya qildi.

Diyorov bu lavozimda uch yildan mo'lroq ishladi. Bu davr orasida tuman rahbarlarining xotinlari ikki juftdan sur, sheroziy terilardan qalpoq kiyishdi. Faqat prokurorgina uni o'ziga yaqin yo'latmasdi. Diyorov yurak yutib prokurorning shofyoridan ikki xil antiqa teri berib yubordi. Prokuror shofyorini bo'ralab so'kib, terilarni qaytarib yubordi.

Kechga yaqin prokurorning xotini kelib, qo'yavering, mul-la aka, bizning xo'jayin shunaqalar. Biror nima beradigan bo'lsangiz, o'zimga beravering, dedi-yu, boya qaytib kelgan terilarning har biriga uch so'mdan to'lab olib ketdi.

Prokurorning xotini ishni pishiq qilishda eridan qolish-masdi. Mabodo eri bu terilarni qayoqdan olding, deb so'rab qolsa, jaraq-jaraq pulini to'lab olganman, ishonmasangiz surishtiring, deydi. Har biri besh yuz so'mlik teriga uch so'mlik to'lab kvitansiya olmaganligi ham bir saxiylik alo-mati edi.

Ayyorlikni bilmagan sodda, halol cho'ponlar unga uch yil yem bo'lishdi. Boqimlaridagi qo'ylardan tushgan terilarni mushuk terisi bahosida Diyorovga sotib ketishar, mushkullarini oson qilgani uchun unga qayta-qayta minnat-dorchilik bildirishardi. Shunday qilib, Diyorovning itining tuvagi oltindan bo'lib ketdi. U Dog'iston, Checheniston, Avariston tomonlardan kelib ulgurji xarid qiladiganlarga teri tayyorlab qo'yardi...

«Ko'za kunda emas, kunida sinadi» deganlari rost ekan. Diyorovning kosasi bemahal chil-chil bo'ldi. Ya'ni u chech-en mijozi Ruslanga ellikta terini sotayotganda qo'lga tushdi. Ana shundan keyin u olti yilga qulog'ini ushlagancha qa-malib ketdi. Tag'in ham uning kommunistligini inobatga olishdi. Bo'lmasa naq o'n yilga ketardi. U olti yil bandilikda tuz-nasibasini tatib qaytib kelganidan keyin nima ishlar qil-di, qayoqlarda yurdi, bilmayman. U bugun oldimda aftoda-hol bir alpozda o'tiripti.

U uzoq sukutdan keyin «Shunaqa deng-a, taniyman, deng-a?» – dedi.

– Bu sho'ro degani menga ko'p azoblar bergan. Bi-rimni ikki qilmadi. Yaxshiyam mustaqillik bo'lib menga o'xshagan bekorga aziyat chekkanlarning ko'ksiga shamol tegdi. Yashaydigan zamon ana endi keldi.

– Unday demang, siz «fidoyi» kommunist edingiz. Shu partiya uchun dindan kechdingiz. Otangizdan kechdingiz.

– Zamon shunaqa edi, – dedi u afsus bir ohangda. – Endi ma'lum boldi. Mening otam milliy qahramon ekan. Xalq ozodligi uchun kurashgan. Men shunday otam borligidan faxrlanaman.

Unga javob qildim:

– Lekin otangiz sizdek farzandi borligidan or qiladi. Siz qamoqdaligingizda kelib sizni surishtirdi...

– Tirik ekanmi? – dedi u shoshib.

– Ha, tirik ekan. Kanada degan mamlakatda yasharkan. Qarib qopti. O'zbekiston mustaqil bolganidan keyin qishlog'ingizga keldi. Rahbarlar uni izzat-ikrom bilan kutib olishdi. Sovg'a-salomlar berishdi. U ham kasalxona qurilishiga allaqancha ming dollar berdi. Sizning otadan kechganingizni eshitib, ko'p afsuslar qildi. «Bunday farzandim yo'q, oq qildim», – dedi.

Diyorovning boshi egildi. Yerdan ko'z uzolmay qoldi.

– Meni otamdan kechishga majbur qilishdi...

Uning gapini shart bo'ldim.

– Yolg'on! Partiyaga o'tish uchun, hukumatdan amal ilinj qilib otadan kechgansiz.

– Ko'rasiz, men o'zimni oqlayman.

– Bunday qilishga endi umringiz yetmaydi. Otangizni ham endi bir umr ko'rmaysiz. Qandoq qilib o'zingizni oqlaysiz? Otangiz o'tgan yili qazo qildilar. Kanadadagi ukalaringiz qishloqqa kelib, yurtga osh berib, aza ochdilar. Siz esa dindan kechdingiz.

– Ko'rasiz, hali o'zimni oqlayman.

– Nima, yegan kolbasani tuflab tashlaysizmi? Endigi umringiz azobda o'tadi. Axir iymonsiz yashab bo'ladimi?

Undan jirkanib ketdim.

– Mening uyimga nima istab keldingiz? – dedim ko'zlariga tikilib.

– Pensiya masalasiga yordam bersangiz. Atigi bir ming bir yuz so'm berar emish. Nimaga yetadi? Pensiya beradiganlarda insof bormi, o'zi?

O'rnimdan turib jag'iga bir tushiray dedim-u, o'zimni bosdim. Shu isqirt bilan olishib o'tiramanmi. U sadqayi musht ketsin. O'zimni bosib, g'azab bilan gapirdim:

– Qaysi xizmatlaringiz uchun «pensiya» talab qilyapsiz? O'z otangizdan kechganingiz uchunmi, dinni haqorat qilganingiz uchunmi, umringizda atigi uch yil ishlaganingiz va uch yil surunkasiga davlat mulkini talon-taroj qilganingiz uchunmi?

Mendan biron ish chiqazishdan umidini uzdi, shekilli, tund bo'lib qoldi.

– Mustaqillik bo'lsa ham, biz yorug'likka chiqmas ekanmiz-da, mayli, asli sho'r peshona banda ekanmiz. Mustaqillik, mustaqillik, deysizlar, qani yuzaga chiqqanimiz? Bu mustaqillik menga nima berdi?

Yoshi katta odamni senlab yuborganimdan o'zimni ko'yidim.

– Sen mustaqillikka nima berding? Atrofga qara, nimalar bo'layotibti? Ko'chaga chiqib u yoq-bu yoqqa qara, osmono'par imoratlarni ko'r. Qullik yukini yelkasidan irg'itib tashlagan yurtdoshlarimizning yuzlariga, ko'zlariga boq.

– E, – dedi u qo'l siltab. – Bu imoratlarni yeb bo'lmasa. Quruq savlatning kimga keragi bor?

– E, noshukur banda. Qorindan boshqa tashvishing bormi o'zi?

– Meni senlama.

– Sizlashga arzimaysan. Qani, tuyog'ingni shiqillat!

U o'rnidan turdi. Bir nima deb to'ng'illadi. Yo meni so'kdi, yo mustaqillikni so'kdi. Orqasidan itarib ko'chaga chiqarib qo'ydim-u, eshikni ichidan zanjirladim.

U ketdi. Mening ko'ksimda og'ir tosh qoldi. Bir yarim yildan keyin yangi asr boshlanadi. Nahotki shu isqirt ham biz bilan yangi asr darvozasidan kirsak? Yangi asr ostonasida bu suprindilarni eski kalishdek yechib tashlab ketsak, qandoq yaxshi bo'lardi-ya.

Shu uchrashuvdan keyin uni ko'rmadim. Eshitishimcha, u qishlog'iga borib namoz paytida masjidga kirib, namozxonlardan uzr so'ragan emish. Hech kim uning betiga qaramapti... Boshini egib, masjiddan chiqib ketibdi. Uch kundan keyin uning o'ligini adir orqasidagi tolzordan topishibdi. Masjid imomi janoza o'qishga ruxsat bermabdi. U musulmonchilikdan chiqib kofir bo'lgan, deb qishloq qabristoniga ko'mishga ham ijozat bermabdi. To'rtta odam uning o'ligini zambarda olib borib chakalakzorga ko'mishibdi.

Menga faqat bir narsa taskin beradi. Shu isqirt yuz bilan XXI asr darvozasidan o'tadimi, degan tashvishim bor edi. Xayriyat, u jag'i ajralgan eski kalishdek darvozaning bu tomonida qolib ketdi.

1998-yil, iyun

AZOB

Viloyat hokimi Ergash Nosirov uyiga alla-pallada qaytdi. Bolalari uxlab yotishibdi. Xotini olib kelgan ovqat tomog'idan o'tmadi. Bir-ikki qoshiq tatigan bo'ldi-yu, ko-sani nari surib qo'ydi.

– Qayoqda edingiz? Xavotir olib uxlolmadim. Ergashvoy javob o'rniga, soatiga qaradi: birdan oshibdi.

– Pochcham olamdan o'tibdilar, o'sha yoqda edim.

– Voy, o'lmasam, – dedi xotini tamoman uyqusi qochib. – Nega menga xabar qilmadingiz? Borardim. Axir, ota o'rnida ota edilar.

Ergashvoyning yoshligida ota-onasi olamdan ko'z yu-mib ketadi. Uni opasi o'zining to'rt bolasi qatori bag'riga bosadi. Pochchasi tinib-tinchimas odam edi. Imorat quradiganlarning hojatini chiqarardi. To'ng'ich o'g'lini yoniga olib, arrakashlik qilib, quchoqqa sig'mas g'o'lalardan taxta tilardi. Rom yasar, bitmagan imoratlarning tomini yopardi. Xullasi, qishin-yozin unga birdek ish topilib turardi. Ergashvoy shu mehnatkash odamning qo'lida muhtojlik nimaligini, yetimlik nimaligini bilmay o'sdi. Usta Turob o'z bolalari qatori uni kiyintirdi, yedirdi, ichirdi. Yoshiga yetib, institutda o'qiyotgan paytlarda Toshkentga borib, topgan-tutganini qo'lga berib kelardi. Ammo unga aslo nasihat qilmasdi. O'zining es-hushi joyida, nasihat ortiqcha, deb bilardi. Shu yetimgina ukasiga mehribonlik qilayotgan eridan opasi minnatdor edi. Ba'zan ko'z yoshi to'kib, uni chin dilidan duo qilardi.

Umri mehnat bilan o'tgan usta Turob olamdan o'tdi. Ergashvoy to'rt azamat jiyanlari yonida bel bog'lab, «voy, otam»lab tobut oldida bordi.

Xotini piq-piq yig'lab: «Ertaga meni ham ola keting, yangam bechoraning yonida bo'lay!» – dedi.

– Xo‘p, – dedi Ergashvoy. – Endi ozroq mizg‘ib olay, juda charchadim.

U shunday dedi-yu, yotoqqa kirib ketdi.

Ergashvoyning viloyat hokimi qilib tayinlanganiga atigi ikki oy bo‘ldi. Hali tuzuk-quruq ish boshlagani ham yo‘q edi. Viloyat katta, unda tog‘ ham, daryo ham, cho‘l ham bor. Ilgarigi hokim bir chiqib ketganicha ikki-uch kunlab uyga qaytib kelolmasdi. Ergashvoy avval ham hokimiyatda kichik lavozimlarda ishlagani sababli tumanlarni, xo‘jaliklarni yaxshi bilardi.

Ergashvoyning endi ko‘zi yumilganda sigir ma‘rab, uyqusini qochirdi. Bu qanaqa sigir bo‘ldi? Qo‘shnilarnikimi desa, ovozi hovlidan kelyapti.

Ergashvoy to‘nini yelkasiga tashlab, ayvonga chiqdi. Xotini stolga boshini tirab yig‘layapti. U oyoq tovushini eshitib, boshini ko‘tardi: ikki ko‘zi jiqqa yosh edi.

– Bu qanaqa sigir? – dedi Ergashvoy xotiniga zaharli tovushda.

– Qo‘shnegirmonlik rais Normat aka tashlab ketdi.

– Hozir sigir olishga qurbimiz yetmaydi, deb aytmandingmi?

– Aytdim. Ey kelin, xotin kishisiz-da, erkaklarning ishini tushunmaysiz. Ergashvoy jigarimdek bo‘lsa, undan pul olamanmi, hokim bo‘lganiga suyunchi bu, ya‘ni podarka, sog‘ib ichaveringlar, endi shu ona-bola sigir sizlarniki, – dedi.

Ergashvoyning peshonasi tirishdi. Bir so‘z demay, yotoqqa kirib ketdi. Shu yotganicha soat beshdan oshganida uyg‘ondi. Uyg‘ondi-yu, «uyali» telefon bilan Qo‘shnegirmonga – Normat raisga qo‘ng‘iroq qildi. «Lab-bay», degan uyquli tovush eshitildi.

– Normat aka, hozir sizga mashina boradi, biznikiga keling, birga nonushta qilamiz.

– O‘zimning mashinamda boraveraman, – dedi rais. – Shofyoringizni ovora qilmang.

– Iltimos, xo‘p deng. Boshqa gaplar ham bor, albatta, ordenlaringizni ham taqib keling!

– Xo‘p bo‘ladi, hokim buva! Televizorga chiqamizmi? Endi uning ovozi jaranglardi. Ona-bola sigir kuchini ko‘rsatdi, deb o‘ylayotgan bo‘lsa kerak. Qalovini top-sang qor yonadi deb, bekorga aytmaganlar, ilindi. Juda chi-royli bo‘lib ilindi.

Qo‘shtegirmon bilan viloyat markazining oralig‘i atigi o‘n to‘rt kilometr, hozir yo‘lga chiqsa, o‘n besh minutga qolmay yetib keladi.

Ergash Nosirov DANGa telefon qilib, kim bilandir gap-lashdi. Keyin hovliga chiqib, ona-bola sigirni ko‘zdan ke-chirdi.

O‘h-ho‘, bunaqa sigir bozorda falon pul bo‘lsa kerak. Xotining gapiga qaraganda, kuniga uch mahal sog‘ish ke-rak ekan. Nechuk shuncha pulli narsani tekinga tashlab ketdi ekan? Axir u Toshkentga qurultoylarga borishganda o‘ziga o‘xshagan serxarj raislar bilan restoranlarga kirishardi, aqalli bir marta bo‘lsin, «Sen ham yur!» demagan. Ergashvoyning hamyoni bunaqa xarjlarni ko‘tarmasdi. Shuning uchun ham mehmonxona bufetida yengilgina ovqatlanib qo‘ya qolardi.

Paxtakorlar qurultoyiga borishganda Normat rais orden-larini taqib olardi. Chindan ham uning ordenlari ko‘p edi. Yilora orden olardi. Boshqa raislar hazil qilib, «Normatning ikki kostumlik ordeni bor», deyishardi. Sal og‘zi botirroq-lari: «Leonid Ilich bo‘lib ket-e!» desa, boshqasi: «Yaxshi do‘xtir tanishim bor, chap ko‘kragingni kengaytirib beradi!» – deb odamlarni kuldirardi. U yurganda jarang-jurung ovoz chiqardi, hatto, qurultoyga raislik qilayotgan rahbar unga: «Normat aka, qimirlamay o‘tiring, ordenlaringiz jaranglab, doklad eshitishga xalaqit beryapti», – degandi. O‘shanda qurultoy ahli gurra kulib yuborgandi.

Ergashvoy bir gal qurultoyga borganda Normat rais mehmonxona pastida uni kutib turgan ekan.

– Mundoq qilsak, – dedi rais uning oldiga kelib, – erta-labki majlisga sen qatnashmasang ham bo'ladi. Chorva ma-salasi ko'riladi. Senga aloqasi yo'q gaplar.

U shunday deya turib, yonidan bir dasta pul chiqarib, unga uzatdi:

– Taxtapuldagi choyxonaga borib, o'n kishilik osh buyur! Vodiy raislari bilan oshxo'rlik qilamiz. Xo'pmi, aka-si? Masxaraboz Obid kaltani ham top, bir kulishib o'tiraylik.

Ergashvoy g'alati bir holga tushdi. Bu rais meni kim deb o'ylayapti? Juda o'zidan ketibdi-ku!

U jahl bilan pullarni uning cho'ntagiga tiqib qo'ydi.

– Men sizga malay emasman! Qurultoyga sizning cha-madoningizni ko'tarib yurishga, dastyorlik qilishga kel-maganman!

Rais undan bunaqa gap kutmagandi. Yuvosh, bayov bola deb bilardi.

– Seni o'sadigan kadr bo'ladi deb o'ylagan edim. Shu fe'ling bo'lsa, ikki dunyoda ham kosang oqarmaydi. Yonim-ga olib, o'sishingga yordamlashmoqchi edim. Qo'limdan har ish kelishini bilasan-ku, endi o'zingdan ko'r! Shu kich-kinagina amalingdan ham ayrilib qolasan.

Ergashvoy qat'iy qo'l siltadi:

– Peshonamdagini ko'raveraman, aka!

Normat rais bir zambar loy bo'lib qolgan edi o'shanda.

Normat har qanday bir so'zli o'jar raykom kotibini ham o'ziga rom qilib olardi. Qishloq rahbarlarining, ayniqsa, raykom kotiblarining otpuskasi qish paytiga to'g'ri kelar-di. Shunga qaramasdan, ular dam olish uchun Yaltagami, Sochigami ketishardi. Bu paytda na dengizda cho'milib bo'ladi, na sohilda o'zini oftobga toblab bo'lardi. «Hech bo'lmasa, muolajasidan foydalanaman, massaj, xilma-xil vannalarga tushib, tarang asablarimni yumshatib kelaman», deb o'ylashardi.

Qaysi bir raykom kotibi kurortga ketsa, Normat rais orqasidan kassiri bilan yetib borardi. Sanatoriyga yaqin joydan ijara uy olib, kotibning xizmatini qilardi. Qish, ham-

mayoq qor, dam olish mavsumining eng zerikarli paytlari. Ana shunday paytlarda Normat ularning jonlariga oro kirardi. Kunora oshxo'rlik, norinxo'rlik kimga yoqmaydi, deysiz. Bir chemodan qazi, bir xalta O'zganning devzirasi, qog'oz qutidagi Dashnobod anori tugaguncha har kuni qozon qaynab turardi. Ana shunday kurort mavsumlarida Normat ko'p ishlarini bitkazib olardi. Kotiblar yosh bo'lsa, ota-bola, o'rta yashar bo'lsa – qadrdon, keksaroq bo'lsa – «farzand» bo'lib ketardi.

Bir gal Risqiyev degan raykom kotibining orqasidan borganida ishi yurishmadi. Uning oshqozoni xastaligidan faqat parhez taom yeyar ekan, «bazmi jamshidga» bormadi. Ukol olib, dori ichib, sanatoriydan chiqmadi. Normat begonalarga yediradigan anoyilardan emasdi. Shuncha yo'l bosib, olib borgan narsalarini qaytarib olib keldi. Esiz shuncha pul. Ikki kishiga borish-kelish palon pul, deya afsuslandi.

Ba'zan u kayf qilgan paytlarida: ««Palonchi» kotibmi, nima deb o'tiribsan, gah, desam qo'limga qo'nadi, yo'rig'imga yurmay ko'rsin-chi, o'g'liga mototsiklni kim olib bergan, Normat akang olib bergan», – deb maqtanardi.

Uning bu xil qiliqlarini Ergashvoy yaxshi bilardi. Shuning uchun ham undan uzoqroq yurardi.

Tashqaridan mashina ovozi eshitildi. Oltita sedanalik is-siq non, shisha bankada asal ko'tarib, ordenlarini jaranglatib, xandon-xushon Normat kirib keldi. Egnida yangi kostum, boshida taxtakachdan yangi chiqqan chust do'ppi. Soqoli haf-sala bilan olingan. Ikki lunji xuddi archilgan shaftoliga o'xshardi. Budyonniynikiga o'xshagan shop mo'ylovi lok surtilgandek yaltirardi. Undan gup-gup atir hidi anqiydi. U yo'l-yo'lakay javrab kelardi:

– Qarang, rovna o'n to'qqiz minutda yetib kelibman, – dedi u bilagidagi soatiga qarab. – Uyingiz bilan mening uyim orasi 19 minutli yo'l ekan.

Normatning bilagidagi shu soat bir vaqtlar Ergashvoyni-ki edi. U stipendiyasidan orttirib yig'ib yurgan puliga saudiyalik bir talabadan sotib olgan edi.

Bundan uch yil oldin kasaba soyuzlari qurultoyiga bor-ganda delegatlar uchun maxsus ochilgan magazinda Bel-giyada tikilgan ayollar paltosi sotilayotgan edi. Ergashvoy bittasini tanladi. Yonidan pul chiqazib sanagan edi, 40 so'm pul yetmadi. Hayron bo'lib turgan edi, Normat rais kelib, birdaniga uchta paltoni qog'ozga o'ratdi.

– Bittasi xotinimga, beshik to'ylariga kiyadi. Bittasi kelinimga, yana bittasi... – Rais bir ko'zini qisib qo'ydi, – bir jononga. Nega serrayib turibsan? Olmaysanmi?

– Ozroq pul yetmayapti, – dedi Ergashvoy.

– Puling yo'q ekan, nima qilarding magazinga kirib? Ergashvoy bilagidagi soatini chiqardi.

– Rais buva, shu soatni olmaysizmi, Shveytsariyaniki, aniq yuradi.

Normat soatni qo'liga olib, qulog'iga tutdi. Eh-he, haf-taning hamma kunlarini, qaysi oyligini ham ko'rsatar ekan. Qancha beray?

– O'zim uch yuz ellik so'mga olgandim. Siz ikki yuz so'm bera qoling.

– Undoq emas-da, ukaginam, yuz so'm bersam ham bo'lardi-yu, senga jabr bo'lmasin, deb yuz ellik so'm beraman.

U shunday deb peshtaxta ustiga uchta ellik so'mlik tash-ladi.

Bu voqeadan Ergashvoy ranjimadi. Qo'lidan ketgan qadr-don soatiga achinmadi. Xotining paltoni ko'rgandagi quvonchi oldida soat nima degan gap...

Normatning og'zi gapdan bo'shamasdi:

– Bilardim, bilardim! Bir kuni jonajon viloyatimizga o'zingiz hokim bo'lishingizni bilardim! Viloyatimiz endi ho-kimga yolchidi, qo'rqmay ishlayvering. Yoningizda tog'day bo'lib, o'zim turib beraman! Qani, birortasi ko'z olaytirib ko'rsin-chi? Bizga o'xshagan ish ko'rgan, tajriba orttirgan akalaringizga suyansangiz, dog'da qolmaysiz. Hammaga ishonavermang. Kimga qanaqa muomala qilishni o'zim aytib turaman. Mana, nonushtaga Urgutning asalidan olib keldim. Ma'qul bo'lsa, ertaga bir flyaga tashlab ketaman.

Ular endigina bir piyoladan choy ichishgan edi, ko'cha tomondan DAN mashinasining tovushi eshitildi.

– Qani, ketdik, – dedi Ergashvoy.

Tashqarida viloyat shofyorlarining «ofati» – DAN inspektori kutib turardi. Sigir bilan buzoqni ham shu yerda ko'rib, Normat hayron bo'ldi.

– Normat aka, meni kim deb o'yladingiz? Sigiringizni olib keting! Men bunaqa suyunchilarga o'rganmaganman.

– Iya-iya, qiziq bo'ldi-ku! Men dildan chiqarib...

DAN inspektori sigir-buzoqning arqonini raisning qo'liga tutqazdi.

– Qani, ketdik, aka! Men yo'l boshlayman. Orqadan shoshilmay yetaklab kelaverasiz.

Normat iltijo bilan Ergash Nosirovga qaradi.

– Bu qanaqasi bo'ldi, ukam? Agar shunchalik bo'lsa, odam yuboraman, olib ketishadi.

– Yo'q, o'zingiz haydab ketasiz!

Ergashvoy shunday dedi-yu, ichkariga kirib ketdi.

Mashina qo'zg'aldi.

– Orqamdan qolmang! – deb buyurdi inspektor.

Inspektor aytganini qiladigan qaysar odam edi. Uni gapga ko'ndirib bo'lmas edi. Normatning o'g'li yo'l qoidasini buzgani uchun hujjatlarini oldirib qo'yganda, rais olti marta yalinib borib ham uni gapga ko'ndirolmagan. Qaytadan imtihon topshirishga majbur qilgan. O'tolmagan. Hozir unga yalinib-yolvorishdan ish chiqmasligini biladi. U imillab borayotgan mashina orqasidan sigirini sudrab borardi.

Ertalab ishga ketayotganlar, avtobusdagilar, mashinadagilar unga ajablanib qarashadi. Yo'lovchilar ko'kragi to'la orden, savlatli kishining sigir yetaklab kelayotganini ko'rib ajablanishardi. Odamlar ko'p sut beradigan sigirni viloyat ko'rik-tanloviga olib ketyapti shekilli, deb o'ylashardi. Ammo Normat, obroli odamning jasadini qabristonga olib ketayotgandek, mashina orqasidan buyuk bir motamsarolik bilan borardi.

– Jon uka, birorta yuk mashinasini to‘xtatib ber. Chiqazib olay.

– Mumkin emas, o‘zingiz piyoda yetaklab borasiz!

– Hech bo‘lmasa, sigir yetaklashga birorta odam topib ber, qancha so‘rasa, beraman!

– Mumkin emas. O‘zingiz oborasiz. Bilasizmi, sizning vazningizdagi odam kuniga o‘n besh kilometr piyoda yurishi kerak. Boshingizni ko‘tarib yuring, televizorga olish-yapti.

Normat do‘ppisi bilan yuzini berkitdi. U hech qayoqqa qaramas, yuzi yopiq bo‘lgani uchun yo‘lni ko‘rolmay har qadamda qoqilardi.

Yo‘lda uchragan odam borki: «Sigir necha pul bo‘ldi? Yo sotgani olib ketyapsizmi?» – deb qayta-qayta so‘raydi. Normatning tili gapga kelmaydi. Mum tishlagandek, gung bo‘lib olgan.

Shahardan chiqish yo‘li kovlangan, vodoprovod quvurini almashtirishayotgan edi. O‘tib bo‘lmadi. Taxminan bir yarim kilometr orqaga qaytib, boshqa yo‘ldan keta boshlashdi.

– Jon ukam, shu sigirni ham olaqol, men ketdim! – dedi zarda bilan Normat rais.

– Menga sigir kerak emas, o‘zingizga buyursin!

– Duch kelgan odamga tekinga berib yuboraman.

– Bo‘lmaydi, – dedi inspektor. – Xalq mulkini ko‘z qorachig‘iday asrash kerak, rais!

Shu alpozda ular shahar chekkasiga chiqishdi. Inspektor mashinasini to‘xtatdi. Ratsiya orqali allakim bilan gaplashdi. Keyin:

– Bu yog‘iga yo‘lni o‘zingiz bilasiz, men ketdim, – dedi-yu, mashina tezligini oshirib, jo‘nab ketdi.

Rais sigir-buzoq bilan ko‘cha o‘rtasida qoldi...

To‘rt kundan keyin viloyat xalq deputatlarining sessiyasi bo‘ldi.

Har gal shunaqa yig'in oldidan Normatvoy atrofiga odam to'plab, latifa aytib kuldirar, ba'zi kichik rahbarlarning yurishini qilib ko'rsatardi. Bu gal Normat rais ham-madan oldin zalga kirib, bir o'zi o'tiribdi. Boshqalar majlis oldidan gurunglashib yurishibdi.

To'rt kun oldingi voqea allaqachon ovoza bo'lib ketgan. Bugun, albatta, uning taqdiri hal bo'ladi, deb o'ylashardi. Zal odamga to'la. DAN inspektori hay'atda o'tirgan Ergash Nosirovga nimadir deb, orqaroqqa borib o'tirdi. Normat raisning ichida bir nima uzilib ketganday bo'ldi. Ko'zlari tinib, boshi g'uvilladi.

Hokim viloyatda chorvaga qishki ozuqa tayyorlash yomon ahvolda ekanligi to'g'risida aniq faktlarni keltirib, ma'ruza qildi. Ko'pgina xo'jalik rahbarlari ayovsiz tanqidga uchradi.

Normat, endi menga navbat keldi deganda, hokim boshqa masalani boshlaydi. Yuragi tars yorilayozgan Normat, mening masalam oxirida bo'ladi shekilli, deb hukm kutayotgan sudlanuvchidek karaxt bir alpozda edi. Oxirida video ko'rsatib, sharmanda qiladi, deb atrofga javdirab qarardi.

Normat rais to'g'risida gap bo'lmadi. «Shu bilan qutul-dimmikan», deb o'ylardi u.

Uch-to'rt oy vaqt o'tdi. Normat raisning viloyat markazi ko'chalarida sigir yetaklagani odamlarning esidan ham chiqib ketdi. Bu orada viloyat miqyosida qancha-qancha yig'inlar o'tdi, faollar majlisi bo'ldi, xalq deputatlari sessiyasi bo'ldi. Biroq hokim hamon jim edi. Shu yig'inlarning hammasida Normat rais yuragini hovuchlab o'tirdi. Chaqirishmasa ham bordi. «Men yo'g'imda masalamni hal qilib qo'yishmasin», deb hadiksiradi. U ozib, shop mo'ylovlari osilib qoldi. Shu alpozda hadik bilan yashash raisning joniga tegdi. «Shuncha yil raislik qildim, Xudoga shukur, uyim bor, joyim bor, mashinam bor, bola-chaqamni uyli-joyli qildim, bas endi – ishni topshirishim kerak», degan o'yg'a keldi rais. U umrida biror marta ariza yozmagan, xat bit-

magan. Qog'ozlarga imzo chekib yuravergan ekan, ariza yozish, nainki ariza, oddiy xat yozish ham shunchalar qiyin ekanini endi bildi. Ikki soat o'tirib, besh-olti varaq qog'ozni qoraladi, kelishtira olmadi. Oxiri u kotib bolani chaqirib, ariza yozib berishni buyurdi.

– Charchadim, rahbarlik ishiga chog'im kelmay qoldi. Vazifamdan ozod qilishingizni so'rayman, deb yoz!

Kotib: «Nega, qo'ying, unaqa qilmang», – demadi. U hamma vaqt rais nima desa, aytganidan ham afzal qilib qog'ozga tushirgan.

Normat rais ertalab soqolini qirtishlab, ordenlarini taqib, viloyat hokimligiga ariza topshirish uchun bordi. Hokimning oldida odam bor ekan.

Kotibadan arizani kiritib yubordi. Ichkaridagi odam chiqib ketdi hamki, hokim uni chaqirmadi.

– Ey qizim, menga qara, men kelganimni hokimga ayt-dingmi? – dedi u toqati toq bo'lib.

– Yo'q, – dedi kotiba. – Arizangizni berdim, xolos.

– Jon bolam, kirib ayt, «Oldingizga kirmoqchi», – deb ayt!

Kotiba ichkariga kirib, bir dasta qog'oz ko'tarib chiqar ekan: «Kiring, kutyaptilar», – dedi.

Normat rais jur'atsizlik bilan eshikni ochdi. U, albatta, meni bo'shatadi, bu dargohga oxirgi marta kirishim, deb ko'nglidan o'tkazdi.

Hokim qandaydir bir jiddiy hujjatni o'qiyapti shekilli, uning kirganini sezmad. Ordenlarning jiringlashini eshitib, boshini ko'tardi.

Ergashvoy o'rnidan turib kutib oldi. U rais bilan kresloda o'tirib emas, divanda yonma-yon o'tirib gaplashdi.

– Nima bo'ldi? Ishlamayman, deb ariza yozibsiz?

– Ha-a, endi, – dedi rais. – Shuncha ishladim, yetar, endi bu azoblarga chiday olmayman.

– Sizga kim azob beryapti, ayting?

– Siz! – dedi Normat. – To'rt oydan beri kutaman. Necha-necha yig'inlar o'tdi, ammo mening masalamni majlis-

dan majlisga qoldirasiz. Qo'ying, o'ladiganning o'lgani durust, uydagilarning tingani durust.

– Sizga kim aytdi, masalangiz ko'riladi, deb?

– Yosh bola emasman, o'zim bilaman.

Ergashvoy qizishib ketdi.

– Menga qarang, rais aka! Sizga hech kim azob berayotgani yo'q, siz o'zingizga o'zingiz azob beryapsiz. Bu yaxshi. Odam o'z qilmishi uchun o'zini o'zi jazolay olsa, o'ziga-o'zi azob bera olsa, u odamga ishonsa bo'ladi. Siz yaxshi raissiz, ishni bilasiz, xo'jaligingiz – viloyatda eng namunali xo'jalik. Bu jihatdan ko'nglim to'q. Siz ishlaysiz! Arizangizni o'zingiz yirtib tashlaysizmi yo esdalikka menda qolsinmi?

Raisning Budyonniynikiga o'xshagan mo'ylovi titradi. Nima uchun o'rnidan turganini o'zi ham bilmadi. Nima uchun hokim tomonga qo'l uzatdi, – eslay olmadi. «Arizamni qaytib bera qoling», – demoqchi edi, shekilli. Ergash Nosirov uning ochiq kaftiga to'rt buklangan arizani qo'ydi. Normat qog'ozni burda-burda qildi-da, qayoqqa tashlashini bilmay, oxiri cho'ntagiga soldi.

– Kelishdik-a? – dedi hokim. – Har xil xayollarga bormang, ishingizni davom ettiravering!

Normat rais u bilan xayrlashayotganda negadir gavdasining og'irligini sezmadi. Eshik tutqichiga endi qo'l uzatgan edi, hokim uni to'xtatdi.

– Sizga bitta gap aytay, aslo esingizdan chiqarmang, ko'kragingizdagilarni olib qo'ying. Bularni bergan hukumat allaqachon yo'q bo'lib ketgan.

Oradan to'rt oy o'tib, viloyat hokimi Ergash Nosirov pochchasining yil oshini o'tkazdi. Odam ko'p keldi. Ular orasida Normat rais ham bor edi. Ammo unga hech kim e'tibor bermadi. Hatto tanishmadi ham. Ko'pchilik uning ko'ksidagi ordenlarga qarab, yuzining qanaqaligiga uncha e'tibor bermagan ekan. U el qatori osh yeb chiqib ketdi.

1998-yil

AZROIL O'TGAN YO'LLARDA

*Sobiq sho'ro tergovchilari qo'lida azob
chekkan yurtdoshlarimga bag'ishlayman*

Zo'r kurash ko'ramiz, deb kelganlarning hafsala-si pir bo'ldi. Birinchi davradayoq kurash alanga olmay, cho'g'ligicha qoldi.

Ikki polvon yarim soatdan beri hadis olib, tomoshabinlarni zeriktirib yubordi. Davrada o'tirganlarning toqati toq bo'ldi.

– Ajrim qivoringlar, kurash ko'rgani kelganmiz!

– Jalol polvon chiqmasa, kurash qizimaydi. Jalol chiqsin.

Jalol polvon yetmish yoshlarga borgan, ellik yildan beri kurash tushadi, shu paytgacha kuragi yer ko'rmagan polvon.

Ishqibozlar uni behudaga kurashga chaqirishayotgan edilar. U davraga chiqqani bilan talabgor bo'lmagani uchun qayta joyiga borib o'tiradi. Kurashaman, deb kelganlarning ko'pchiligi undan yengilgan, hammasining alami ichida edi.

Ishqibozlar talab qilaverganidan keyin bakovul uni davraga sudrab chiqdi. Qo'lidan ushlab, o'rtada aylantirib yurdi.

– Mamlakatimizning mutlaq chempioni, yuzlab yosh chempionlarning ustози – Jalol polvonga talabgor bormi? – dedi u davraga murojaat qilib.

Hech kim chiqmadi. U bilan bir bellashsam – armonim yo'q, deb kelgan o'spirin polvonlar odob saqlab jim o'tirishardi.

Orqa qatorda o'tirgan yigirma besh yoshlar chamasi bir yigit o'rnidan turdi.

– Men bellashaman!

Hamma unga qaradi. U tanasi xuddi cho'yandan quyilgandek, miqti bir yigit edi. Yelkalari keng, bilaklaridan mushaklari bo'rtib chiqib turgan, ochiq kaftiga bitta odam bemaol o'tirsa yana ikki barmog'i ortib qoladigan bo'z yigit edi. Davrada kimdir hazil qildi.

– Vo'y-bo', badaniga mix qoqsang qayilib ketadi-ku!

Kimdir «Jalol uni ikki yamlab, bir yutib yuboradi», – deb yubordi.

Jalol polvon, pisand qilmagandek, miyig'ida kulib turardi. Uning jilmayishi yosh polvonning nafsoniyatiga tegdi.

– Qo'y, bolam, men go'daklar bilan kurashmayman. O'z tenging bilan bellash, – dedi unga nasihat qilgandek.

– Yo'q, faqat siz bilan kurashaman. Bilib qo'ying, yengaman. Kuragingizni yerga ishqayman!

– Katta ketma, bola! Mening kuragim faqat o'lganimda – go'rda yotganimda yerga tegadi.

«Mayli, mayli, bellashsin, bolaning sazasi o'lmasin, xo'p deng, polvon buva!» degan ovozlari chiqdi.

Bakovul ikki tomonning roziligini olib: «Bo'stonliqlik Jalol polvon Yozyovonlik Ermat polvon bilan bellashishga rozi bo'ldi!» – deb e'lon qildi.

Jalol polvon yerga o'tirib etigini yecharkan, qilayotgan ishi o'ziga kor qilib, endi kunning shu mishiqi go'dakka qoldimi Jalol, shu norasida bolani yengib nima obro' topasan, derdi ichida.

Ermata polvon esa uni pisand qilmay, «Yengaman», degandek mag'rur turardi. Uning bu «surbetlarcha» turishi Jalol polvonning g'ashini keltirdi. «Endi o'zingdan ko'r, bola», – deb o'rnidan turdi.

Bakovul ularning belbog'larini boshqatdan bog'lab, «Omin», deb fотиha berdi.

Jalol polvon beparvo edi. Qani, bir urinib ko'rsin, deb qo'yib berdi. Ermat uning belbog'i orqasiga qo'lini suqib, bilagiga uch marta o'radi. Jalol polvon xotirjam edi. Er-

mat: «Yo egam, o'zingdan madad!» dedi uni bir siltab ko'tarib, oyog'ini yerdan uzdi. Yana bir marta silkinganida ko'kragigacha chiqardi, turgan yerida ikki aylanib, chap yonboshiga otdi. U bolalar choynak qopqog'ini burab qo'yib yuborgandek chir aylanib, yana qimirlamay turib qoldi.

– Endi, bas, xumordan chiqdingmi, – dedi u raqibining qulog'iga. – Endi navbat menga! – U shunday deb Ermatni bir siltab ko'tardi-yu yerga otdi. U yerga chalqancha tushdi. Jalol polvon tik turgancha engashib, uning ikki yelkasidan bosdi. Ermat tipirchiladi. Raqibining chayir qo'llari hamon uning yelkasini yerga qapishtirib turardi. Shunda... Shunda Jalol polvon raqibining o't chaqnagan ko'zida go'daklar yig'laganda oqadigan shaffof, bokira yoshlarni ko'rib, seskanib ketdi. Uning yelkasidan qo'lini olib, ajib bir mehribonlik bilan qo'lidan tortib turg'azmoqchi bo'ldi. Ammo Ermat uning qo'lini siltab tashladi.

Ermat o'kirib-o'kirib yig'ladi. Bu yig'i Jalol polvonning yurak-bag'rini o'rtab yubordi. «Bolam, yig'lama, ko'z yoshingni yut, birov ko'rmasin», – dedi uning qulog'iga shivirlab, Ermat shu zahoti yaktagining yengini ko'ziga surtdi. «Uvol, uvol, derdi Jalol polvon. – Mana shu bola mening o'rnimga qoladi. Uyat ish qilib qo'ydim. Bolaning shoxini sindirdim. Attang, attang...». Jalol polvon gulduros qar-sak tovushlari ostida davradan chiqib ketdi. Etagini tutib pul yig'madi. Yong'oqzor oralab uyi tomon ketdi. Yo'l-yo'lakay, «Bu yengganimmi, deb o'zidan o'zi so'rab borardi. Yengilganim, yengilganim! Mayda bolalar bilan bel olishadigan bachkana polvon bo'lib qoldingmi, Jalol?» – derdi boshini sarak-sarak qilib.

«Ertaga javob bellashuvi bo'ladi. Nima qilay? Bellashmasam, polvonlik sha'nim tuproqqa qorishadi. Bellashsam-u, atayin yiqilib bersam, unda nima bo'ladi? Polvonlik g'ururimni qayoqqa yashiraman?...»

Shunday xayollar bilan ketar ekan, yaqin orada ayol kishining qiqirlab kulgani eshitildi. Alanglab qaradi. Uch tegirmon suv oqadigan soy bo'yidagi xarsang ustida o'g'li

Qo'chqorvoy Nurim sartaroshning kelini Odinani bag'riga bosib o'pyapti. Odina qiyshanglab kular, Qo'chqorning yuziga beozor shapatilardi. Soyning shovvullashidan oyoq tovushini eshitmasdi. O'z ishlari bilan mashg'ul edilar. Qo'chqor Odinani tizzasiga o'tqazib olib, yuz-ko'zlaridan, lablaridan tinmay o'pard.

Jalol polvon nima qilishini bilmay serrayib turib qoldi. Qo'chqorning yerga tushgan do'ppisini olayotgan Odina sapchib o'rnidan turib ketdi.

– Voy, men o'lay... dadangiz! Sharmanda bo'ldik! – dedi-yu, tugmalari qadalmagan harir koftasini ochiq qolgan oppoq ko'krigiga bosgancha qochdi.

Qo'chqor nima qilishini bilmay, dadasiga qarab turgach:

– Yigitchilik-itchilik ekan-da, dada, – dedi. – Bu ahmoq, erimni turmadan chiqarmasang, o'zimni suvga tashlayman, deb...

– Durust, durust... Bir odamgarchilik qipsan-da, barakalla! Agar quchoqlab turmaganingda, bag'ringga bosib, tomog'ining tagidan o'pmaganingda, albatta, o'zini suvga otardi. Menga qara, ko'ppak, xotiningning oldiga shu alpozda borma! Yuzingni artib ol, hammayog'ing qip-qizil lab bo'yog'i bo'lib ketibdi.

Jalol polvon g'udrana-g'udrana nari ketdi.

Polvon o'glining shu juvonga aylanishib qolganini bilardi. Odinaning eri qamalmasdan burunoq boshlangan edi bu savdo.

Nurim sartaroshning o'g'li Sobit zo'r Odinani Chustning Olmosidan opqochib keldi. Husni bir dunyo, yuzi sutga chayqab olingandek, ko'zlari-ku... Bu dunyoda unaqa ko'z bo'lmasa kerak. Mashhur rassom Chingiz Ahmarov uni Nanayda ko'rib qolganida «Bu juvonning ko'zlarida lazer nuri bor, qaragan joyiga o't qo'yadi» – degan edi. Qo'chqor ohudek hurkagich shu dilbarga elakishib qoldi. Necha marta uchrashuvga chaqirdi, kelmadi. Eridan qo'rqdi. Eri uni had-dan tashqari rashk qilardi.

Sobit zo'r qishloqda tizginsizligi bilan mashhur edi. Ko'ngliga kelgan har qanday ishni tap tortmay qilib ketaverardi. Ba'zan u ikki-uch oylab yo'q bo'lib ketar, poyezdlarda lo'lilarga qo'shilib qimor o'ynar, yo'lovchilarni karta o'yiniga tortib, cho'ntaklarini qoqlar edi. U yo'q paytlarida qishloq tinchib qolardi. Odamlar «Sobit yo'g'ida qishloq dam oladi», deyishardi. Ba'zan u bor bud-shudini yutqazib, uyiga qorong'i tushganda maykachan qaytib kelardi. Besh-o'n kun uyida «mo'min-qobil» bo'lib yurardi-da, yana sigirmi, buzoqnimi o'g'irlab, lo'lilar to'dasiga qarab ketardi. Omadi kelgan paytlarda bir xalta pul bilan qaytar, sigir-buzoq egalarini saxiylik bilan rozi qilib, o'z ko'nglida gunohlardan forig' bo'lardi.

Sobit zo'r Odinani Olmosdan opqochib kelgandan keyin nomi o'ziga yarashmay qoldi. Xuddi onasi boshqatdan tuqqandek yaxshi bola bo'ldi-qo'ydi. Qo'ni-qo'shnilar «Sobitga Xudo insof berdi», deb sevinishdi.

Sobit otasiga qo'shilib, to'y-ma'arakalarga boradi. Nurim sartarosh ichkariga – qariyalar oldiga kirib ketganda Sobit tashqarida qolib, samovarchiga qarashar, keldi-ketdiga choy tashir, oshpazga o'tin yorib berardi. Uning bir chiroyli qobil bola bo'lganidan sevingan hamqishloqlar: «Qarang-a, Xudo insof beraman, desa hech gap emas ekan», – deyishardi.

Sobit Odinani yer-ko'kka ishonmasdi. Odina esa bu erkalanishlardan taltayib ketgan edi. Ro'zg'or ishlariga qo'l urmasdi. Hatto, yechib tashlagan kiyimlarini qaynonasining oldiga tashlardi. Ovqatni yeb, idish-tovoqni yig'ishtirmay, indamay turib ketaverardi. Qaynonasi javrab-javrab kir yuvar, javrab-javrab hovli supurar edi. Ba'zan u eriga nolib qolardi:

– Nega indamaysiz, boshimizga chiqib oldi-ku, qaynotamisiz, nimasiz? Men kimman? Qaynonamanmi, kelinmanmi? Mundoq nasihat qilib qo'ysangiz bo'lmaydimi?

Nurim sartarosh bosiqlik bilan javob qilardi:

– Qo'y, xotin, ko'pam zorlanma. O'gling shunga andarmon bo'lib, qimorboz do'stlaridan kechdi. Yomon qiliqla-

rini tashladi. Shu kelin deb yurtga qo‘shilib qoldi. Ikki marta juma namoziga ham olib bordim. Kelingdan nolima, unga rahmat de. O‘gling hozir misoli majnun.

Sobit har kuni kechqurun jomda issiq suv opkirib, xotining oyog‘ini yuvib, oppoq sochiqqa artar, tirsillab turgan boldirlariga shapatlab urib qo‘yardi. Keyin uni dast ko‘tarib to‘shakka yotqizardi. Odina bu xizmatlariga mukofot sifatida uzuk taqilgan barmoqlarini uning peshonasiga tegizib o‘pib qo‘yardi.

Sobit hali tong yorishmay yelkasiga miltiq tashlab, toqqa chiqib ketardi. Tun salqinida qanotlari karaxt bo‘lib qolgan besh-to‘rtta kaklik urib kelardi. Xotini uyqudan turguncha kakliklarning patlarini yulib, tozalab, tuzlab qo‘yardi. Odina hovliga chiqqanda shamol uchirib yurgan patlarni ko‘rib, burnini jiyirardi. «Shu kaklik o‘lgur ham jonimga tegib ketdi-da», – deb nolirdi.

Sobitga otasi: «Bolam, o‘rtoqlaring hasharga aytsa, qolmagin. Endi sen yurt ichiga kirib qolding. Keksalar oldidan salomsiz o‘tmagin, o‘tirgan bo‘lsang, o‘rningdan turib salom bergin» – deb nasihat qilardi. Onasi bo‘lsa, uning ko‘ylaklarini juhud domlaga oborib dam soldirardi. U yozib bergan allaqanday qog‘ozlarni choyga ivitib ichirardi.

Kunlarning birida eshik taqillab qoldi. Sobit eshikni ochsa, ostonada mashhur rassom Chingiz Ahmarov turipti.

– Keling, mulla aka, – dedi Sobit unga hayron qarab.

– Kelinning suratini ishlashga ruxsat bersangiz. Parij ko‘rgazmasiga yuboraman.

Sobitning bundan besh oy oldingi qoni ko‘pirdi. Panjalari mushtga aylandi.

– Qani, yaxshilikcha jo‘nab qoling, bo‘lmasa, bir korhol bo‘ladi. Meni kim deb o‘yladingiz, xotinini tomoshaga qo‘yadigan hezimkashlardan deb o‘yladingizmi?

Ahmarov bir so‘z aytmay, orqasiga qaytdi. U shunaqa javob bo‘lishini avvaldan bilardi. «Zora unga Xudo insof berib rozi bo‘lsa», deb o‘ylagandi.

Lekin bu beqiyos iste'dodli rassomda bir-ikki marta ko'rgan odaming qiyofasini yoddan chiza olish qobiliyati bor edi. «Baribir ishlayman», deya diliga tugib qo'ydi.

Qo'chqor Odinaga yetishish uchun bor hunarini ishga soldi. Sobitni ho'kiz o'g'irladi, deb qamadi. Tergov paytida mototsikl ham o'g'irlagansan, deb soxta guvohga ro'para qildi. O'zi uning tomiga tashlab qo'ygan bir xalta ko'knorini ham «delo» ga yopishtirdi. Sobit sakkiz yilni bo'yniga olib ketdi- yu, xotini militsiya tergovchisi – kapitan Qo'chqor Jalolovga qoldi. Xohlagan paytida uchrashib, aysh-ishrat qilishga imkon yaratildi. Bir kuni Odina unga erkalanib, «O'lsin, to'nka erimdan aynigan tuxumning hidi kelardi», – deb kuldi.

Yaqinda, bir haftacha bo'ldi, Sobit turma qorovulini o'ldirib qochgan emish, degan gap tarqaldi.

Bu gapni eshitgan Nurim sartarosh bolasidan umidini uzib qo'ydi. Endi uni eplab bo'lmaydi. Bu bola qon to'kib qo'ydi. Uning ichidagi ajdar uyg'onib ketdi. Endi u duch kelganga o't purkaydi, duch kelganni g'ajib tashlaydi, deb afsus-nadomatlar chekdi.

Shu tobda ko'zi oldida bo'lib o'tgan hodisa Jalol polvonga negadir ta'sir qilmadi. Uning xayoli ertaga bo'ladigan kurash bilan band edi. Nima qilsin, bellashmasa, Jalol polvon qochdi, deyishadi. Bellashsa, bir navqiron yigitning dili vayron bo'ladi. Ermat yengilsa, kurashga qo'l siltab, ikkinchi marta davraga chiqmaydigan bo'lib ketadi. Agar unga yiqilib bersa, ellik yil yelkasi yer iskamay kelgan, shu oxirgi kurashdan keyin polvonlikni tashlab, umrining qolganini toat-ibodat bilan o'tkazaman, deb ahd qilib qo'ygan. Kurash – boshqalarga tomosha. Polvon uchun esa g'urur, nafsoniyat, ayniqsa, oxirgi jangdan to'nining changini qoqib davradan bosh egib chiqib ketish Jalol polvonga o'lim bilan barobar edi.

U shunday deb o'yladi-yu, darrov fikridan qaytdi. «Jalol, shunaqa past odammisan? Bir oyog'ing go'rda turibdi-yu, shon-shavkatni o'ylaysan-a! Uyat, uyat!»

U bir-birini inkor qiladigan xayollar girdobida to'lg'anib-to'lg'anib uyquga ketdi.

...Bugungi kurashga kechagidan ikki barobar ko'p odam kelgan. Uch avtobusda shahardan ishqibozlar, yengil mashinalarda tumanlardan polvonlar kelishgan. Kechagi kurash televizor orqali ko'rsatilgan edi. Javob bellashuv qandoq bo'lar ekan, deb kelganlar son-sanoqsiz.

Kabobpazlar-u morojniychilarning qo'li-qo'liga tegmaydi.

Jalol polvon bugungi bellashuvga xushlamayroq keldi. O'ziga qolsa, «Men yengildim», deb qaytib ketishga ham rozi edi. Uni bu yerga faqat oriyat olib kelgandi.

Sakkiz bellashuvdan keyin Jalol polvon bilan Ermat polvonga gal keldi.

Ermat polvonning qovog'i soliq. Undan kechagi mag'lubiyatning zahri ketmagandi. U raqibiga tilar-tilamas, hatto, betiga qaramay qo'l berdi. Uning avzoyi buzuq. «Agar bugun Jalol polvonni tuproqqa qorishtirmasam, falon-piston bo'lay», deb do'stlarining davrasida og'ziga yomon so'z olib qo'ygan. Polvon xalqi jazavaga tushganda bergan va'dasini unutadigan qavmdan bo'ladi. Kechasi bilan Jalol polvon o'ylab-o'ylab, «Ermatga yiqilib beray, endi zo'r kelib qayoqqa borardim, shu yosh polvonga bugungi g'alabasi qanot bo'lsin», deb niyat qilgandi. Bellashuv paytida niyatidan g'ururi g'olib keldi. Bu o'jar, o'ziga ortiqcha bino qo'ygan polvonchani ta'zirini berib qo'ymoqchi bo'ldi. Ermat ham astoydil edi. Unga aslo belini bermasdi. Jalol polvon uni o'ziga tortganda, bir kuchanib qo'lini chiqarib yuborardi. U ellik yil kurashib hali bunaqa beli baquvvat polvonni ko'rmagan edi. Ko'pdan sinalgan usulini qo'llamoqchi bo'ldi. Raqibini bag'riga qapishtirib ko'targanda har qanday polvon ham tob berolmasdi. Buning uchun avval Ermatni bag'riga tortishi kerak. Ammo Ermat sira belini bermasdi. Hamla bilan bir-ikki marta uni ko'ksiga qapishtirdi ham.

Ammo Ermat bir kuchanganda Jalol polvonning baquvvat qo'llari uzilgan zanjirdek belbog'dan chiqib ketardi. Jalol polvon payt poylab uni bag'riga bosdi. «Yo tangrim!» deb oyog'ini yerdan uzdi. Hamma jim. «Jalol yutdi, Jalol hozir uni yerga qapishtiradi», degan ovozlari eshitildi. U raqibini endi yonboshga otmoqchi bo'lib turganda yong'oqzordan ketma-ket ikki marta o'q tovushi eshilib qoldi. Hamma yong'oqzor tomonga qaradi. Otilgan o'q go'yo Jalol polvonning qon tomiriga, baquvvat paylariga tekkandek bo'ldi. Bir dam qoni aylanishdan to'xtagandek, paylari dutorning tarang iplariga suv sepilgandek bo'shadi-qoldi.

– Ur, ur, bolam! – dedi Jalol polvon ingrab. – Shu topda yerga otmasang, keyin meni yengolmayсан!

Ermat nima bo'layotganini tushunmasdi.

– Ur, shoshib turibman! Zudlik bilan ketishim kerak, ur!

Ermat uni dast ko'tarib o'ng yonboshga otdi. Jalol polvon ikki qulochini yozgancha yerda yotar ekan: «Yengding, yengding, bola», – dedi.

Ermat uni qo'lidan ushlab turg'izib qo'ydi. Jalol polvon etigini ham kiymay, yong'oqzor tomonga o'qdek uchib ketdi.

Davrada shivir-shivir gap aylanib qoldi: «Yong'oqzorda Sobit zo'r Qo'chqor bilan Odinani otib ketibdi...»

Ikki marta o'q otilgandayoq Jalol polvonning yuragi mudhish voqea yuz berganini sezgandi.

Sakkiz yil musichadek bir-birining patini yalab yashagan, eri ishdan kechiksa, ostonada intizorlik bilan kutadigan, kelishi bilan bo'yniga osiladigan xotining bir daqiqada eridan ko'ngli qolishi mumkinmi?

Uyga olib kelishganda Qo'chqorning tanasi hali sovimagandi. Bilagidagi soati chiqillab yurib turipti, millari beparvo aylanyapti. Undan dam o'tmay qandaydir sho'x kuy taraladi. Xotini Gulandom faryod urib, unga o'zini otdi. Otdi-yu bir daqiqa o'tmay nafrat bilan sapchib o'rnidan turib ketdi. Murdadan fransuz atirining hidi kelardi. Uning

yuzlarida, bo'yinlarida, ko'kraklarida qip-qizil lab bo'yog'ining izlari aniq ko'rinib turardi.

Shu topda o'lgan Qo'chqor emas, Gulandom edi. Orzulari, ko'ksida yongan olovdek muhabbat, erkalanishlari bir zumda jon berdi-qo'ydi.

Marhumning yigirmasi o'tguncha ham Gulandomning ko'zida hech kim yosh ko'rmadi. Go'yo u erining emas, begonaning ma'rakasida yurgandek edi. Qulog'idan zira-gini, bo'ynidan shoda-shoda marvaridlarini, barmoqlarida chaqnagan uzuklarini olib qo'ymadi. U azador uy sohibasi emas, to'y egasidek edi.

Gulandomning boradigan joyi yo'q edi. To'yda kelin tomondan bironta tirik jon kelmagandi.

Polvon «O'g'il uylasam, qudalarim bilan bordi-keldi qilsam», deb orzu qilardi. Afsus, unday bo'lmadi. Qo'chqor Ohangaron tomonlarda militsiya tergovchisi bo'lib ishlardi. Bir to'yda Gulandomga ko'zi tushadi-yu halovatini yo'qotadi. Yotsa ham, tursa ham, ko'zidan Gulandom ketmaydi. Necha marta yo'lini to'sib, gapga solmoqchi bo'ladi. Ammo qiz yovvoyi kaptardek unga tutqich bermas, oshiq yigitning yolvorishlarini elamas edi. Oxiri Qo'chqor ko'pdan sinalgan usulni qo'llaydi. Gulandomning ukasini, mototsiklda odam urib ketgan, deb qamab qo'yadi. Gulandom bosh egib, Qo'chqorning oldiga borishga majbur bo'ladi. U qiladi, bu qiladi, qizning u yog'idan o'tadi, bu yog'idan o'tadi, aldaydi, avraydi. «Falon vaqt falon joyga kel, ukangni ko'rsataman», – deydi. Shunday uchrashuvlardan keyin Gulandomda Qo'chqorga moyillik sezila boshlaydi. Qiz tegadigan bo'ladi, Qo'chqor uylanadigan bo'ladi. Qo'chqordan qiznikiga sovchi keladi. Ota unamaydi. «Jal-lodga beradigan qizim yo'q», – deb uzil-kesil javob qiladi.

Gulandomning onasi eriga yotig'i bilan tushuntirmoqchi bo'ladi.

– Rozi bo‘ling, dadasi, bo‘lmasa, sharmandamiz chiqadi. Yigit o‘lgur qizimizni boshqa erga tegolmaydigan qilib qo‘ygan.

Xotinining gapi og‘zida qoladi. Ota sapchib o‘rmidan turib, ichkari uydin Gulandomning sochidan sudrab chiqadi. Ko‘cha eshigidan sudrab chiqaradi.

– Ikkinchi bu uyda qorangni ko‘rmay! Oq qildim, – deydi...

Gulandom kechalari ayvon dahaniga o‘tirib, shum taqdirini qarg‘ardi. Begona xotin qo‘ynidan chiqib kelgan nahs er bilan yotganiga o‘ksib-o‘ksib yig‘lardi. Shunday paytlarda bu pushti kuygan, zurriyotsiz erining go‘riga o‘tlar qo‘yib yuborgisi kelardi.

Jalol polvonning buyragiga birdan og‘riq kirdi. Chidab bo‘lmas bu og‘riqqa Jalol polvon tishini-tishiga qo‘yib chidab berdi. Uch kun ma‘rakaga kim keldi, kim ketdi, bilmasdi. O‘zi bilan o‘zi ovora edi. Oxiri u belini ko‘tarolmay, bukchayib qoldi. Doktorlar og‘riqni bosadigan ukol qilishdi, baribir, sal fursatdan keyin yana og‘riq boshlanaverdi.

– Bu uzoq davom etadigan dard, – deyishdi vrachlar. – Agar tezroq tuzalaman desangiz, Buxoroga boring. Davosi o‘sha yerda. Buxoro sanatoriysidan shifo topasiz. Albatta boring, yigirma kunda tuzalib qaytasiz.

Og‘riq chidab bo‘lmas bir holga keldi. Polvon jiyanini chaqirtirdi.

– Jiyan, ahvolimni ko‘rib turibsan. Og‘riq zo‘rayib ketdi. Kelgunimcha bola-chaqang bilan shu uyga kelib tur. Hovlini shundoq tashlab ketaversam ham bo‘laverardi. O‘g‘ri oladigan hech vaqo yo‘q. Bilasan-ku, mol-dunyoga hirs qo‘ymagan odamman. Ammo uyda birovning omonati bor. Jiyaningni o‘rtog‘i chet elga ishlagani ketgan. Manavi mashina bilan bitta chamadonni tashlab ketgan. Omonatga xiyonat bo‘lmasin, deb haligacha itdek qo‘riqlab o‘tiribman. – U darvozasi ochiq turgan garajga qaradi. Ustiga brezent yopilgan «Volga»ning g‘ildiraklari ko‘rinib turardi. – Ehtiyot qil, bolalaring chizib-netib o‘tirmasin.

Qo'chqorning hovlisi polvonning uyidan olti eshik narida. Toshkentning eng yaxshi ustalari qurgan. Tagi yerto'lali sakkiz xona uy. Hammasiga cho'g'dek yonaman deb turgan gilamlar to'shalgan. Shiftlarida billur qandillar. Javonlarda yapon, xitoy, nemis chinnilari. Hovli o'rtasida favvorali to'rtburchak hovuz. Polvon xonlarning saroyidek hovlini ko'rganda: «Bolam, uch uylanding, xudo senga farzand bermadi. Bolang bo'lmasa, chaqang bo'lmasa, shuncha uyni nima qilasan?» – dedi. «Er-xotinga ikkitagina xona bo'lsa yetardi-ku», – deganda Qo'chqor gapga chap berib: «Ha endi, bu ham bir ishqibozchilik-da», – degandi.

Ostonada eshik kesakisiga suyanib Gulandom turardi. U uzoqqa ketayotgan qaynotasi bilan xayrlashgani kelgan.

– Bolam, – dedi polvon unga, – azador xotinsan, bo'yningdan, quloqlaringdan anavi yaltir-yultirlarni olib qo'y. O'zbekchilikda ayb bo'ladi. Do'st bor, dushman bor, o'zingni ehtiyot qil. Endi seni qo'riqlaydigan ering yo'q. Hay-hotdek hovlida bir o'zing qolyapsan. Qulog'ingdagi zirak juda qimmatbaho buyum emish. Samovardagi choyxo'rlar ermak qilib, «Polvonning kelini ikkita «Volga»ni qulog'iga ilib yuribdi», – deyishyapti. Uyda yolg'iz yotma. Xayr endi, sog'-omon bo'linglar. Sizlarni Allohga topshirdim. Men Buxoroyi sharifga ketdim.

Jalol polvon to'nini yelkasiga tashlab, kafti bilan o'mganini bosib, inqillab, safar anjomlari solingan xaltani arang ko'targancha bukchayib chiqib ketdi.

Yetmish yil yashab biron marta dardga chalinmagan, faqat bolaligida qizamiq bo'lgan, ko'kyo'tal bo'lgan Jalol polvon «Umrinmning qolganini ham ana shunday doktor-u dori nimaligini bilmay o'tkazaman» deb o'ylagan edi. Bandasining aytgani bo'lmas ekan. Dard ham, darmon ham Xudoning irodasidan. Hech kasal bo'lmagan odam dardni og'ir ko'taradi. Jalol polvon besh kun bosh ko'tarmay, shiftga boqib, oh-voh qilib yotdi. Umrida yemagan ukollarni yedi. Ko'ngli aynib-aynib, qo'lansa dorilarni yutdi.

Mana, besh kun o'tib, endi ko'zini ochdi. Shunda qayerda yotganini bildi. Atrofiga qaradi. Palatada undan boshqa yana uch bemor bor edi. Ular yetmishga yetib-yetmagan, ko'p dard tortganliklari shundoqqina bilinib turgan kishilar edi. Birining iyagi asabdan ba'zi-ba'zida chap tomonga tortadigan, biri andak duduqlanadigan, biri oyog'i nogiron odam edi.

Yursa yer silkinadigan, orqasi bitta stul o'rindig'iga sig'maydigan Jalol polvon besh kunda bir burdagina bo'lib qoldi.

Tog'-u archazorlarning shaffof havosiga o'rgangan bu odam dard bilan bo'lib, dori hidiga to'lgan palataning bo'g'iq, qo'lansa bo'yini sezmagan ekan. Joni sal orom olib, endi sezyapti.

– Mehmon ako, bizde jido qo'rqitib yubordingiz-ku! Xayriyat ko'zdi ochdingiz. Xudo xohlasa krizis o'tdi. Aparatsiyaga ko'nmang. Buyrak sabel nozik narsa. Tig' tegizib bo'lmaydu.

Jalol polvon iyagi chap tomonga tortadigan bu odamning gaplaridan buxorolik ekanini bildi.

– Man kafil, ko'rماغandek bo'lib ketasiz. Tomiringizga besh kundan beri gimodez degan dori tomizishadi. Bu dori qonni tozalaydi. Yo'q demay bilagingizni tutib beravering. Bu yer kasalxona emas, sanatoriya. Sizni shahardagi katta kasalxonaga olib ketishmoqchi edi. Ahvolingiz og'ir bo'lgani uchun bezovta qilishmadi. Endi hammasi o'tdi. Bu yog'iga o'zimizdi qo'li yengil do'xtirlarimiz davolayverdilar.

Hamshira qiz Jalol polvonga dori ichirib, chiqib ketayotganda duduqlanadigan bemor uni to'xtatdi:

– Sangcha bonu, mehmondi gulaysaga olib chiqsak maylimu?

– Oytimullodan so'ray-chi, – deb chiqib ketdi hamshira. Jalol polvon: «Hamshiraning ismi qiziq ekan, bu Oytimullosi kim bo'ldi ekan?» – deb o'yladi.

Birozdan keyin oq xalati o'ziga yarashgan navbatchi vrach kirdi. U ellik yoshlarni qoralab qolgan, yuzida bitta ham ajini yo'q, ko'hlik ayol edi. O'ng chekkasida taroqqa so'z bermagan zulfi qulfnusxa ziragiga ilinib turardi.

Oyog'i nogiron bemor tilga kirdi:

– Qayerlarga yuribsiz, Oyti? Ishqingizga o'llik-ku!

Oyti uning haziliga hazil bilan javob berdi:

– Boshqa palatalarga ham jazmanlarim ko'p, akamullo!

– Ayoqim mundoqchikin bo'lmaganda sizni o'zim opqochib ketardim.

– Undoq bo'lsa, oyog'ingizni shu bugunoq tuzatib qo'yganim bo'lsin. – U shunday deb yonidagi hamshiraga yuzlandi. – Aravachani olib kelib otaxonni bir bog' aylantiring. Tog' havosiga o'rgangan odam palatada juda qiynalib ketadi.

U bemorlarning qon tomirini o'lchab, «Zo'r, zo'r, yurak emas, paravoz. Ovqatdan qismasak, quturib ketibsizlar», – dedi.

– Undoq bo'lsa, bir kunga uyga javob bering, momoning quloqiga sekretniy gapim bor edi.

Oyti: «Yomonsiz, yomonsiz, rais bova», – deya chiqib ketdi.

Ayollar kirgan palata birdan yorishib ketgandek bo'ldi. Ulardan quvonch va nur qoldi.

– Baraka topkur, zap fayzli ayol-da. Bemorning og'rig'ini ikki og'iz so'z bilan tuzatvoradi-ya!

Jalol polvon o'zim yuraman, deyishiga qo'yishmay, uch kishilashib uni aravachaga o'tqazib, tashqariga olib chiqishdi.

Havo ochiq, g'ir-g'ir shabboda esib turipti. Qo'lida stakan, piyola ushlagan bemorlar suv ichgani buloq tomonga ketishyapti.

Bu yerdan chiqqan buloq suvi naq buyrak kasalining tayyor davosi edi. Juda ko'p odamlar buyrak og'rig'idan voy-voylab kelib, shu suvdan shifo topib, xandon-xushon uylariga qaytib ketganlar. Uchta chol polvon o'tirgan aravachani navbatma-navbat itarib xiyobon aylanishar edi.

– Bu yerda ayollarning ismi qiziq ekan, – dedi Jalol polvon hayron bo‘lib. – Sangcha, Oyti... bu nima degani? – Qo‘ltiqtayocda sudralib kelayotgan bemor tushuntira boshladi:

– Sizning Toshkentingizga Toshxon, Toshbibbi degan ayollar bormi? Bale, bizning Buxor tiliga «Sangcha» degani Toshkent tiliga «Toshcha» degani. Onalari «Boshing toshdan bo‘lsin, do‘xtarim», deb shunaqa ism qo‘yadilar. «Oyti» degani asli, «Oyto‘ta» degani. Bu Oyxola degan ma‘no beradi, o‘rislarning «tyota» degan so‘zi ham shundan olingan bo‘lishi kerak. Sizlar erkaklarni «mulla aka» deysizlar, biz «akamullo» deymiz, opamullo deymiz. Do‘xtir opaning ismi dakumentga boshqacha. Ya‘ni Istat Fuzaylovna. Tushundingizmi?

Polvon, tushundim, degandek bosh irg‘ab qo‘ydi. Ular so‘limgina shiypunchaga chiqib, chaqchaqlashmoqchi bo‘lishdi.

– Mehmon, o‘zlarini qayerdan so‘raymiz? – dedi iyagi silkinadigan bemor.

– So‘ramang, – dedi polvon. – Yurtim juda uzoqda, tog‘lar orasida. O‘zlaringdan so‘ray. Sizlarga nima bo‘lgan? Ko‘p dard tortganga o‘xshaysizlar.

– Ha, nimasini aytasiz, Guloyanning toshkentlik ityalog‘i uraverib, hammamizni invalid qilib ketgan. Balki eshitgandirsiz u itni? Qo‘chqor Jalolov degan tergovchi, ha, onangni...

– Hoy, hoy, og‘zingga qarab gapir, Oyti kelyaptilar. – Fuzaylovna o‘tib ketganidan keyin u so‘zini davom ettirdi: – O‘sha padar la‘nat ko‘p ishlar qilib ketdi. Butun bir shaharni boqsa yetadigan boylik olib ketdi, o‘sha itning bolasi.

– So‘kinmay gapir, – dedi duduqlanadigan bemor arang gapirib.

– So‘kinaman, nega so‘kmas ekanman! U ablahning otasi eshak, onasi moxaxar!

Jalol polvonning vujud-vujudiga minglab igna sanchilgandek bo‘ldi. U dunyoga kelib hali bunaqa haqorat eshitmagan edi. Tishinitishiga qo‘yib chidadi.

– Guloyanning o‘zi hafta-o‘n kunda bir kelib Qo‘chqorning yiqqan-terganlarini chamadonga solib, olib ketardi. Uning tergovchilari Farg‘onada, Xorazmda, shu bizning Buxoroda ish olib borardi. U ablah juda ham shafqatsiz, jallod edi. Xotinlarimizni ham, kelin-u qizlarimizni ham qamagan edi...

Hamshira Sangcha Amonova ularni tushlikka chaqirdi:

– Qani, toychoqlarim, do‘mboqlarim, avqotga.

Uning bu gapiga Jalol polvonning g‘ashi keldi:

– Iya, biz uning bobosi tengi bo‘lsak, bu tirrancha qizaloq ermak qilyaptimi?

Uchala bemor barobariga xandon tashlab kulib yuborishdi.

– Shu qizaloqning ikki kuyovi, bir kelini bor. Saksoninchi yilda nevaram ko‘richak bo‘lib kasalxonaga tushib qoldi. Sangchani o‘shanda birinchi ko‘rishim edi. Qarasam, u tiljag‘li, oyoq-qo‘li chaqqon, suxsurdek qiz. Kenja o‘g‘limga qiz qidirib yurgan paytimiz edi. Bosh vrach oldiga kirib: «Sangcha degan hamshirangiz bor ekan, axloq- odobi qandiq?» – deb so‘radim. Bosh vrach kuldi.

– Bu qizning birinchi eridan uch, keyingisidan to‘rtta bolasi bor. Eri avariya uchrab halok bo‘lgandan keyin otanasining qistovi bilan erining yilini o‘tqazib, erga tekkan. Otasi bir yuz birga kirdi. Onasi to‘qson olti yoshida olamdan o‘tdi. Bitta opasi hozir sakson bir yoshda.

Jalol polvon bu gapga ishonqiramay «Yo‘g‘-e», deb yubordi.

– U Oytimullodan uch yosh katta. Qarang, yuzida bitta ham ajini yo‘q. Sochlariga haligacha oq oralamagan. Oyti ellik bir yoshda bo‘lsa, u demak ellik to‘rtta bo‘ladi. Hali zuvalasi pishiq. Qizlariga sovchi kelsa, yanglishib, Sangchani qizlardan bittasi bo‘lsa kerak, deb gapga solib ko‘rishadi.

Jalol polvon «Yo alhazar», deb yuborganini bilmay qoldi.

– Buxoroning tagiga oltin bor. Mana shu ichayotgan suvimiz ham tillo qumlar orasidan o‘tib kelayotgan bo‘lsa

ajab emas, – dedi qo‘ltiqtayozda sudralib kelayotgan bemor. Poshsho-yu amirlar ham ahmoq emas. Tillo piyolada sharob ichishgan. Tillo me‘dani tozalaydi. Odamlar bekorga tillo tish qo‘ymaydi. Qaynotamning dadasi zargar edi. Yiliga bir marta bitta buxor tangani egovlab kukunini kap otardi. Ana shu odam bir yuz etti yoshida olamdan o‘tgan.

Kechqurun Sangcha Amonova dori ichirgani kirganda polvon unga razm solib qaradi. Uning jilmayishga moyil bo‘lib turgan ma‘sum lablari, quyuq kipriklari qurshovida qolgan mastona ko‘zlari, hali pardozi ko‘rmagan yuzlari qaramaganni ham o‘ziga qaratadi. Jalol polvon yetmish yoshli chol bo‘laturib unga behayolarcha qarab turganidan uyalib ketdi. «Tangrim, o‘zing kechir, tavba qildim» – deb istig‘for keltirganini o‘zi ham bilmay qoldi.

Sangcha chiqib ketar ekan. «Bilib qo‘yinglar, bolakaylarim, televizorni rovna soat o‘nda o‘chirib ketaman» – dedi.

– Unday qilma, bolam. Bugun soat o‘n-u o‘nda Maryam bilan Gulbahorning konserti bo‘ladi. Maryam «Qurbon o‘lam»ni, Gulbahor «Barno yigit»ni aytadi. O‘chirma, jon bolam, – deb yalborishdi chollar.

– Bo‘pti, – dedi Sangcha rahmi kelib. – Mehmon, – dedi u Jalol polvonga. – Siz famil choy ichmay turing. Ko‘k choy buyrakni yuvadi. Hozir aytaman, hammanglarga bir choynakdan ko‘k choy keltiradilar.

Birozdan keyin patnisa choynakpo‘sh kiydirilgan to‘rtta choynak keltirib, stol ustiga qo‘yib ketishdi.

Iyagi silkinadigan bemor anchagina gapdon ekan.

– Mehmon, biz sizning ismi sharifingizni bilmaymiz, siz biznikini bilmaysiz. Keling, yaxshilab tanishib olaylik. Mening ismim Hamro Ochil. Mana shu joydagi kolxozga rais edim. Shu sanatoriyaga yerni men o‘zim o‘lchab berganman. Manavi langning, ya‘niy cho‘loqning oti Ixtiyor Kamol, qorako‘l sovxoziga direktor bo‘lgan. Anavu soqovning oti...

– Soqov dema, duduq de.

– Xo‘p, bo‘pti. Uning oti Zulfiqor, fomilasi... – ayta-veraymi, deb unga qaradi. Zulfiqor «Menga bari bir» – degandek, qo‘l siltab qo‘ydi. – Uning fomilasi Gadoyev. Paxta zavodiga direktor bo‘lgan. Ana endi siz o‘zingizning ismi sharifingizni ayting.

– Men unaqa mashhur odam emasman, po‘ristoy bir polvonman, xolos. «Polvon aka» desanglar bo‘ladi.

– Oraga jimlik cho‘kdi. Har kim o‘z choynagidan choy quyib qaytara boshladi.

– Choyni bir qaytarsang – choy bo‘ladi, ikki qaytarsang – moy bo‘ladi. Uch qaytarsang, gijinglagan toy bo‘ladi, – dedi Zulfiqor Gadoyev.

Jalol polvon yana Qo‘chqor to‘g‘risida gapirib qolishmasin, deb asli kamgap odam bo‘lishiga qaramay, uzundan-uzoq gap boshladi:

– Ellik besh yildan beri kurash tushaman. Manaman degan zo‘r polvonlar bilan bellashganman. Xudoning mehribonligidan o‘rgilay, umrimda yengilish nimaligini bilmay o‘tdim. To o‘lgunimcha shundoq ketaman, deb o‘ylagandim. Ammo bir yosh boladan yiqilib, sharmandayi sharmisor bo‘ldim. Kasalim ham shundan. Bola nihoyatda kuchga to‘lgan, abjir, kurash hadisini olgan polvon ekan. Urdi, meni chalpak qilib yerga urdi. Belbog‘imni tirsagiga o‘rab qisganda belim cho‘rt uzilib ketadiyov, deb o‘yladim. Belbog‘im xuddi sim arqon bo‘lib suyak-suyaklarimgacha qisardi. Quymichim bilan yerga zarb bilan tushdim. Ichak-chavoqlarim aralash-quralash bo‘lib ketdi, deb o‘yladim. Davradan og‘riq azobida, yurt ko‘ziga qarayolmay, sharmandai sharmisor bo‘lib, chiqib ketdim. Do‘xtirlar «Buyragingiz joyidan qo‘zg‘alibdi», – deyishdi. Mana endi, qariganimda dardga chalinib o‘tiribman.

Bemorlar uning bu gaplarini quloq qoqmay tinglashardi.

– Har bir odamning ichida dard bor. E, nimasini aytasiz, biravniki oshkora, biravniki pinhona. Mana, bizdi olsak...

Hamro Ochil Zulfiqorning gapini bo'ldi:

– Yana anavu iflos, itdan tarqagan Qo'chqor Jalol to'g'risida gap boshlamoqchimisan, gadoyning bolasi? Qo'y o'shaning harom otini og'zingga olma.

Polvon bir qizardi, bir bo'zardi. Noiloj chidadi. U shuncha, uzundan uzoq gapirib ularni chalg'itmoqchi bo'lgandi. Baribir, gap aylanib yana o'g'liga kelib to'xtadi...

Ertaga biznikiga nonushta qilsak. Uyim yaqin, shu yerdan ko'rinib turadi. Bir yayrab saryoqli shirchoyxo'rlik qilsak. Tandirdan yangi uzilgan, ushlagan qo'lni kuydiradigan moyli patirni shirchoyga to'g'rab yegan odam prama janatga tushadi. Nima deysizlar, jo'ralar?

– Bilmadim, – dedi polvon. – Bu yerning qoidasini unchalik bilmayman. Do'xtirlar ko'nisharmikan?

– Bildirmaymiz-da. Ular to ishga kelguncha biz nonushta qilib bo'lamiz. Shirchoy sahar paytiga ichiladi. Tushundingizmi, jo'ra?

Polvon yana gap Qo'chqordan boshlanmasin, deb darrov «Xo'p», dedi.

Hamro Ochilning hovlisi katta, imoratlari ham raischasiga qurilgan. Xonalari keng, shifti baland. Qandaydir patnislarga qarab chizilgan gul, tarvuz, qushlarning suratlari bilan bejalgan edi. Xona jihozlari nochor edi. Birov havas qilsa bo'ladigan gilam-u javonlar yo'q. Bir kitob javonida besh-o'nta paxta gulli piyola bilan to'rtta choynak bor edi.

Polvon ko'p raislarning uylarida bo'lgan. Ularnikida qimmatbaho mebellar, devorlarda ham, oyoq ostida ham eron-u turkman gilamlari, yapon, xitoy, nemis chinnilari tokchalarda, javonlarda chaqnab, ko'zni olardi. Jalol polvon Hamro raisning zavqi pastroq ekan, degan o'yga bordi. Yo bo'lmasa, ko'p qiz uzatgan-u har to'yda qizlar uyni bo'shatib ketavergan, deb dilidan o'tkazib qo'ydi.

Hamro Ochil uning ko'nglidan o'tayotgan gaplarni sezdi.

– Ajablanyapsiz-a, Polvon ako? Bu uydagi qimmatbaho buyumlar muzeylarda ham topilmasdi. Bebaho chinnilar-ning ko'pligidan yo'talsang, chinni ovozi yarim soat jaranglab, xonada aylanib yurardi. Men qamalganimda bolalarim bir chekkadan sotib o'sha onangni... Qo'chqorga oborib berishipti, na gilam qopti, na chinni asbob.

Polvon, hech bo'lmasa, shu yerda Qo'chqorning nomi tilga olinmas, deb o'ylagan edi. Yo'q, bo'lmadi.

Dasturxonga ajoyib ne'matlar tortilgan edi. Katta-qo'rg'onning ushlasa uqalanib ketadigan pashmagidan tortib, Buxoroning mashhur yog'li holvasigacha, har biri «Jiguli»ning g'ildiragidek yog'li patirlar...

Hovlida hech kim yo'q.

– Kelinlar, qizlar saharlab bu taomlarni tayyorlab, birlari ishga, birlari o'qishga ketishgan.

Yoshi oltmishlarga borib qolgan ozg'in bir xotin patnisda to'rt chinni kosada shirchoy ko'tarib kirdi. Hamro Ochil turib, patnisdagi chinnilarni olib, dasturxonga qo'ydi. Shunda Jalol polvonning ko'zi xotinning barmog'iga tushdi. Uning o'ng qo'lidagi o'rta barmog'i xuddi ipga osib qo'ygandek salanglab turardi.

– Qani, shirchoy sovimasin. Patir qaynoqligida to'g'ranglar, mazasi boshqacha bo'ladi. Murch sepsak-ku, mazasi yanayam boshqacha bo'ladi-ya, ammo buyrakka achchiq narsa to'g'ri kelmaydi-da.

Mehmonlar nihoyatda totli shirchoy bilan ovora bo'lib, hech biridan sado chiqmadi. Hamro Ochil jimlikni buzdi:

– Polvon aka, xotinimning barmog'ini ko'rib hayron bo'ldingiz-a? Bu – o'sha padarla'nat Qo'chqor tergovchining ishi. Men uylanganimda onam rahmatli barmoqlaridagi uzukni chiqarib, kelinga: «Bolam, bu uzukni katta buvam taqqanlar, u kishidan keyin men taqqanman, endi siz taqing», deb xotinimning o'rta barmog'iga taqib qo'ygan edilar. Uzukning ikkita moshdek olmos ko'zi bor edi. U paytda xotinim ozg'in, barmoqlari ham qalamdek ingichka edi. Ikki

bola tuqqandan keyin et qo'yib, semirib ketdi. Barmoqlari ham yo'g'onlashib qoldi. U shu uzukni qirq yildan ortiq taqdi. Ammo qo'ldan qo'ymadi. To'ng'ichimni uylantirganimizda, xotinim kelinning barmog'iga shu uzukni taqib qo'ymoqchi bo'ldi. U ancha urindi, barmog'idan chiqarolmadi. Uzuk go'shtdor barmog'i terisi orasida qolib ketibdi. Kelinga Buxorodan boshqa uzuk opkelib bergandim. Men qamalganimdan keyin ham ablah Qo'chqor tergovchi uyni obis qipti. Kelinlarimning, qizlarimning hamma taqinchoqlarini opti. Xotinimning barmog'idagi uzukka ko'zi tushib, shuncha urinibdiki, chiqazolmapti. Oxiri uzukni ombur bilan qisib bor kuchi bilan tortibdi. Uzuk barmoqning terisini, go'shtlarini sidirib chiqibdi. Barmoq bo'g'inlari uzilib ketibdi. Hozir ko'rdingiz-ku, bitta barmog'ida jon yo'q, to'rtta barmoq orasida lattaga o'xshab osilib qolgan. Kir yuvolmaydi, xamir qorolmaydi, igna ushlasa, joni yo'q barmoq xalaqit beradi.

Gap nimadan boshlansa, oxiri Qo'chqor bilan tugardi. Jalol polvon Buxoroga kelganiga pushaymonlar yedi. Ming o'lib, ming tirildi.

– Shu desangiz, – deya gapini davom ettirdi Hamro Ochil. – Erta-indin pensiyaga chiqsam, kolxoz mashinasini topshirishim kerak bo'ladi. Har, qalay o'ttiz-qirq yil mashinada yurgan odam piyoda qolmay, deb kenjamga bitta «Volga» olib berdim. Nomer oldik. Pravasi yo'q bola minib-netib yurmasin, deb kalitini xotinimga berib qo'ydim. Ablah Qo'chqor hali moyi artilmagan yap-yangi mashinani ham olib ketibdi. Iloyo, buyurmasin, iloyo, avariya uchrab o'ligi xor bo'lsin! Ota-onasi tobuti ketidan faryod urib qolsin...

Jalol polvon «Dod» devoray dedi. Birdan, kutilmaganda yuragiga sanchiq kirdi. Tomiri to'xtab-to'xtab ura boshladi. Hamro Ochildan Yurak dorisi bormi?» – deb zo'rg'a so'rayoldi. Rais «Hozir, hozir» deganicha yugurib chiqib ketdi. Birozdan keyin dori solingan qutichani ko'tarib kirdi.

– Xotinimning ham yuragi xuruj qilib turadi. Manavuni tilingizning tagiga tashlab oling, hozir o'tib ketadi. – U shunday deb polvonga validol tabletkasini uzatdi.

– Chaynamang, o'zi erib ketsin, – dedi Zulfiqor Gadoyev.

Jalol polvon yurak og'rig'i qandoq bo'lishini endi bildi.

– Doktor chaqiraylikmi? – dedi Ixtiyor Kamol.

– Yo'q, yo'q, hojati yo'q, hozir o'tib ketadi, – dedi arang o'zini tutib polvon.

Polvonni palataga opkirib, o'rniga yotqizib qo'yishdi. Sangchaxon uning qon bosimini o'lchab, labini tishladi.

– Sizga nima bo'lli, qo'zichog'im? Biron nimadan diqqat bo'ldingizmi?

Polvon boshini sarak-sarak qildi. Istat Fuzaylovna Sangcha vahima qilyapti, deb boshqatdan qon bosimini o'lchadi.

Polvonni doktor ko'rayotganda boshqalar tashqariga chiqib turishgan edi.

– Bu odamning ichi to'la dard. Siz bilan bizdan ko'ra alamli kunlarni ko'rganga o'xshaydi. Og'ir, bosiq odam ekan, yorilib dardini aytmayapti.

– Sizga hayajonlanish mumkin emas. Ko'rgan yaxshi kunlaringizni eslang, – dedi Istat Fuzaylovna.

– Do'xtir opa, endi menga javob beraqoling. Xudoga shukr, buyragim durust bo'lib qoldi. Yurakni Toshkentda davolatsam ham bo'ladi.

Oyti boshini sarak-sarak qildi:

– Buyrak bilan hazillashmang. Hali tuzalgani yo'q. Bilasizmi, buyragingiz joyidan siljigan. To tuzalmagunizcha ketishni o'ylamang.

Polvon yana biron oy turishga ham rozi edi. Ammo sheriklarining gaplari uning jon-jonidan o'tib ketyapti. Erta talab turiboq bismillosga Qo'chqorni «Padarla'nat», deb so'kishadi. Kechqurun yotishda ham yana o'sha gap. Bu gaplarga qandoq chidaydi? «O'sha ablahning padari menman, siz og'izga olib bo'lmaydigan uyat gaplar bilan so'kayotgan onasi – mening xotinim», – deb aytolmasdi.

– Zulfiqor Gadoyev bundan ikki oy oldin nevarasini kuyovga chiqazgan edi. Ertaga quda chaqiriq qilishyapti. Albatta boring. Ko‘pni ko‘rib, dilingiz yorishadi. Yana o‘n marta tomiringizga gimodez yuborsak, ko‘rmagandek bo‘lib ketasiz. Endi aravachadan tushing. Piyoda yuring. Ammo oyoqni yerga zarb bilan tashlamang. Suvda suzgandek belga og‘ir kelmaydigan qilib yuring.

Polvon lom-mim deyolmay qoldi. Tani boshqa dard bilmas ekan. Agar eshitayotgan yuzlab haqoratlarining bittasini u eshitganda edi, hovli o‘rtasida sochini yozib, «Dod» derdi. Bilmaydi-da. Buni polvonning o‘zidan boshqa hech kim bilmaydi. Endi bu yog‘iga Polvon, ko‘zim ko‘r, qulog‘im kar, deb yashashga majbur. Qiyin, juda qiyin bundoq qilish. Na iloj!

Ertalab nonushtadan chiqib, bir stakandan buloq suvi ichib, kundalik nasiba – ukol yeb, shiyponchada o‘tirishgan edi, Zulfiqorning o‘g‘li kelib, mashinada olib ketdi.

Oytimullo ko‘pni ko‘rib dilingiz yorishadi, degandi. Qayoqda, mehmonlar uchun dasturxon tayyorlangan xonaga qadam bosishlari bilan polvonni elektr toki urgandek bo‘ldi. Ko‘zlari tinib, boshi aylandi.

Devordagi qip-qizil cho‘g‘dek eron gilami o‘rtasida ilib qo‘yilgan zarrin ramkada nihoyatda ko‘hlik ayol kishining kattalashtirilgan foto suratini ko‘rgandayoq Polvonning rangi o‘chdi. Suvratdagi ayolning qulog‘ida kelini Gulandom taqib yurgan zirakni ko‘rdi. Polvon Gulandomning qulog‘idan olib, salmoqlab ko‘rib: «Taqma, azador xotinsan, olib qo‘y», – degan edi o‘shanda.

– Bu kimning surati? – deb so‘radi polvon Ixtiyor Kamoldan.

Ixtiyor qo‘ltiqtayog‘ini devorga suyab, stul tomon intilar ekan, muvozanatini yo‘qotib, yonboshiga og‘a boshladi. Polvon ushlab qolmaganda yiqilishi aniq edi.

– Hozir so‘ramang, Polvon aka, keyin aytaman, bu ayol o‘ziga o‘t qo‘ygan.

Ko'chadan qo'sh mashinaning ketma-ket signali eshitildi. Bolalarning baqiriq-chaqiriqlari boshlandi. Bunday paytlarda bolalarga xudo beradi. Quda taraf, albatta, bolalarga turli sovg'alar olib kelishadi. Biriga jevachka, biriga shokolad, biriga suvotar to'pponcha tarqatadilar.

Avval ayol qudalar hovliga kirishdi. Zulfiqorning xotini ularning oyog'i tagiga oq surp poyandoz yozdi. Kelinlik libosida yal-yal yonib kirgan nevarasini bag'riga bosib, ko'z yosh qilib oldi. Zulfiqor erkak qudalarga ham xuddi shunaqa oq surp poyandoz to'shadi. U oldiga kelib bosh egib turgan nevarasi Baxshanda kelinchakning peshonasidan o'pib: «Baxtli bo'l, bolam, borgan joyingda palak otib, uvali-juvali bo'l, – deb yelkasini silab qo'ydi. – Endi dadang bilan ko'rish».

Baxshanda o'rik tagida o'pkasi to'lib, hiqillab turgan dadasi oldiga bordi. Dadasi qirq besh yoshlardagi jikkak, ko'zlari chaq nab turgan chiroyli kishi edi. Baxshanda yuzidan to'r pardani olib, dadasining bo'yniga osildi. Bolalik paytlaridagidek, xuddi birov ota bag'ridan tortib olmoqchi bo'layotgandek yopishib olgandi.

– Onang rahmatli ko'rmadi bu kunlarni, – dedi u bolasining boshlarini, yelkalarini silab.

U o'zini tutishga urinardi. Ammo irodasidan hayajon zo'rlik qildi. Yig'lab yubordi.

Kuzatib turganlar ham qattiq hayajonda edilar. Oxiri buvasi kelib Baxshandani otasi bag'ridan «Bo'ldi, bo'ldi, duxtarim, bas endi», – deya olib ketdi.

Ayollarni hovli etagidagi xonaga, erkaklarni kiraverishdagi mehmonxonaga olib kirishdi. Dasturxonga quyuq-suyuq tortildi. Zulfiqorning kenja o'g'li xokandozda isiriq tutatib chiqib ketdi. O'tirganlar baholi qudrat biri yuz so'mlik, biri ellik so'mlik uzatdilar. Udum shunaqa, isiriq tutatgan odamga, albatta pul berish kerak.

Zulfiqor qudalariga polvonni tanishtirdi.

– Ixtiyorni ham, Hamroni ham taniysizlar. Polvon aka biz bilan sanatoriyada birga davolanyaptilar. U kishi ko‘p yaxshi odam. Bosiq, mulohazali, andishali.

Polvon ichidan zil ketdi. U o‘ylardi: «Shu andishali, shu mulohazali odamning farzandi bu oilaga cheksiz jafolar qilgan. Qarshingizda o‘tirgan shu andishali odam – odam emas, bo‘rining, shoqolning otasi...».

Hali bir-biri bilan tanishib ulgurmagan odamlar odatda u yoqdan-bu yoqdan gapirib, oxiri suhbat mavzuini topib oladilar.

Ayniy teatriga Obid qiziq bilan Mirza qiziq kelganini, rosa qiziq hangomalar aytib, odamlarni kuldirganini, Bahouddin pirim ziyoratidan qaytayotgan Erkin Vohidov bilan Abdulla Oripov Labihovuzga choy ichgani kelishganini, odamlar o‘rab olganini, Devonbegi madrasasining gumbazigacha odam to‘lib ketgani, ikki soatdan ortiq she‘r o‘qitishganini gapirishardi.

Bu bo‘layotgan gaplar Polvonning qulog‘iga kirmas, ikki ko‘zi devordagi suratga qadalgan. Nazarida suratdagi ayolning qulog‘idagi zirak qimirlayotganga o‘xshayverardi. Ixtiyor Kamol mehmonlarga mulozamat qilib, kirib-chiqib turgan Zulfiqorning qulog‘iga nimadir dedi. U bosh irg‘ab, xo‘p, deb chiqib ketdi-da, bilagiga ikkita to‘n tashlab kirdi.

– Qudajonlar, bu mehmonlarimizni, – u Polvon bilan Ixtiyor Kamolga ishora qildi, – do‘xtirlardan qarzga olib kelganmiz. Ketishmasa bo‘lmaydi. Polvon akaning tomirlariga dori yuboradigan payt bo‘ldi. Nima deysizlar? Javob beraylig-a...

Zulfiqor Polvon bilan Ixtiyorning yelkasiga to‘n tashladi.

Ular ikkovlashib mashinada qaytishar ekan, Zulfiqorning uyidagi ayollarning pazandaligiga tasannolar aytishardi.

– Do‘stim, – dedi Polvon palataga kirishgach, – o‘ziga o‘t qo‘ygan ayol to‘g‘risida keyin aytaman, degan edingiz. Ayting, nima bo‘lgan?

– Xunuk ish bo‘lgan, jo‘rajon, juda xunuk, anavu yaramas, it emgan Qo‘chqor Zulfiqorni qamab, ko‘p azoblar berdi. Zulfiqor ham anoyi odamlardan emas. Xonning saro-yidek uyni qurishga g‘ishtni qaydan olding, taxtani qaydan olding, deb qiyin-qistovga tutaverdi. Zulfiqor imorat uchun nimaiki olgan bo‘lsa, hammasiga g‘isht zavodidan, taxta iskalatidan, semon-u tunukalargacha kvitansiya olib qo‘ygan edi. Bundan ish chiqazolmagan tergovchi: «Qancha paxta sotib olgansan, qancha sotgansan», – deb qiynayveradi. Paxta zavodini uch marta reviziya qiladilar, pichoqqa ilinadigan biron ishkal topolmaydilar. «Tillangni, boyligingni qayerga yashirgansan?» – deb yana do‘pposlaydilar. Zulfiqor «Menda bunaqa narsalar yo‘q», deb azoblarga chidab beradi. Bu orada yarim yilga yaqin vaqt o‘tib ketadi. Oxiri Zulfiqorning xotini bilan kelinini qamab, tergov qiladilar. Guloyan Qo‘chqor tayyorlagan hujjatlarni ko‘rib, bo‘lmaydi, dedi. «Uni shundoq qo‘yib yuborsak, gap tegadi. Hujjatlarni ikki yilga kesish mumkin bo‘ladigan qilib tayyorla. Xotini bilan kelinini shu bugun qo‘yib yubor», – deb o‘zi Qarshi tomonga o‘tib ketadi.

– Qo‘chqor Jalolov o‘sha kuni Zulfiqorning xotinini qo‘yib yuboradi. Uning yolg‘iz qolgan kelinining oldiga tun yarmida kiradi. Qo‘larini qayirib, uni zo‘rlaydi. Qulog‘idagi ziragini olib, tongga yaqin chiqarib yuboradi. Telba bo‘lib qolgan juvon hali osmon oqarmay turib uyga keladi. Holdan toygan qaynonasi uxlab yotardi. Hali uyg‘onmagan qizi Baxshandaning tepasiga kelib uzoq qarab turadi. Harom vujudi bilan unga yaqin kelolmaydi. Oshxonaga kirib kerosin to‘la tunuka bankani ko‘tarib chiqadi-yu, boshidan quyadi. Gugurt chertib yuboradi.

Tom bo‘yi bo‘lib yonayotgan olov hovlining u boshidanbu boshiga yugurar, shu olov ichida ayol kishining bo‘g‘iq ovozi eshitilardi. Uyg‘onib ketganlar unga yaqin borolmasdilar. Chelaklab suv sepsalar ham u o‘chmasdi.

Zulfiqorni turmaning ichida sud qilib, ikki yil beradilar. Ikki yillik muddatni o‘tab bo‘ldi, deb chiqarib yuboradilar. U qamoqdan chiqqanda kelinning qirqi o‘tib bo‘lgandi.

Ixtiyor Kamol stoldagi allaqachon sovib qolgan choy-ni simirib, «Insonning boshi toshdan ekan, jo'ra», – deb o'tirgan yerida qo'ltiqtayog'iga ko'ksini tiradi. Tashqaridan odamlarning ovozi eshitila boshladi. Bir ozdan keyin tomirga dori tomizadigan moslama ko'tarib Sangcha kirdi.

– Bugun vaqtida ukol olmadinglar, jujuqlarim, gimodez tomizish ham kechikib ketdi.

Sangcha Polvonga faqat quvnoqlikka yaratilgan bir ma-lak bo'lib ko'rinadi. «Yer yuzi shunaqa nurli odamlar bilan munavvar», – deb o'ylardi u. Xudo jami go'zallarni odamlarni mahliyo qilish uchun, insonlar ko'nglidan badbinliklarni quvib, vujud-vujudini ezgulikka chulg'ab, yaxshiliklarga chorlash uchun yaratgandek edi.

Polvon salkam ikki soat bilagida igna bilan bir litrli shishadagi gimodez suyuqlikning oxirgi tomchisi qolguncha qimirlamay yotdi. Ko'zini uyqu bosdi. Hamshira quymichiga ukol qilgandagina uyg'ondi. Hali oftob o'chmagan. Bemorlar kechki salqinda xiyobonlarda sayr qilib yurardilar. Ixtiyor Kamol hamon qo'ltiqtayog'ini iyagiga tirab, qimirlamay o'tiripti. Polvonning uyg'onganini sezgach, «Tashqariga chiqmaymizmi?», – deya o'rnidan tura boshladi. Polvon ham turdi. Ikkovlashib hovliga chiqishdi. Buloqdan bir piyoladan suv ichib, o'zlari o'rgangan shiyponga chiqib o'tirishdi.

– Uch kundan keyin muddatim tugaydi. Ketsam, siz zeri-kib qolmasmikinsiz, deb o'ylayman, – dedi Ixtiyor Kamol.

– Men ham ketsam kerak, – dedi Polvon.

Aslini olganda, bu mehribon, qayg'ungga qayg'udosh odamga Polvonning mehri tushib qolgandi. Faqat, faqat Qo'chqordan gap boshlamasa bo'lgani. Baribir, bo'lmadi. Qo'chqorning nomi aralashmagan suhbat suhbat o'rniga o'tmay qoldi.

– Oyog'ingizga nima qildi, deb so'ramadingiz, o'zim ayta. Tergovchi Qo'chqor Jalol meni qamoqqa olgan kuniyoq: «Oltinlaringni, boyliklaringni qayerga yashirgansan», – deb kechasi-yu kunduzi uxlatmay so'roq qildi. «Menda bunaqa narsalar yo'q», – desam, ishonmaydi. Uradi, tepadi,

qo'llarimni qayiradi. «Men bir chorvador odam bo'lsam, menda tillo nima qiladi», – deyman, qani ishonsa! Ikki barzangi yerga yotqizib, qo'l-oyog'imni bosib turdi, yana biri stulga chiqib, ikki tizzamning ko'ziga sakrab tushdi. Og'riq azobida hushimdan ketib qopman. Tizzalarimning oshiq-moshig'i joyidan qo'zg'ab qopti. Doktorlar gipsga solishdi, bo'lmadi. Oxiri romitonlik mosh tabibni chaqirib kelishdi. Qo'li yengil ekan, oshiq-moshiqni joyiga soldi. Og'riq qolgandek bo'ldi. Lekin tizzalarimdan pastida jon yo'qdek. Shu-shu, qo'ltiqayoqqa osilib, sudralib yuribman. Qo'chqor Jalol haromi, g'arning bolasi bitta gapni biladi: «Oltin, oltin qani? Yashirgan joyingni ayt. Aytmasang, qo'llaringni ham sindiraman», – deydi. Bo'lmadi. Bolalarimni, kuyovimni chaqirtirdim. Ularni cho'ldan zudlik bilan olib kelishdi. Kenjam ahvolimni ko'rib, dodlab yubordi. Ikki tarsakidan keyin bolam sho'rlik jim bo'lib qoldi. Ularning hammasi cho'pon. Sovxoz qo'ylarini boqishadi. Har birining xususiy ikki-uch yuzdan qo'yi bor. Bunga hukumat ruxsat bergan. Terisini, junini, go'shtini davlatga sotishadi. Bundan tashqari, plan ustiga qo'shimcha mahsulot bergani uchun yaxshigina mukofot puli ham olishadi. «Bolalarim, qo'ylaringni bitta qoldirmay sotinglar. Pulini manavularga keltirib beringlar», – dedim. Bolalarim ota so'zidan chiqmaydigan qobil bolalar edi. «Xo'p», – deb chiqib ketishdi. Sovxoz qo'y sotib olmaydi. Olganda ham pulini bir yil sudrab chala-yarim qilib, kattagina soliq olib, barakasini ketqizib, keyin beradi. Mingga yaqin qo'yni bozorga chiqarib bo'lmasa! Bolalarim nima qilishlarini bilmay ikki mototsiklda cho'ldagi cho'ponlar oldiga borishadi. Sovxozning Qizilqumda bir yuz qirq ming qo'yi boqiladi. Ikki yuzdan ortiq cho'pon qishin-yozin saratonni saraton demay, chillani chilla demay, oftob tig'ida kuyib, cho'l bo'ylab qo'y haydashadi. Normengli degan cho'pon ularga boshchilik qiladi. U, asli, Surxondaryo-ning Sherobod tumanidan. Yoshligida

Shofirkonga kelib qolgan. Normengli – halol, pokiza odam, chorvachilik unga otakasb bo‘lgan. Bolalarim o‘sha Normenglining oldiga borib, niyatlarini aytadilar. Normengli boshini qashlab, uzoq o‘tiradi. Yerga ko‘zini qadagancha, tinmay sigareta chekadi. Yarim soatcha shu alpozda o‘tirib, o‘rnidan turadi, u yoq-bu yoqqa yuradi. U nihoyatda asabiy, hozir birov bilan mushtlashmoqchidek mushtlarini tugadi. Normengli keyingi paytlarda uyqusizlik kasaliga mubtalo bo‘lgandi. Ana olib ketadi, mana olib ketadi, deb o‘tov oldiga chiqar, olisdan to‘zon ko‘tarilsa, to yetib kelguncha o‘zini qo‘yarga joy topolmasdi. Mashinada yo zootexnik, yo vetvrach kelganini ko‘rgandan keyin ko‘ngli joyiga tushardi. Normenglining tuman markaziga bormaganiga ham uch oydan oshdi. Guloyan ayg‘oqchilarining ko‘zi tushsa, uni ham ro‘yxatga tirkab qo‘yishlarini biladi. Yaxshisi, yomon ko‘zlardan yiroqroq yuray, deb cho‘l kezgani-kezman edi.

Normengli bir qarorga keldi shekilli, joyiga o‘tirib: «Ketaveringlar, – deydi – hammang o‘z otaringga bor. Ertalab oldilaringga odam boradi».

Ertalab Normenglining o‘g‘li to‘ng‘ichimnikiga mototsikl kajavasida bir qop sabzi-piyoz, kartoshka tashlab ketadi. Ketar chog‘ida kelinimga piyoz tagida pul bor, hammasini tergovchiga bermanglar, ellik mingi o‘zlaringda qolsin, hali sizlarga pul ko‘p kerak bo‘ladi, deb jo‘nab ketadi.

O‘g‘lim Qo‘chqor Jalolga pulni olib borganida u bola bechoraga baqirib beradi.

– Men senlarga pul deganim yo‘q. Tilla tanga olib kel, deb aytganman, tushundingmi? – deydi.

– Bizda unaqa narsa yo‘q. Umrimda bir donasini ham ushlab ko‘rmaganman.

Qo‘chqor tajang bo‘ladi.

– Bunday qilasan. Hoziroq Buxoroga borib katta bozordan Ashot degan kabobpazni topasan. Meni Qo‘chqor Jalol yubordi, deb qo‘liga pullarni berasan. Hushyor bo‘l, oldida odam yo‘q paytida u bilan gaplash. Nima qilishni uning o‘zi biladi, – deb tushuntiradi.

Nafsingga o't tushgur Qo'chqor Jalol yuzta buxor tan-
gani olgandan keyin, «Aybi isbotlanmadi», deb meni qo'yib
yuboradi.

Uyni tintuv qilganda olib ketgan bitta qo'l soati bilan
Parijda mukofotga berishgan oltin medalimni qaytib ber-
madi. Uni «antiqua» teri uchun olgandim. Tanlov hakami
bilagimga har o'n besh daqiqada kuy chaladigan shveytsar
soatini taqib qo'ygandi. Afsus, juda qimmatli esdalik edi.
Hay, janozasiga buyursin...

Chiqqanimning ertasi kech qorong'ida Normengli
keldi. Qo'ylardan birontasini ham sottirmaganini, pullarni
cho'ponlar to'plab berganini aytdi. Bunaqa odamgarchilik-
dan ko'zlarim yoshga to'ldi. O'zimni tutolmay, hiqillab
yig'lab yubordim. Iflos Qo'chqor shuncha azob berganda
ham mijjamga yosh kelmagandi. Cho'ponlarning odamgar-
chiligidan ta'sirlanib ketibman.

Kechqurun palatada ulfati chor bo'lib, choy ichib
o'tirishardi. Televizor birinchi o'zbek kosmonavti Shari-
povning xonadonini ko'rsata boshladi. Qarindosh-urug'lari,
qo'ni-qo'shnilari, yor-birodarlari Sharipovning ota-onala-
rini tabriklashyapti. Hovli odamga to'lgan. Hammaning
qo'lida gul.

Choy ho'playotgan Hamro Ochil: «Qanday baxtli oila
bu?» – deb yuborganini bilmay qoldi.

– Otasiga rahmat! – dedi Ixtiyor.

– Shundoq farzand o'stirgan onasiga ming-ming rahmat-
e! – deb yubordi Zulfiqor.

Faqat Jalol polvonning tiliga gap kelmasdi.

Hamro Ochilning faylasuffi tutib ketdi.

– Bilasizmi, inson nima uchun farzand o'stiradi? Mehnat
qilib, topib kelgan osh-noni uchungina emas, o'lganingda
go'ringga qo'yadigan marmar toshi uchungina emas, el-
yurtdan olib keladigan «Otangga rahmat», degan birgina
so'zni eshitish uchun o'stiradi. «Otangga la'nat», «pada-
ringga la'nat», degan so'z olib keladigan farzandning yuzini
Xudo teskari qilsin!

Mana shu suhbat asnosida Jalol polvon ming o'lib, ming tirildi. O'zidan o'tganini o'zi biladi. Mum tishlagandek, tili-ni yutib yuborgandek zabun edi u.

– Mana, masalan, ablah Qo'chqor Jalolning otasiga hech kim rahmat, dermikin? Qani aytinglar-chi? Nima deysiz, Polvon aka?

Jalol polvon nimalardir deb g'udrandi. Nima deganiga hech kim tushunmadi. Uning rangi oqarib ketgan, qoshlari o'rtasiga tugunchak tushib, bir nuqtaga tikilgancha telbana-mo alpozda o'tirardi.

– Yo'q, – dedi Ixtiyor Kamol. – Hech kim rahmat demaydi. Shunday iflos bola o'stirgan sendek otaga ming, million la'natlar yog'ilsin, deydi.

Jalol polvon holsizlanib o'rnidan turdi, mast odamdek chayqala-chayqala hovliga chiqib ketdi.

– Bechoraning yana qon bosimi oshib ketdi shekilli, – dedi Zulfiqor. Yo yuragi xuruj qildimikin? – U shunday deb cho'ntagini kovlab, validol qidira boshladi.

Jalol polvon kechasi uxlayolmadi. U yonboshidan bu yonboshiga ag'darilaverganida karavot g'ichirlab, sheriklarini uxlatmadi. Oxiri o'rnidan turib, shippagini kiydi-yu tashqariga chiqib, har gal orom oladigan shiyponda o'tirib o'y o'ylab ketdi.

Kecha sokin. Tiq etgan tovush yo'q, oy ham sindirilgan patirdek yarimtagina bo'lib qolgan. Polvonning holiga kul-gandek, yaqinida baqa qurillaydi. Ketma-ket, cho'zib-cho'zib qurillaydi.

Polvonning ichida nimadir yonayotgandi. Ichidagi olov chiqib ketishga yo'l izlayotganga o'xshardi. Oxiri bir xo'rsinganida bo'g'zini kuydirdi-yu, tashqariga chiqib ketdi. Odamning joni ham shunaqa chiqib ketarmikin? Yo'g'-e, undaymasdir. Polvon jilmayib turib jon berganlarni ko'rgan.

– E, attang. Esiz umr, esizgina umr-a! Xudo meni odamlarning la'natini eshitish uchun yaratgan bo'lsa ilojim qancha! – dedi u afsus-nadomatlar bilan.

Polvonning davolanish muddati tugadi. Uni kuzatgani aeroportga chiqishdi. Polvon samolyot trapiga oyoq qo'yaturib: «Kutinglar, bir haftaga qolmay kelaman», – deb takrorladi.

Samolyot havoga ko'tarilganda Polvon birdan yengil tortdi. Badbaxt o'g'li tufayli yog'ilgan qarg'ishlar, undan azob chekkan alamzada odamlar yerda qoldi.

Qishloq o'sha-o'sha, odamlar o'z tashvishlari bilan ovo-ra. Chollarga har kuni bo'lmasa ham, kunora nahorga osh bo'lib turibdi. Birov qiz uzatyapti, birov o'g'il uylayapti. Yana birov olamdan o'tgan otasi yo onasiga «Yigirma oshi» beryapti.

Faqat Nurim sartarosh bu oshlarga borolmaydi. Odamlardan yuzi shuvut. U do'konini ham ochmay qo'ygan. Qulog'iga bir xunuk gap kirdi-yu, do'konga qulf soldi. «Nurim o'sha odam ovchisi Sobitning otasi-da, bolasidan o'tib qayoqqa borardi? Bo'yningga lungi boylab, kekirdagingga ustara tortib yuborishi hech gap emas. Hukumat yo'li bilan boshqa sartaroshxona ochish kerak».

Shu gap qulog'iga kirdi-yu, Nurimning qirq yillik kasbi barham topdi. Ko'chaga ham chiqmay, tomorqasida g'imirsib yurdi.

Kunduz soat birlarda samolyotdan tushgan Polvon qishloqqa kun botmay kirib keldi.

Nurim sartarosh eshigi oldida omborga tiqilib qolgan xashaklarni olayotgan edi. Jalol polvonning qorasi ko'rinishi bilan ishini tashlab, shoshilganicha uyiga kirib ketdi. Uning Polvonga ko'rinishga beti chidamasdi. O'g'lini otib ketgan bolasi uchun, albatta, mendan qasos oladi, deb o'ylardi. Polvon esa unga qarayolmasdi. Shu tinchgina oilani xarob qilgani uchun Nurim, albatta, mendan o'ch oladi, deb o'ylardi. Polvon Nurimdan, Nurim Polvondan qochib yurardi. Polvon shu topda, hozir Nurim ketmonnimi, boltanimi ko'tarib chiqadi, menga tashlanadi, degan o'yda sergaklanib kelardi. Nurim esa, Jalol hovlimga bostirib kiradi-yu, hozirgina xa-

shagi olingan omborga meni ikki buklab tiqadi, deya qochish uchun devor nahrasini mo'ljalga olib, dag'-dag' titrab turardi.

Yo'q, Jalol polvon indamay o'tib ketdi.

U uyiga kelganda jiyani tomda kechagi shamol uchirib tushirgan tarnovni joyiga o'rnatayotgan edi. U tog'asini ko'rib, ishini shosha-pisha bitkizdi-yu, tomga engashgan tut shoxiga osilib, pastga tushdi.

– Keldingizmi, tog'a? Ahvolingiz durustmi?

– Shukur-shukur, – dedi Polvon ayvon dahaniga o'tirar ekan. – Bitta choy qo'yib ber. Buxoroning ta'amsiz suvini ichaverib, tinkam quridi.

Jiyani gazga choygum qo'yib chiqdi.

– Jiyani, – dedi Polvon. – Shu mashinani yurg'izsa bo'ladimi, bir ko'r-chi.

– Akkumulatori o'lgan, uni bir kun tokka qo'yish kerak.

Qo'chqor mashina akkumulatorini chiqazib, suvini to'kib, garaj tokchasiga qo'ygan edi.

– Zarur bo'lsa, hoziroq ustaga berib kelaman, ertalabgacha tayyor qilib qo'yadi.

– Juda zarur. Buxoroga shu mashinada ketaman. Ustaga olib bor, o'shanaqasi akangni ham chaqirib kel. Gulandom uyda bo'lsa, ayt, tez kelsin.

Jiyani choy damlab chiqdi, keyin chang bosgan akkumulatorni velosiped orqasiga o'rnatib, jo'nab ketdi.

Polvonning katta jiyani avtomobil nazorati boshlig'ining o'rinbosari edi. Buxoroga mashinani shu minib borgani durust. Yo'lda inspektorlar bo'lar-bo'lmasga to'xtatmaydi.

Polvon novvot suvidek totimli choyni huzur qilib icharkan, «O'zingga shukur, o'zingga shukur», deb qo'ydi. Birpasda choynakni bo'shatdi. Peshonasidan terlarni sidirib, yaktagining etagiga qo'lini artib, hovli pastidagi o'tinxonaga kirib ketdi. Ko'mir kukunlari o'rnatib, asli rangi qandoqligi bilinmay ketgan chamadonni ko'tarib chiqdi. Supurgi bilan obdon changini qoqib, latta bilan artirdi. Chamadon qulflan-

gan edi. Urinib ocholmadi. Garajga kirib ombir bilan katta bir otvyortka olib chiqdi.

Shu payt Gulandom kelib qoldi. Qaynotasi bilan yig'lab ko'rishdi. U endi o'zini oldirgan, ko'zi taglarida, iyaginging pastida mayda ajinlar paydo bo'lgan. Avvalgi shiddati yo'q. Yig'idan ho'l bo'lgan kipriklari orasida ilgari chaqnab turadigan o't so'ngandek edi. Ovozi ham so'lg'in. Shu bir oy ichida so'lib, ertangi taqdiridan umidini uzgan aftodahol bir alpozda edi. Polvonning unga qarab rahmi keldi. Bechora...

Polvon uni bag'riga bosib, boshlarini siladi. Yupatmoqchi bo'ldi. Nima deb yupatadi? Uni ovutadigan qandoq so'z bor dunyoda? Gulandom esa uning bag'rida o'ksib-o'ksib yig'lardi.

– Bolam, qandoq qilamiz, peshonamiz sho'r ekan. Baxt bizga betini emas, ketini ko'rsatgan bo'lsa, kimga zorlanamiz? Bor, bolam, muzdek ariq suvida betlaringni yuvib ol!

Polvon tugunchasidan bir surat olib, unga uzatdi.

– Iya, ota, bu mening ziragim-ku! – dedi hayron bo'lib Gulandom.

– Yo'q, bolam, seniki emas, shu kelinchakniki. Sen uning ziragini taqib yurgan eding. Ering ablah uni zo'rlab, keyin qulog'idan chiqarib olgan. Bu kelinchak hozir yo'q. Nomusi barbod bo'lganiga chidamay, o'ziga o't qo'ygan.

Gulandom seskanib ketdi. Beixtiyor ikki qulog'iga qo'l yubordi. Shu topda uning ikki qulog'i o'tda kuyayotgandek edi.

Gulandom qaynotasi: «Taqma bu zirakni», – deganida olib qo'ygan edi.

– O'tir. Endi manavi chamadonni ochamiz.

U shunday deb chamadon qulfining tagiga otvyortka tiqib ko'chirib oldi, qopqog'ini ochdi. Yelimxaltaga solingan bir zarbof to'nni olib, xaltadan chiqazdi. Buxoro zardo'zlarining noyob bu namunasi aslida amir vazirlaridan biriniki edi. Polvon to'nni namatga tashlab, hind choydan

bo'shagan tunuka bankani oldi. U juda og'ir edi. Qopqog'ini ochib, ichidagilarni dasturxonga to'kdi. Buxoro tilla tangalari jaranglab ketdi.

– Bilasanmi, bolam, shu tilla uchun ering sovxoz direktorining ikki oyog'ini sindirgan.

Polvon bir to'rvani oldi. Tugunni yechib, ichidagilarni to'kdi. Ular ayollarning turli xil taqinchoqlari edi. Polvon qiyshiq bir uzukni qo'liga olarkan, ovozi titrab dedi:

– E xudoyim-a, bu qandoq ko'rgilik! Uzukka yaxshilab qara, bolam.

Gulandom uzukni qo'liga oldi. Uzuk negadir doira shaklida emas, tuxumga o'xshash uzunchoqroq edi.

– Bu uzuk bir xotinning qo'lidan ombirda tortib chiqarilgan. Bechora xotinning barmoq bo'g'inlari ajralib ketib, shalvirab qolgan. Barmoq terisi shilinib, go'shti chiqib qolgan. Ko'ryapsanmi, unda ombir izlari qolgan.

Uyulib yotgan tilla taqinchoqlarni titkilab bir medalni oldi.

– Bu – uyingdagi ering taqib yurgan soatning egasiniki. Hali hayot. Bu soat bilan medalni Fransiyada mukofotga berishgan.

Gulandom sapchib o'rnidan turdi-yu, ko'cha tomonga o'qdek otilib chiqib ketdi. Polvon taqinchoqlarni yana xaltaga soldi. Tilla tangalarni choy qutiga bitta-bittalab sanab tashladi. Buxor tanga roppa-rosa 100 dona chiqdi. Nikolayning surati solingan tanga bir yuz saksonta edi.

Polvon shu ishlar bilan band ekan, Gulandom kelganini sezmay qoldi.

– Mana, – dedi u, – zirakni chamadonga tashlar ekan. – Mana soat.

Gulandom yugurganda soat mexanizmlari ishlab ketgan edi. Bir-ikki daqiqadan keyin soat sho'x bir kuyni chaldi. Bu soat o'lib yotgan Qo'chqorning bilagida shu kuyni chalib turgandi.

Polvon chamadon tagida yaxshilab qog'ozga o'ralgan kitobchaga o'xshash qattiq bir narsani olib ochdi. Hali taxi buzilmagan, bankdan olingan dollarlar edi.

Chamadonda bulardan tashqari sopiga olmos, brilliant qadalgan xanjar, tillo, kumush quyma naqshlar qadalgan baxmal kamar bor edi.

Polvon buyumlarni joy-joyiga qo'yib, chamadon qopqog'ini yopti.

– Mana, bolam, – dedi Polvon Gulandomga. – Qo'ynimizda chayon bor ekan. Topgan narsasini iniga tashiydigan kalamush bor ekan.

Ko'cha tarafda mashina gurillagani eshitildi. Birozdan keyin eshikdan bir militsiya mayori bilan Polvonning jiyani kirib keldi. Bu marhum singlisining o'g'li Salohiddin edi.

U tog'asining ancha o'ziga kelib qolganidan sevindi. Hol-ahvol so'radi.

– Jiyan, sendan bitta iltimos. Boshlig'ingdan ikki kunga ruxsat so'ra. Manavi mashinada Buxoroga boramiz. Juda zarur ish bor. Yo'q dema jiyan.

Salohiddin chakkasini qashlab turib javob qildi.

– Bizda «Yo'l harakati oyligi» ketyapti. Mayli, bir kunga boray. Boraman-u, yana samolyotda orqaga qaytaman. Maylimi?

– Mayli, – dedi Polvon jiyanidan xursand bo'lib.

Kichik jiyani mashinani yuvib, yog'larini tekshirib, sa-farga tayyor qilib qo'ydi. Endi ertalab bitta akkumulator qo'ysa, bo'ldi. Bemalol ketaversalar bo'ladi.

Polvon ertasi azonda Salohiddin bilan yo'lga chiqdi.

Gulandom eshik kesakisiga suyanib, mung'aygancha mashina orqasidan qarab qoldi.

Polvon ertasiga samolyotda qaytib keldi. U umrida bir marta savobli ish qildim, hamma vaqt kurashda polvonlarni yiqitib ranjitardim. Raqiblarim, albatta, yengilganlari uchun menga rahmat aytmagandirlar. Shularning uvoliga qoldim, deb o'ylardi.

Polvon qishloqda bir noxushlik ustidan chiqdi. Gulandom bir banka kerosinni Qo'chqorning go'riga sepib, o't qo'yib yuboripti. Go'r lovullab yonipti. Tepasidagi daraxtlar ham kuyib ketibdi. Gulandomning o'zi allaqayoqqa g'oyib bo'pti. Qayoqqa ketgan, tirikmi, o'likmi, hech kim bilmasdi.

Polvon kechqurun samovarga chiqdi. Choyxo'rlar bilan hardamxayol, uzuq-yuluq gaplashib, qishloq xalqini ertalab uyiga taklif qildi. «Nima, Polvon aka, yurtga osh berasizmi?» – deb so'rashgandi, «Ertalab bilasizlar», – dedi u choyxonadan chiqib ketarkan.

Qishloqda osh berilsa, oqsoqollar sabzi to'g'rashga kirishadi. Masjid omboridan idish-tovoq olishadi. Stol-stul, dasturxon degan gaplar bor. Qiziq-ku, he yo'q, be yo'q, ertalab uyga chaqiryapti.

Polvon uyga kelib, jiyanidan suv isitib berishni so'radi. Yuvinib, toza kiyimlarini kiydi. Xufton namozini uzoq o'qidi. Ikki qo'lini ko'kka ko'tarib, Allohga iltijolar qildi.

– Tangrim, bu jonni o'zing bergansan. Endi omonatingni ol. Sen bergan jonga qasd qilib gunohga botishni istamayman. Jonimni o'zing ol.

Polvon bu gaplarni besh-olti martadan takrorladi. Tog'tepasida qimirlamay turib qolgan oyga uzoq tikilib o'tirdi. Tun osuda. Tiq etgan ovoz yo'q.

– Bergan ne'matlaringga ming bor shukur. Davr-u davron surdim, kurashlarda yakkakift bo'lib chiqdim. Xorlik-zorlik ko'rmadim. Endi bas, qiynalib ketdim. O'z bolam meni yurt ko'zida sharmisor qildi. Omonatingni ol, Alloh-him. Bas, endi ketay. Bu dunyoda endi yaxshilar yashasin.

Tongotar mahali Jalol polvonnig joni uzildi.

Janozaga qishloqning katta-kichik hammasi keldi. Faqat Nurim sartarosh kelmadi. Yurt ko'zida uning yuzi shuvut edi.

Oradan to'rt kun o'tib, Chorvoq dengizida cho'milayotgan bolalar qirg'oqdan bir juft tufli topib olishdi. Bu Gulandomning tuflisi edi.

1999-yil, aprel

YOZILGAN HIKOYALAR

SUMBUL

(«*Surxon hikoyalari*»dan)

Vahobjon Denovga bemahal kelganidan u yoq-bu yoqqa telefon qilib, hech kimni topolmadi. Oxiri o‘ylab-o‘ylab kolxoz mehmonxonasida tunab qolishni ma‘qul ko‘rdi. Mehmonxona qorovuli chophonini boshiga yopib uxlab yotgan ekan, uning iltimosiga do‘ng‘illab-do‘ng‘illab zo‘rg‘a ko‘ndi.

Vahobjon ishlagan paytlarda bunaqa joy yo‘q edi. Mehmonxona ham keyin qurilibdi. Qorovul uni aylanma taxta zinadan boshlab chiqib, chiroqni yoqqanda ikkovlari bir-birlariga tikilib qolishdi.

– Ko‘zimga issiq ko‘rinasan, uka. Qayerda ko‘rganman?..

– Men sizni taniyapman. Qosim aka emasmisiz? Bundan yigirma olti yil oldin ko‘richagingizni kesib tashlagan edim. Qosim akaning ko‘zlari chaqnab ketdi.

– Anavuni qarang-a, anavuni qarang-a! Voy, joningdan...

Qosim aka uning qo‘lidagi chamadonini olib, qayerga qo‘yishni bilmay, xonani bir aylanib chiqdi. Oxiri stol ustiga qo‘yib, unga qaradi. Keyin chamadonni yana olib, ushlab turgancha gapira boshladi:

– Tirik odam axir bir kun bir-birini ko‘rar ekan. Tanjoningiz sog‘mi? Muni qarang-a. Hozir, hozir...

U gapini tugatmay, yigitlardek chaqqonlik bilan zinadan tushib ketdi. Sal o‘tmay, pastdan to‘q-to‘q o‘tin yorgan to‘vush eshitildi. Vahobjon derazani ochib yubordi. Kech kuz bo‘lishiga qaramay, ko‘klam havosi uyga yopirildi. Toshkentdan chiqayotganda izg‘irin jonni achitar, allaqachon yalang‘och bo‘lib qolgan novdalarni buydalar edi.

Xurmozor orqasidan yarim palla tarvuzdek qip-qizil oy ko'tarila boshladi. Vahobjon papiros kulini tashlash uchun kuldon qidirib u yoq-bu yoqqa alanglagan edi, bufet ustida turgan kulrang narsaga ko'zi tushdi. Beixtiyor yaqin borib qaradi. Qaradi-yu, badani g'alati seskandi. Bu dur bog'lagan sumbul butog'i edi. Qo'liga oldi. Panjadek butoqlar usti novvot duridek qalinlashib ketgan, soch tolasidek sumbul novdasi faqat durning singan joyidan arang ko'rinib turardi.

U sumbulni qo'liga olib, chiroq tagiga keldi. Qo'llari beixtiyor titradi. Shu payt Qosim aka patnisda xurmo, anor, olma olib chiqdi. Vahobjon unga yo'l beraman deb, qo'lidan sumbul, durini tushirib yubordi. Sumbul polga tushib, jaranglab sindi. Vahobjon afsuslanib, dur bo'laklarini terib olar ekan, Qosim akaga gunohkorona qaradi.

– Hechqisi yo'q, serob narsa. Xurmoni ermak qilib turing, hozir choy damlab chiqaman.

Vahobjon sumbul siniqlariga tikilib, o'ylab ketdi. U bu sumbullarning qayerda borligini biladi. Sumbulsoyda xayol surib o'tirgan kunlarini esladi.

Vahobjon urushdan oldin meditsina texnikumini tugatib, Sumbulsoyga yuborilgan edi. Sumbulsoy – tog' oralig'idagi qishloq. Past-u baland tepaliklar, archa va qarag'aylarga burkangan yonbag'irlar, ko'z yoshidek tiniq buloqlar, mayda barg azamat tollar qo'ynida mudragan so'lim qishloq.

Qishloqning qoq belidan kesib o'tgan soydan kechib adirga ko'tarilsa, butun qishloq kaftda turgandek ko'rinadi. Adirning orqasida esa tik jarlik. Bu jarlikda faqat qushlarning chirqillashi-yu shamolning guvillashi eshitiladi, xolos. Jarlik tubida majnuntollar qo'yniga yashiringan Sumbulsoy bor. Qishloq yigitlari yozning jazirama kunlari adir oshib, shu jarga tushishardi. Xuddi novvotdan yasalgan qasrdek, Sumbulsoyda bir tekis shuvillagan tomchilarga quloq solib, soatlab o'y surib qolishardi. O'ngirlardan shudring tomadi. Yillar o'tib bu shudringlar toshga aylanadi. Sumbul tolalari yo'g'onlashib, ba'zan tok zangidek durga aylanadi.

Vahobjon ham Sumbulsoyda soatlab qolib ketardi. Shu yerda sumbul tolalaridan to'kilayotgan tomchilarning qo'l soat chiqillashiga o'xshash tovushiga quloq solib, ko'ngliga o't solgan qizning kelishini kutardi. Tog'liklar odati yomon. Qiz bolaning yigit bilan xilvatda turganini ko'rishsa, katta janjal chiqadi. Shunga qaramay, qiz kelardi. Adirlardan oshib, toshlar panasida biqinib, Sumbulsoyga yetib kelardi.

Gulsum qishloqning o'qimishli qizi edi. U ota-onasining qarshiligiga qaramay, Samarqanddagi hamshiralari kursini bitirib kelgan. Ambulatoriyada Vahobjonning qo'lida ishladi. U paytlarda qishloq ayollari erkak doktorga ko'rinmasdilar. Vahobjon uchun Gulsum nihoyatda zarur edi.

Vahobjon bilan Gulsum Sumbulsoyda juda ko'p marta uchrashishdi. Ishq-muhabbat o'rtagan yuraklarini bir-birlariga tikilib ovutishardi. Ammo kichkinagina qishloqda bunday sirning uzoq saqlanib qolishi mumkin emas edi.

Kimdir ularning Sumbulsoyda uchrashishlarini payqab qolgan. Ana shunday uchrashishlarning birida to'rt-besh yigit ularning yo'lini poylab, Sumbulsoyda tutib olishadi.

Qizni qo'yib yuborishadi-yu, Vahobjonni qishloqqa olib tushishadi. Betiga qora surtib, eshakka teskari mindirgancha qishloqdan chiqarib yuborishadi.

Cho'lda qo'li bog'liq, eshakka teskari mingan Vahobjonning qo'lini cho'pon chol yechib yuboradi, unga rahmi kelib, otida Denov yo'ligacha chiqarib qo'yadi. Cho'pon cholning gaplari hali ham Vahobjonning quloqlarida:

– Odatimiz qursin, bolam. Kelgindiga qiz bermaymiz. Qizimizga sal mundayroq qaraganni ayamaymiz.

O'shanda Vahobjon Denovga tongotar paytida kirib keldi. Odamlarning ko'zlari besaranjom. Hamma tashvishda. Urush boshlanibdi.

Ertaga butun rayonda doktor bolaning betiga qora surtilgani, eshakka teskari minib, qishloqdan qochgani ovoza

bo'ladi. Ketish kerak, butunlay ketish kerak. Urush boshlanibdi. Urushga ketgani ma'qul.

Vahobjon to'ppa-to'g'ri harbiy komissariatga uchrashdi-yu, ertasigayoq armiyaga jo'nab ketdi.

Qirq yil qirg'in bo'lsa, ajali yetgan o'ladi, deyдилar. Vahobjon frontda to'rt yil kezdi. Qancha yaradorlarni jang maydonidan sudrab olib chiqdi. Qancha behol jangchiga qon quydi. Badanlari o'qdan ilma-teshik bo'lib ketdi.

Urush tugashi bilan tug'ilib o'sgan qishlog'i Chinozga qaytib keldi. Dunyo kezgan odam bir joyda turolmas ekan. Toshkentga keldi. Institutga kirib, yana o'qishga sho'ng'ib ketdi. U frontda ekan paytlarida ikki-uch marta Sumbulsoyga xat yozib, javob kutdi. Ammo Gulsum o'rniga imzosiz javob keldi.

«Basharang qorakuya sog'ingan bo'lsa, kelaqol...»

Ana shundan keyin u xat yozishni to'xtatdi. Gulsumni ham, Sumbulsoyni ham unutdi.

Shu topda u dur boylagan sumbul siniqlarini ushlab turib, o'sha voqealarni bir-bir esladi. Ko'ngli ham quvonch, ham alam bilan o'rtandi. Qosim aka yelkada sochiq, qo'lida choynak bilan chiqqanda u ana shunday o'ylar bilan band edi.

– Obbo, do'xtir uka-ye, muni qarang-a, ko'risharkanmiz-a. Tinch-omonmisiz? Esingizdami, Sumbulsoydan qaytganingizda biznikida tunagan edingiz, o'zim armiyaga kuzatib qo'ygan edim.

Qosim aka asli denovlik bo'lib, o'tin kesish uchun Sumbulsoyga atayin boradi. Bir kun yong'oqzorda sarjin ke-sayotganda qornini changallab yotib qoladi. Ikki yigit zam-bilda uni ambulatoriyaga olib kelishadi. Vahobjon qarasa, ko'richagi tutib qolgan ekan. U umrida operatsiya qilmagan. Ammo uni darrov operatsiya qilmasa, nobud bo'lishi aniq edi. Vahobjon «Tavakkal» deb operatsiya qiladi. Qosim aka omon qoladi.

Vahobjon qishloqdan quvilganda Denovga kelib, shu kishining uyida tunagan edi. Mana, bemahalda u bilan yana uchrashib qoldi.

– Sizdan o‘la-o‘lguncha qarzdorman. Qo‘lingiz yengil ekan. Mutlaqo tuzalib ketdim. Urushga ham borib keldim. Ikki orden, uch medal oldim. Xo‘sh, endi so‘rab qo‘yay: biz tomonlarga qaysi shamol uchirdi?

– Qizim shu yerda. Ikki oy bo‘ldi ishga kelganiga, Dushanbedan qayta turib, qizimni ko‘rib o‘tay, dedim.

– Shunaqami? Qani, choyga qarang. Siz bor paytlarinigizda bunaqa xurmolar yo‘q edi, shekilli. Hozir hamma-yoq xurmozor, limonzor bo‘lib ketgan. Hali Sumbulsoyga yo‘lingiz tushmagandir? Ha, ajab zamonlar ekan... Sumbulsoyda ham o‘zgarishlar katta.

Telefon jiringladi. Qosim aka trubkani olib, «Yo‘q» javobini berdi-yu, yana joyiga ilib qo‘ydi.

– Raisni so‘rayapti. Rais Oybarakka ketgan.

Vahobjon bir burda non ushatib, ikki-uch piyola choy ichdi-da, yana o‘rnidan turib, tashqariga qaradi. Oydinda archalarning uchi baliq skeletidek taralib ko‘rinadi. Semon ariqda suv shildirab oqadi. Qaydadir sa‘va sayraydi. Osmoni falakda chirog‘ini miltiratib samolyot ketyapti. Uning ovozi eshitilmaydi.

Shu payt elektr lampasi sekin-sekin xiralashib, qizil ipdek bo‘lib qoldi. Sal o‘tmay u ham so‘ndi.

– Shunaqa, dvijok o‘n ikkigacha ishlaydi. Xudo xohlasa, biron haftadan keyin katta simga ulaymiz. O‘shanda kechasi-yu kunduzi yonadigan bo‘ladi. Sim Nurekdan kelyapti. Lampa yoqib beraymi?

– Yo‘q, ovora bo‘lmang. Yotaman. Yo‘lda urinibman, shekilli.

Qosim aka qorong‘ida timirskilanib, karavotga joy qilib berdi-da, gugurt chaqib, zinadan tushib ketdi.

Vahobjon o‘ringa kirib, ancha vaqtgacha ko‘z yummay, o‘y surib yotdi. Bu joylarda kechgan kunlarining hammasini

esladi. Ko'ziga Gulsum ko'rinib ketdi. Endi u yoshligi-ning unutib bo'lmas bir parchasi bo'lib ko'rinardi. Vahobjon o'ylab-o'ylab, oxiri uxlab qoldi.

Qizi xat yozganda «Denovdan qayerga yuborishlari ham noma'lum», degan edi. Ertalab u shu yerning o'zidan rayon sog'liqni saqlash bo'limiga telefon qildi. Qizini surishtirdi. Unga Zarofatning Sumbulsoy ambulatoriyasiga ishga yuborilganini aytishdi.

Ajab, o'zi yashagan qishloq, o'zi ishlagan ambulatoriyaga endi qizi kelibdi. Vahobjon ikkilanib o'tirmay, o'sha yoqqa borishga qaror qildi.

Qosim aka bilan xayr-xo'shlashib, guzarga chiqdi. Kitob savdosi mashinasi Sumbulsoyga ketayotgan ekan, shofyordan iltimos qilgan edi, rozi bo'ldi.

Endi u bir vaqtlar eshakka teskari minib qochgan yo'llaridan ketyapti. Yo'l-yo'lakay shofyorni hayron qoldirib, goh kuladi, goh qoshlari chimirilib, jiddiy bo'lib qoladi.

Onda-sonda sel olib ketgan, tog'dan dumalab tushgan toshlar bo'lmasa, yo'l yaxshi bo'lib ketibdi. U yer-bu yerda yangi imoratlar uchrab qoladi. Olisda esa, qishloqni bag'riga olgan asriy qoyalar sadafdevor bo'lib turibdi.

Mashina aylanma, past-baland yo'llardan o'tib, tog' orasiga qarab o'rmaladi.

Sumbulsoy hamon o'shanday. O'sha gerdaygan qoyalar, o'sha sharqiroq telba suvlar. Yon bag'irlarida o'sgan asriy archalar orasida ilashib qolgan bulutlar sokin sudraladi. Kiraverishdagi tepa ortida Qizqo'rg'on ko'kka intilgan. Qizqo'rg'onning uchini bulut o'ragan. Uning qizg'imtir tanasida o'sgan giyohlar yerga qarab osilgan.

Vahobjon tanish manzaralarga mahliyo bo'lib borarkan, xuddi yigitlik chog'i qaytib kelgandek entikardi. Go'yo hozir Gulsum jamalak sochlarini silkitib chopib kelayotgandek...

U shunday xayollar bilan ambulatoriyaga yetganini bilmay qoldi. Eshik oldida bir dam to'xtab, u yoq-bu yoqqa qaradi. Uning xuddi yonginasidan to'lagina bir xotin gursillab o'tdi. U zina oldiga kelib, tufisining changini qoqib, kirib ketayotgan edi, Vahobjon gap qotdi.

– Zarofat Vahobovnani chaqirib yubormaysizmi?

Xotinning ishi tig'izroq ekan shekilli, javob o'rninga bosh irg'ab, kirib ketdi. Sal o'tmay oq xalat kiygan Zarofat chiqdi. Dadasining kutmaganda kelishiga hayron bo'lib, qoshlarini kerib qarab turdi-yu, birdan uning bag'riga otildi. Ota-bola shu ko'yi ancha turishdi, keyin Zarofat uni ichkariga undadi. Vahobjon ko'nradi.

– Ishingni qilaver, bolam. Men qishloqni biron soat aylanib kelaman. Kechqurun yana qaytib ketaman. Yo'l ustida ko'rib o'tay dedim.

U qizi, harchand qilsa ham, ko'nmay aylangani ketdi.

Vahobjon Sumbulsoyga borishga ahd qilgan edi. O'sha tarafga yo'l oldi.

Adir o'rtasidan ikki arava sig'adigan yo'l ochishibdi. Yo'l tepasida har joy-har joydan nov kesib o'tgan. Novning yorig'idan yo'lga suv tomib turibdi. Arava izlaridan pastga qarab suv siljiyapti. Vahobjon yuqoriga intildi. Tepaga chiqib, qishloqqa yana bir marta qaradi. Butun qishloqning yarmiga tog' soyasi tushgan. Qishloqning yarmida kechasiyu, yarmida kunduzga o'xshaydi. Vahobjon suqlanib qarab turdi-da, yana ilgarilab, adirning ortiga qarab ketdi. Jar yoqasiga keldi. Pastlikdan majnuntollar g'ujumi ko'rindi. U shitob bilan o'sha yoqqa qarab tusha boshladi. Bir gala qush chag'-chag' qilib ko'tarildi. Vahobjon zum o'tmay jarning tubiga yetdi. Majnuntollarning tanasi yanada yo'g'onlashib ketibdi. Yerda sudralgan novdalarni ko'tarib Vahobjon ichkariga kirdi. G'or ichi jimjit. Tepadan tushib turgan bo'yradek oftob nuri durdan yasalgan devorlarni g'alati yoritgan. Tarnovlar bo'yniga osilgan sumalakdek durlar uchi-

dan suv tomchilaydi. Tomchilar durga sachraganda pashsha qanoti tekkan tanbur simidek nozik tovush chiqaradi. Katta xarsang toshlar ustidan yopirilib, uchi suvga tegib turgan ho'l sumbul tolalari xuddi bosh yuvmoqchi bo'lib jomga engashgan xotinlarning sochiga o'xshaydi.

Devor toshlari dur bog'lagan bu g'or xuddi kattakon novvot qozoniga o'xshardi. Har bir dur bog'lagan sumbul tolasidan mayda, ko'zga ko'rinmas tomchilar sachraydi. Nafas olmay quloq tutgan kishi muttasil shovillagan tovush eshitadi. Go'yo olisda shivalab yomg'ir yog'ayotgandek.

Vahobjon xarsangga o'tirdi. Suvning shovullashiga quloq soldi.

U ertaklar olamiga kirib qolgandek, har bir tovushdan, har bir tomchining chaqnashidan, sachraganda jaranglashidan hozir qandaydir mo'jiza yuz beradi deb kutardi.

U Gulsum muhabbatini shu joyda, shu afsonavor tovushlar orasida tuygan edi. Qani u? Bormikan? Bor bo'lsa, hali ham o'shandaymikan?

Oradan yigirma olti yil o'tib, Gulsum hamon o'shanday qizaloq bo'lib turgandek tuyulardi unga.

Yigit-qizlarning qiyqirig'i uning hushini o'ziga keltirdi. Bosh ko'tarib, tolning ro'dapo novdalari orasidan tepaga qaradi. O'n chog'li yigit-qiz shu tarafga qarab yugurishardi.

Vahobjon qimirlamay o'tiraverdi. Biri fotoapparat, biri papiros qutisidek radiopriyomnik bilan g'orga kirib kelishdi. G'or ichi shovqin-suron bo'lib ketdi.

Radiodan taralgan qo'shiq dur devorlarida aks sado berib, chiqib ketolmay aylanardi. Yigitlar tepaga tirmashib chiqib, g'alati dur haykalchalarni sindirib tushirishardi. Durlar har singanda jaranglab ketardi.

Vahobjon ularning o'yin-kulgisiga xalal bermaslik uchun g'or ichidan chiqdi. U endi ariqchadan hatlayotganda qorachagina qiz kelib, uning qo'lidan tutdi.

– Sumbulsoyga kelib quruq ketyapsizmi? Mana, buni oling.

U Vahobjonga xuddi oyoqlarini kerib turgan kiyikka o'xshash durni berdi. Vahobjon unga rahmat aytib, tepaga intildi. Uning bir qo'lida bir siqim qop-qora sumbul, bir qo'lida dur qoplagan sumbul butog'i. Avaylab sindirib qo'ymaslik uchun, ehtiyot qilib tepaga chiqib oldi.

Zarofat eshik oldida uni kutib turardi.

– Qayoqda edingiz? Anchadan beri kutaman.

– Qizim, senga sumbul olib keldim.

Zarofat bu yoqqa yaqinda kelganidan Sumbulsoyni hali ko'rmagan edi. Shoshib dadasining qo'lidan sumbulni oldi.

– Sochga o'xshar ekan. Yuring. Birpas dam oling.

Vahobjon charchagan edi. Qiziga ergashib, yana soyning narigi tarafiga o'tdi. Bir tavaqali eshikdan hatlab, keng hovliga kirishdi. Bir kampir o'choq oldida nimadir qilyapti. Uyga kirishdi. Shifti toqili uy devorlari oqlangan. Tokchalarda har xil kitoblar.

– Bosh vrachimizning uyi. Yaxshi odamlar. Mana shu xonani menga bo'shatib berishgan.

Boya ambulatoriya eshigi oldida uchragan xotin kirdi. Hali Vahobjon uning yuzini ko'rmagan edi. Endi ko'rdi. O'sha Gulsum. Ikkovlari bir-birlariga tikilishgancha qimir-lamay qolishdi. Gulsum, oxiri ko'zini olib qochdi-da, titroq tovush bilan eshitilar-eshtilmas salomlashdi.

Gulsum chiqib ketdi. Shundan keyin Vahobjon ketar chog'ida ham ko'rinmadi. Vahobjon yo'lga chiqqanda ham, Denovga yetib kelganda ham uning oppoq sochlarini, ajin qoplagan yuzlarini, ayniqsa, iyagidagi tirtiqni ko'z oldidan nari ketkizolmadi.

– Qarib qopti. Bemahal qaripti. Ko'zlari hamon o'shanday.

Oradan o'n besh kunlar chamasi vaqt o'tib, Vahobjon xat oldi.

«Dada, bosh vrachimiz o'sha kuni siz bilan xayrlasholmay qolgani uchun afv etishingizni so'radi. O'sha kuni

bir bemorni ko'rish uchun tog'ga jadal ketib qolgan ekan. O'zi juda yaxshi, mehribon xotin. Boshidan juda ko'p savdolar o'tgan, deyishadi. Qirq birinchi yilda eri otilgan emish. Bolasi yo'q. Ayniqsa, siz kelib ketgandan so'ng menga juda mehribon bo'lib qoldi. Ro'paramga o'tirib oladi-da, ko'zimga tikiladi. Kecha yana shunday qildi. Ko'zimga uzoq tikilib turdi-da, yig'lab, bag'riga bosdi...».

Vahobjon xatni o'qib, og'ir uh tortdi. Bo'g'zidan nafas emas, olov otilib chiqqandek bo'ldi.

Siyna qishlog'i, 1965-yil, noyabr

YALPIZ HIDI

Kupe eshigini ochishim bilan og'ziga so'rg'ich kiygizilgan sut to'la shishani kaftlari orasiga olib isitib o'tirgan xotinni ko'rdim-u, nima qilishimni bilmay, turib qoldim.

Xotin ham avval esankirab, keyin mayingina kulib qo'ydi. Uning bu xil, har qanday erkak qonini ko'pirtiradigan shayton kulgisini ilgari ham bir ko'rgan edim. Tanimdan son-sanoqsiz chumoli o'rmalagandek, g'alati seskani bilan chamadonchamni o'rindiqqa qo'ydim-u, yana xotinga qaradim. Uning tizzasida yo'rgaklangan bola. Poyezd g'ildiragining tovushiga quloq solib, nimalarnidir o'ylayotganga o'xshardi. U menga qaramay, qo'lidagi sut to'la shishani stolchaga qo'ydi-da, bolani tizzasidan olib, yoniga avaylab yotqizdi. Hamma yoqni yalpiz hidi tutib ketdi.

U yoq-bu yoqqa qaradim. Darhaqiqat, stolchada bir dashta cho'l yalpizi yotardi. Nima qilishimni, nima deyishimni bilmayman. Xotin ham betimga qarayolmaydi. Nazarimda, bu xotinning butun vujudi sirga, ko'zlari sehrga to'la edi.

... Men u bilan burnog'i yili saraton kunlarining birida avtobusda uchrashgan edim. Buvaydadan avtobusga chiqqanimda yonimda bir juvon o'tirardi. Sal yo'l yurishimiz bilan issiqqina nafas bo'ynimga urilgandek bo'ldi. Yo'q, nafas

emas, atirgulning bag'ridan chiqadigan allaqanday beg'ubor hid edi u. Qarasam, yonimda o'tirgan xotin yelkamga boshini qo'yib, uxlab qopti. Qo'lidagi shohi tugunchasi oyog'im tagiga tushibdi. Bir qo'limni arang cho'zib, tugunchani yerdan oldim-u, uni uyg'otib yubormaslik uchun qimirlamay o'tiraverdim. Avtobus bir silkindi. Xotinning boshi sirg'alib ko'kragimga tushdi. O'ringa ilinmay qolgan soch tolalari tomog'im tagiga kelib qoldi. Shunda dimog'imga yalpiz isi urildi. Xotinning qulog'ida so'lib qolgan yalpiz shoxini ko'rib qoldim.

Ko'pchilik o'rtasida begona ayol ko'kragimga bosh qo'yib yotishidan xijolat tortib, uni uyg'otmoqchi bo'ldim. Sekin pichirladim:

– Ko'zingizni oching, yaxshi emas.

Xotin ko'zini ochmadi, ingradi. Ichidan alamli bir nido chiqqandek bo'ldi. Baxmaldek yumshoq lablari arang qimirladi-yu, «Suv», – deya oldi, xolos.

Endi bildim. Xotin behush bo'lib qolgan ekan. Orqamda o'tirgan chol dashnom berdi:

– Uka, kelinni pastga olib tushing, ko'ngli behuzur bo'layotganga o'xshaydi.

Uylanmagan bo'ydoq edim. Bu gap qulog'imga ham g'alati, ham allaqanday xush yoqadigan bo'lib eshitildi.

Bu gap yon-verimdagilarning qulog'iga yetib, birpasda avtobus shivir-shivir bo'lib qoldi. Kimdir tez ketayotgan avtobusda chayqala-chayqala oldinga intildi-yu, engashib shofyorga nimadir dedi. Avtobus to'xtadi.

– Uka, kelinni issiq kunda qiynab qo'yibsiz. Pastga tushib, suv bo'yida picha dam olib o'tiringlar. Keyingi avtobusda yetib olarsizlar.

Nima bo'layotganini bilmasdim. Hammaning ko'zi menda. Beixtiyor xotinni suyab pastga olib tusharkanman, qulog'imga bir gap chalinib qoldi:

– Erining bedavoligini qarang, o'zi oydekkina ekan, dar-di borga o'xshaydi. Er o'lgur muncha lapashang bo'lmasa.

Hamma yog'imdan ter chiqib ketdi. «Bu mening xotim emas, sizlarga o'xshagan oddiy yo'lovchiman», – deb baqirib yuborgim keldi. Ammo yelkamga osilgan nozik qo'llar bunga monelik qilayotgandek indayolmasdim.

Avtobus meni mutlaqo notanish, lekiniga qaraganning ko'zini kuydiradigan husni bir jahon ayol bilan yo'lga tashlab ketdi.

Saraton osmondan olov purkab turibdi. Uchko'prik yo'lidagi tollarni bilasiz. Oxiri ko'rinmaydigan asfalt yo'l xuddi poyoni yo'q soyabon aravaga o'xshaydi. Havoning namligidan tol barglari ham qimirlamasdi. Belbog'imni yechib, ariq bo'yidagi chim ustiga yozdim-u, uni o'tqazdim.

Xotin eshitilar-eshitilmas dedi:

– Nafas ololmayotibman. Shabadaroq joyga olib boring.

Bu tashvishni o'zimga qayoqdan orttirdim, dedim-u, mamlol kelgandek, uning oppoq bilaklaridan ushlab turg'izdim-da, bir qo'limni belidan o'tkazib (boshqa ilojim ham yo'q edi), suv yoqalab olib ketdim.

Atrof jimjit. Na qush uchadi, na odam o'tardi. Bo'y baravar qamishlar qilt etmaydi. Yalanglikroq joyga kelib to'xtadik. Xotin sal o'ziga keldi.

– Voy-e, ko'kraginga shamol tegdi-ya!

Uning tilga kirishidan sevinib ketib, asta o'tqazdim. Ammo u hali ham astoydil o'ziga kelmagan edi. Oyoqlarini sal bukib, tizzamga bosh qo'yib, yarim ochiq ko'zlarini so'ngsiz osmonga tikkancha qimirlamasdi. Kishi bilmas unga qarayman. Kiprik demagan qora duxobaning o'zi. Ayniqsa, chinnidek oppoq yuzida yanada qorayib turardi. Qoshi to'mtoqroq. Oralig'idagi bilinar-bilinmas o'sma izi, iyagidagi tariqdek xoli, bo'ynida qimirlamay turib qolgan ter tomchilari bermalol ko'rinib turardi. Ich-ichimdan, bu baxt qaydan keldi, deb qo'yaman.

Ayolning qo'li qimirladi. Giyohlarni timirskilab, birini uzdi. Bu cho'l yalpizi edi. Uni dimog'iga olib bordi-da, bir hidlab, menga uzatdi. Hidladim. Ana shundagina men baxtni

emas, baxt meni topganiga ishondim. Butun olam yalpiz hidiga to'lib ketdi. Bir-birimizga tikilamiz. Ammo na undan, na mendan sado chiqadi. Bir-birimiz bilan ko'zlarimiz gaplashayotganga o'xshardi. Uning ko'zlarini ko'rmagansiz. Hali hech bir inson bolasi bunaqa ko'zni ko'rmagan.

Ko'zlarimiz gaplashardi.

Bilmadim, shu alpozda qancha vaqt o'tirdik. Har qalay, podadan mollar qaytayotgan mahal edi. Buzoqlarning ayanchli ma'rashi qulog'imga eshitilgandek bo'ldi.

Nima bo'ldi-yu, xotin sapchib o'rnidan turib ketdi. Tugunini qo'liga oldi.

Endi uning qoshlari chimirilgan, qilmishidan alamzadadek ko'rinaradi. Bilaman, behushlik begona kishining tizzasiga bosh qo'yishga majbur qilganidan qattiq iztirob chekyapti. U – kimningdir xotini. Bu behushlik uni ne kunlarga boshlashi mumkin. Ammo u mening unaqa bema'ni kishilardan emasligimni bilganida edi, bu xil xayollarga bormasdi. Bola bo'lib nomard xayollarga bormaganman. Shaytonning so'ziga kirmaganman. Buni xotin bilmasdi. Ko'zida qo'rqinch va andisha olovi yonyapti.

Ketdik. Tol tagida avtobus kutyapmiz. U betimga qaramaydi. Qovog'i soliq. Unga, hatto, jahl ham yarashardi. Har zardali qarashidan vujudim o'rtanib ketardi.

Avtobus kelganda pillapoyaga oyoq qo'yar ekan, yana bir marta qaradi. Bu qarashda meni ermak qilishmi, rahmat aytishmi – bilib bo'lmaydigan bir ifoda bor edi.

U ketdi.

Hali-hali bu qarashning ma'nosiga yetolmadim. Bugun vagon kupesida unga yana duch keldim. U yana kuldi. Bu mayin kulgisi meni yana xayolga soldi. Nega kuladi? Ermak qilyaptimi?

Provodnik ikkalamizga ham bir stakandan choy keltirib qo'ydi. U stakandan choy ho'plab turib, vagon silkinishidan

qalqib ketdimi, kulaman deb shunday qildimi, har qalay, atlas ko'ylagiga choy to'kildi. Menga qaradi.

– Eslab hali ham kulib yurgandirsiz?

Bu gapning ma'nosiga yetdim.

Yana jim ketdik. Derazadan bog'lar o'tyapti. Simyog'ochlar bir-birini quvyapti. Ikkovimiz o'tmish xayollari bilan bandmiz. Oxiri sabrim chidamay so'radim.

– Endi tuzalib ketdingizmi?

– Ha, tuzalib ketdim. Buning uchun sizga rahmat aytishim kerak edi. Hali ham bo'lsa aytib, qo'yish – qiyomat qarzim. Rahmat. Vijdonli yigit ekansiz. Bilasizmi? – U menga bir oz tikilib turdi-da, kulimsirab qo'ydi. – Siz o'shanda baxtingizni yo'qotgansiz.

Hayron bo'ldim. Unga savol nazari bilan boqdim.

– Bilmadim, – dedi u ko'zlarini yerga qadab. – Balki, adashayotgandirman. Ehtimol, bir falokatdan qutulgandirsiz? Ehtimol, men baxtimni topgandirman? Ehtimol, baxtimni yo'qotgandirman? Bilmayman. Har qalay, o'shanda yo men sinovdan o'tdim, yo siz sinovdan o'tdingiz. O'sha paytda men odam bolasiga ishonmas edim. Tasodifdan o'rgilayki, o'shanda sizga yo'liqdim. Agar boshqa kishining qo'liga tushganimda bir umr vijdon azobida qolib ketarmidim...

Xotinning ko'zi jiqqa yoshga to'ldi. Bir kiprik qoqsa, oppoq yuzlarini yosh yuvib ketadi. Ammo u kiprik qoqmadi. So'ngsiz qora kechalarni bag'riga sig'dirgan baxmal ko'zlar bu yoshlarni shimib ketgandek bo'ldi.

Endi u ko'zyoshsiz, unsiz yig'lardi.

U yana tilga kirdi. U gapirardi-yu, ovozi titrardi.

– Bolam hurmati, ishoning, men o'sha kuni yomon niyat bilan ko'chaga chiqqandim. Meni siz o'limdan qutqardingiz. Qattiq alam o'tgan edi o'shanda.

Uning tushunib bo'lmaydigan gaplari yana hayron qilib qo'ydi meni.

– Hayron bo'lmang. Xotin kishi qattiq o'ch oladi. Siz erkaklar ayol zotining irodasi bo'sh bo'ladi, har qanday

xo'rlikka chidayveradi, deb o'ylaysiz. Yo'q, aslo unaqa emas. Men ham erimdan o'ch olmoqchi edim.

Xotin deraza tarafga qarab jim bo'lib qoldi. Poyezd katta bir ko'prik ustidan guvillab o'tib ketdi. Sal nariroq borib gudok berdi. Yo'l pastlashayotganda kupe eshigi sirg'anib ochilib ketdi. O'rnimdan turib berkitib qo'ydim. Xotin yana o'girildi.

– Bilasizmi, o'rtada hurmat, andisha bo'lmasa, er-xotinlik uy zindon bo'ladi. Ayniqsa, oraga xiyonat oralasa, tamom.

U ham alam, ham iztirob bilan menga ikki yildan beri jumboq bo'lib xayolimni band qilib yurgan sirni ocha boshladi.

– Erimni yaxshi ko'rib tekkanman, chiroyli yigit edi. Ko'p qizlarni kuydirgan. Uncha-muncha o'rtacha qizlarga qayrilib ham qaramasdi. Ertalab uydan chiqib ketayotganida orqasidan tomosha qilib qolardim. Kechqurunlari ikki ko'zim ko'chada edi. U eshikdan uyimga oftobga o'xshab kirib kelardi.

Ana shundoq er menga xiyonat qildi. Jazman orttirdi. Bilasizmi, sevgan kishing, dunyoda yagona baxtim deb bilgan kishing xiyonat qilsa, chidab bo'ladimi? Axir butun umrimni unga bag'ishlagan bo'lsam-u, kelajak baxtimni usiz tasavvur qilolmasam-u, menga xiyonat qilsa. Bunga chidab bo'larmidi? Lekin butun kuchimni, butun sabrimni bir joyga jamlab chidadim. Uni insofga chaqirdim. Bo'lmadi. His-tuyg'ularimni oyoqosti qilgan kishi oldida ko'z yoshi to'kishga g'ururim yo'l bermadi. Bunday qilolmasdim ham. Uning jazmani oldiga borib, «Erimni tinch qo'y», deyishga ham g'ururim yo'l bermadi.

Butun vujudimni o'ch olish hissi qamrab oldi. O'zimni o'ldirmoqchi bo'ldim. «Mayli, shu o'limim bilan uni vijdon azobiga tashlab ketaman. Bu dog' uni o'la-o'lguncha qiynasin», dedim.

Shu niyat bilan uydan chiqdim. Yo'lda keta turib har xil xayollarga boraman. Nimani o'ylasam ham, erimdan qasos

olishga borib taqalar edi. Ana shunda siz paydo bo'ldingiz. Bo'lmasa, bilmadim nima bo'lardi. Qabrimdan shu paytgacha ikki marta giyoh ko'karib chiqarmidi?

U yuzlarini ikki qo'li bilan to'sib, o'ksib yig'lab yubordi. Uni yupatishga so'z topolmasdim.

Xotin ingragan tovushda dedi:

– Kechiring. Sizdan umr bo'yi minnatdor bo'lib yashayman. Xotiningiz qandoq baxtli ekan, – uning bu gaplari juda uzoqdan eshitilayotganga o'xshardi. Jahl bilan uning ko'zlariga qaradim. Endi u ko'zlarda andisha izlari yo'q edi. Allaqanday nur porlab turardi.

– Qaysi baxtli qiz ekan u sizni sevgan? Bu gaplarimga hayron bo'lmang. Men eng avval vafodor odamni, nomusli odamni baxtli deyman. Baxt tushunchasini o'ylaganimda dastavval nomus, vafo ko'rinadi. Mana shu ikki narsa bo'lmasa, do'st do'stning, er xotinning, xotin erning ko'zini o'yadi. Agar men shoir bo'lsam, yozuvchi bo'lsam, vafo haqida, inson nomusi haqida kitob yozib charchamasdim.

Bu xotinning gaplari meni o'ylantirib qo'ydi. Uning bu gaplari chin haqiqat edi. Insonni jasoratga, xayrli ishlarga yetaklaydigan shu emasmi?!

U kichkinagina razyezdda tushib ketdi. Ko'nglida tugilib yotgan armonini to'kib, bag'rini ezib yotgan toshni irg'itib tashlab, qushdek yengil bo'lib, manzilida tushib qolgan edi.

Kupega qaytib kirdim.

Stolcha ustida yalpiz yotardi. Olib hidladim.

Ana shundan beri qayda yalpiz ko'rsam, u kekxa tollar soya tashlagan Buvayda yo'llarini ko'raman. Bu yo'llar bir nopok er jabrini tortgan, shu jabr-alam qasosga yetaklagan dilbar, dilbar-u qaysar, bir so'zli juvonne eslatadi.

U erini tashlab ketdimikin? Tashlab ketgandir. Undan qasos oldimikin? Tashlab ketishdan ortiq qasos bo'lmaydiku!

Yalpiz hidi menga ana shularni eslatib qo'ydi.

Farg'ona, 1960-yil

TAKLIFNOMA

Uyga kelsam, birov xat tashlab ketibdi. Shoshib konvert-ni ochdim. Taklifnoma. Foto qog'oziga ko'chirilgan taklif-nomaning ikki chetida menga notanish bir qiz bilan yigit-ning surati. Bular kelin bilan kuyov bo'lsa kerak. Ammo ular kim? Suratga shuncha tikilaman-u, taniyolmayman. Konvert ustidagi yozuvga qaradim. Bekmurodov deb yozilgan. Endi tanidim. Bekmurodov bilan o'tgan yili dam olish uyida tanishgan edim. U kamgap, birovga aralashmaydigan kishi edi. Demak, Bekmurodov qizini kuyovga chiqazayotibdi, bechora!

O'z umrimda ko'p odamlarni ko'rganman, ko'plarning sarguzashtlarini eshitganman. Ammo shu kichkinagina, qo'y og'zidan cho'p olmagan kishining boshiga tushgan savdolarni eslaganimda, butun vujudim larzaga tushadi, dod, deb yuborgim keladi. Odam bolasining o'tda kuymasligiga, suvda cho'kmasligiga qoyil qolaman.

Bekmurodov boshidan o'tgan voqealarni o'zi aytib bergan edi. U hech kimga aytmagan sirni aytgan edi. Menga ham aytmaz edi-yu, bir sabab bo'lib aytib qo'ydi. O'sha kuni xotini qazo qilganiga o'n besh yil to'lgan ekan. Men bu gapdan bexabar edim. Sharsharaga yuvingani kelsam, u suv to'zoniga tikilib o'tiribdi. Mendan papiros so'radi. Ik-kalamiz sharshara shabadasida jimgina o'tirib chekishdik. U juda to'lib turgan ekan, o'zi gap boshlab qoldi:

— Bilaman, shuncha kun bir joyda turib, tuzukkina gaplashmaganimizdan, o'zimni olib qochishimdan hayron bo'lyapsiz. Qandoq qilay, shunaqa odamman. Yolg'izlikka o'rganib qolganman. Kechirasiz, bugun ko'nglim odam xohlab qoldi. Gaplashgim kelyapti. Gaplashib, ko'nglimni yozgim kelyapti. Vaqtingiz bo'lsa, birpas gaplashaylik. Bugun — xotinimning vafot etgan kuni...

U gapini davom ettirilmay, yuzini teskari o'girib oldi. O'z holiga qo'yib berdim. U papirosni oxirigacha chekib,

oyog'ining ostiga tashladi-da, shippagining uchi bilan ezg'ilab o'chirdi.

Men uning holatidan nimadir ichini kuydirayotganini, birovga aytmasa, tanasi kuyib ketadigan darajada ekanini bilib turardim.

– Menga qarang, Bekmurodov, unaqa qilmang! Nimadandir qiynalyapsiz, ayting menga. Yengil tortasiz. Birovga aytmaslikka so'z beraman. Ishoning menga.

U ancha vaqtgacha yerga qarab o'tirdi. Uning ko'ziga qaramaslik uchun sharshara quyilayotgan tepaga qaradim. U shunchalik balanddan quyilardiki, suv to'zonlari orasida ko'rinmasdi. Xuddi bizning tepamizdagi oppoq cho'qqi bir parcha uvada bulutga sanchilib turardi.

– Xotiniimni nihoyatda yaxshi ko'rardim. Bilmadim, boshqa erkaklar ham xotinini shunchalik yaxshi ko'rolarmikin? Urushdan oldin ikkovimiz o'ninchini birga bitirgandik. To'y qilmoqchi bo'lib tayyorgarlikni ham ko'rib qo'ygandik. To'yni o'zim qoldirganman. Bunga ham Zarofatni yaxshi ko'rganim sabab bo'lgan. Endi o'ylab qarasam, o'shanda chakki qilgan ekanman. Kallamga o'shanda nima o'y kepti deng, urushda o'lib-netib ketsam, Zarofat beva qoladimi, depman. To'yni qoldirib, urushga ketdim. O'q tegmagan joyim qolmadi. O'q oladi- yu, o'lim olmaydi. Tirik qaytib keldim. Rahmat, kutib o'tirgan ekan. To'y qildik. Armiyada tank mingan edim, kelganimdan keyin shofyorlik qildim. Shofyorlik – nozik ish, o'zingiz bilasiz. To'yimizdan yetti oy o'tgandan keyin ikki yilga kesilib ketdim. Zarofatning tug'ilgan kuni edi o'shanda. Ertalab mashinada uni uncha-muncha xarajat uchun bozorga oborib qo'ygan edim. Yor-birodarlarni ham kechqurunga xabarlab qo'ygandim. Nima bo'ldi-yu, o'sha kuni ish ko'payib, sovxozga yuk ortib ketib, kech qoldim. Qorong'i tushib qolganda sovxozdan qaytdim. Mashinani yeldirib kelyapman. Bir mahal qarasam, ko'cha o'rtasida bir mast gandaraklab kelyapti. Shoshib rul-

ni chetga burdim. Terakka kimdir ot boylab qo'ygan ekan. Qoq belidan uribman. Mashina o'tib, moychining budkasiga tiraldi. Faner budka parcha-parcha bo'lib ketdi. Tushib qarasam, otning qornini yorib yuborgan ekanman. Uyga borolmadim, militsiya olib ketdi. Yosh kelin yasatilgan dasturxon tepasida chirqillaganicha qolib ketaverdi. Zarofat advokat soldi. O'shanda oldimga kirgan advokatga «Urinmang, qonun nimani buyursa, shu bo'laversin», – deganman. Xullas, ikki yilni tishimni tishimga qo'yib tamomlab kelyapman. Nazarimda, Zarofat hali ham dasturxon ustida meni kutib turgandek. Keldim. Xotinim uyda yo'q. Ko'chib ketibdi. Qidirib daragini topdim. Boshqa mahalladan joy olgan ekan. Eshikni taqillatganimda o'zi chiqdi. Betimga bir qaradi-yu, boshini egganicha indamay kirib ketdi. Avvaliga, mendan qattiq xafa bo'lgan ekan, deb orqasidan xijolatlik bilan qaradim. U birdan o'kirib yubordi. Hayron bo'ldim! Bir mahal qulog'imga g'alati tovush kirdi. Alanglab qarasam, tut shoxiga osilgan belanchakda chaqaloq...

Bekmurodov o'rnidan turib ketdi. Sharshara to'zoni orasiga kirib, ko'zlari qizarib, qaytib chiqdi. Bilib turibman, yoshlarini artish uchun atayin shunday qilgan.

– O'zimni yo'qotib qo'yibman, – dedi u ovozi titrab. – Ko'rpacha ustida to'lg'onib yotgan xotinimning sochidan sudrab, hovliga tortib tushibman. Xotin bo'lsa, qo'limdan qochib, belanchakdagi bolani oldi-yu, burchakka suqilib, dag'-dag' titrayverdi. Ko'zimga dunyo qorong'i bo'lib ketdi. Boshim aylanib, ayvonning labiga o'tirib qolibman. Kallamni changallab o'tiraveribman, o'tiraveribman, bir mahal qarasam, qorong'i tushib qolibdi. Zarofatning qo'lidagi bola uxlabdiyam, uyg'onibdiyam, bilmabman.

Boshimni ko'tarib, u yoq-bu yoqqa qaradim-u, sekin o'rnimdan turib, eshikka qarab yura boshladim. Zarofat, to'xtang, dedi. To'xtadim.

– Meni o'ldirib, keyin keting! O'z qo'lingiz bilan o'ldiring. Bo'lmasa, hozir ko'zingizning oldida o'zimni pichoqlab tashlayman.

Hushyor tortib ketdim. Bu nimasi, qo‘rqqa oldin musht ko‘tarishmi?

Qaytib kelib yana o‘tirdim. Zarofat bolani belanchakka yotqizib, oshxonaga kirib ketdi. Nimanidir jaz-buz qilib pishirardi. Bola yig‘ladi deguncha yugurib chiqadi-da, yana oshxonaga kirib ketadi. Bir payt laganda qovurilgan kartoshka olib chiqib, oldimga qo‘ydi. Tomog‘imdan ovqat o‘tarmidi.

– Uy sizniki, – dedi Zarofat, – hovlingizni sotib, shu uyni olganman. Qo‘shnilaringizdan nomus qilib, ko‘chib ketdim.

U boshqa hech narsa demay, bolani ko‘targancha uyga kirib ketdi. Bu benomus xotinga nima deyishimni bilmayman. Qorong‘i tushdi. Qo‘ni-qo‘shnilarning uyida chiroqlar yondi. Ichkari uydan bolaning ijirg‘anib yig‘lagan ovozi eshitildi. Seskanib ketdim. Derazadan Zarofatning boshi ko‘rindi.

– Joy qilib beraymi, yotasizmi?

Indamadim. Saldan keyin deraza tagiga bordim.

– Ayt, yaramas, nima qilib qo‘yding? To‘g‘risini ayt-sang, churq etmayman.

Bola uxlab qolgan, shekilli, Zarofat oyoq uchida yurib, ayvonga chiqdi. Ustunga suyangancha bo‘lgan voqeani yig‘lab-yig‘lab gapira boshladi. Qorong‘i bo‘lganidan uning basharasi qay ahvoldaligini bilmayman. U gapirishdan ko‘ra ko‘proq yig‘lardi.

– Sizni deb ne kunlarni ko‘rmadim. Tezroq chiqarisharmikin, deb bormagan joyim qolmadi. O‘zingiz afv so‘rashdan bosh tortibsiz, eplolmadim. Advokat soldim. Bo‘lmadi. «Biron yili o‘tsin, keyin harakat qiling», – deb maslahat berishdi. Yil o‘tib, bir advokatni yolladim. Bor-yo‘g‘imni qo‘liga to‘kib soldim. U yoq-bu yoqqa boshlab olib bordi. Allakimlar bo‘shatishga va‘da berishayotganini aytdi. Oxiri bir kuni uyga kelib, «Prokuror chaqiryapti», – deb qoldi. Shoshib tayin qilgan joyiga bordim. Prokuror

uyiga ketib qolgan ekan. Uyiga yo'l oldik. Bemahal bo'lib qolgandi, pastqam ko'chalardan bir uyga bordik. U meni al-dagan ekan. Boshqa uyga olib borgan ekan. Qo'rqib ketdim. Devdek odamga qandoq kuchim yetadi. Huvillab yotgan kimsasiz katta hovlida ovozimni kim eshitadi...

Shundan keyin mahallada turishga nomus qildim. Oykunim yaqinlashib qoldi. Ko'chaga chiqmay qo'ydim. Oxiri hovlini sotib, shu yoqqa ko'chib keldim.

Zarofat jim bo'lib qoldi. Dod, deb yuborayozdim, qo'llarim beixtiyor mushtga aylandi. O'zim dag'-dag' tit-rayman. «Qani insof, qani odamgarchilik, qani diyonat?» – deb hovlini boshimga ko'tarib, baqirgim keladi.

Shu payt birdan qizib turgan tanamga kimdir muz parchasini bosgandek sovib qoldim. Bilmadim, bu o'tni uyda o'qtin-o'qtin ingalayotgan chaqaloqning ma'sum tovushi o'chirdimi, bilmayman, bilmayman.

Zarofatni bag'rimga bosib ovutgim keldi. Ammo yigitlik g'ururi zo'r kelib, shashtimni qaytardi.

Bekmurodov titrab-qaqshab papiros so'radi. U gugurt chaqayotganida qo'llari tinimsiz titrardi. U biroz xomush o'tirgandan keyin xo'rsinib, gapini davom ettirdi.

– Ketmadim, uyda qoldim. Yigitlikning bema'ni g'ururiga uchib, ketib qolsam nima bo'lardi? Eslasam, qo'rqib ketaman. Zarofatda nima gunoh? Birga yashab ketdik. To umrining oxirigacha Zarofatning chehrasida kulgi ko'rmadim. Hamisha xijolatlikda yashadi. Rangi siniqib, ozib, cho'p bo'lib ketdi. Yalindim, yolvordim, bo'lib o'tgan ishlarni bir umr unutib yuborganimni aytdim, bo'lmadi. O'zini siqaverdi. Doktorga qaratsam, sil bo'lib qolgan ekan. Uch marta kurortga olib bordim, bo'lmadi. Umri qisqa ekan, qazo qildi. O'lyapti hamki, ko'zlarimga javdirab qaraydi. Bilib turibman, afv etishimni so'rayapti.

Bekmurodov ho'ngrab yig'lab yubordi. Uning ajin bosgan oriqli yuzlaridan qaynoqli ko'z yoshlari dumalardi.

– Uch yarim yoshga kirib qolgan qizchani qo‘limga oldim-u, Zarofatning ko‘zi oldida bag‘rimga bosib o‘pdim. Shunday qilishimni kutib, ilhaq bo‘lib yotgan ekan, so‘nayotgan ko‘zlarida yilt etib bir nima ko‘ringandek bo‘ldi-yu, yumildi.

U tizzasiga tushgan sap-sariq bargni olib, suvga tashladi. Barg girdobda aylanib-aylanib, o‘pqonga sho‘ng‘ib ketdi.

– O‘n besh yil bo‘ldi Zarofatni tuproqqa berganimga.

Oftob qoyadan hatlab o‘tib, sharsharada kamalak paydo qildi. O‘rnimizdan turdik. Cho‘qqiga chiqqunimizgacha na undan, na mendan sado chiqdi.

– Ertaga ketaman, – dedi u toliqqan tizzalarini ishqab, – kechirasiz-da, qayoqdagi gaplarni aytib, dilingizni xira qilib qo‘ydim.

– O‘sha advokatni uchratmadingizmi? – bu gap beixtiyor og‘zimdanda chiqib ketdi.

Odam bolasining miyasiga bir gap keldimi, so‘rab bilmaguncha ko‘ngli o‘rniga tushmaydi. Bilmadim, shu gapni so‘rab to‘g‘ri qildimmi yo uning qalbini kemirib yotgan ilonni uyg‘otib yubordimmi, bilmayman.

So‘rog‘imga Bekmurodov darrov javob bermadi. Achchiq narsa yegandek, basharasi bujmayib ketdi. Nazarimda, javob berishga qiynalayotgandek...

– Yo‘q, – dedi u zarda aralash.

Ma‘lum bo‘ldiki, u qotilni qidirmagan, sevgan kishisidan judo qilgan, umriga og‘u tashlagan yaramasni jazolashdan bosh tortgan.

Bilaman, u nechun qotilni qidirmagan. Kim biladi, balki, bola otasiga o‘xshar? Agar uni Bekmurodov ko‘rsa, tanisa, Zarofatdan yodgor qolgan bola unga omonat bo‘lib qolmaydimi? U holda Bekmurodov bolaga ma‘naviy otalik hissidan mahrum bo‘lib qoladi. Shuning uchun qidirmagan.

Ertasiga Bekmurodov jo‘nab ketdi. U ketdi-yu, yuragimga mehri, achinishmi, bilib bo‘lmaydigan g‘alati his tashlab ketdi.

Atrofga qor purkagan qish bo'ronlari tinganda, tarnovlar bo'yniga osilgan qahrabo sumalaklar chak-chak tomib, qishning so'nggi damlarini sanab tamom qilganda, shamollarni yirtib, bulutlarni tilka-pora qilgan olis cho'qqilarga tikilaman. Qoyalardagi ayoz kunlaridan yodgor qolgan sadaf siniqlariga boqaman-u, beixtiyor Bekmurodovni eslab ketaman.

Nahotki shuncha mehr-u muhabbatni sig'dirolgan ko'krakda qahr-u g'azab uchun joy qolmagan bo'lsa?! Axir uning umriga og'u tashlagan yaramas o'z qilmishlarini eslarmikin? Qayerdadir farzandi borligini bilarmikin? Yo'q, bilmas? U balki yangi qurbonlar izlayotgandir? Ana shunisi alam qiladi! Bekmurodovga o'xshash qalbida yaxshilikdan o'zga niyati bo'lmagan kishilar esa shunday qotillarning umrini uzaytiryapti. Ana shularni o'ylaganimda ovozimning boricha: «Hoy odamlar, yaxshilik ham evi bilan, yomonga yomon bo'lishni ham unutmanglar!» – deb qichqirgim keladi.

Bugun qizining to'yiga taklifnoma tashlab ketgan kishi o'sha Bekmurodovmikin? Agar o'sha bo'lsa, qandoq yaxshi bo'lardi-ya!

To'yga, albatta, boraman.

Andijon, Kuyganyor

TOG' AFSONASI

Mashina xo'p yaxshi narsa-yu, uning ham o'ziga yara-sha nag'malari bor-da! Mashina olgan odamlarning xotin-lari hazil aralash, «Bu mashina emas, kundoshim», deyishar ekan. Sababi, er ishdan keliboq ovqatga ham qaramay, mashinasining tagiga kirib ketganicha, yarim kechada moyga qorishib chiqar, azonlab yana mashinaga unnab ketarkan.

Vahobjon rayvodxozda texnik. Uning ham o'ziga yara-sha ko'rimsizgina «Moskvich»i bor. O'zi haydaydi. Eski mashina mingan odam yaxshi shofyor hisoblanadi. Hadeb buzilavergandan keyin u yog'ini kovlaydi, bu yog'ini kovlaydi, xullas, ichida nimasi bo'lsa, barini bilib oladi. Yaxshiyamki, Vahobjon hali uylanmagan. Uylanganida, albatta, xotini chidamasdi, «Yo meni deysan, yo mashinani deysan», – deb turib olardi. Rost-da, u bo'sh qoldi deguncha mashinani kovlaydi. Uni gurillataverib, qo'ni-qo'shnilarining joniga tegdi. Qo'shnilar: «Shu Vahobjon uylana qolsaydi, o'zidan tinchib ketarmidi?» – deyishadi. Ammo Vahobjonning hali-beri uylanadigan niyati yo'qqa o'xshaydi. O'zi mundoq birortasini topmaydi, qarindosh-urug'lar topganini yoqtirmaydi. Kampir oyisi nolib qolsa, hazilga oladida, yana mashina tagiga kirib ketadi. Oxiri jonidan bezor bo'lgan qo'shnilar kampirga chiqib yalinishadi:

– O'g'lingiz mashinani kechasi garajga oborib qo'ysin. Uxlatmayotibdi.

Rayvodxozning garaji yo'q, qayoqda qoldiradi? Undan tashqari, o'zingizga ma'lum, Vahobjonga kechalari ham «U yoqni suv urib ketdi, bu yoqqa suv kerak», – deb raislar telefon qilib turishadi. Shofyor olaylik deyishsa, qaysi shofyor

bunaqa shaloq mashinaga, bunaqa bezovta ishga ko'nadi? Bitta-yarimta yanglishib kelib qolgan shofyorlar ham ikki kunga chidamay, tashlab qochishadi. Xullas, bu ishga Vahobjonning o'zidan boshqasi to'g'ri kelmaydi.

Mana shu Vahobjon bahor toshqinida suv olib ketib, haligacha tuzatilmagan kanal to'g'onini tuzattirishga bir haftadan beri ovora edi. Shu paytgacha raislar shox bostirib, bu yog'iga shag'al to'ktirib eplab kelishayotgan edi. Shu alpozda paxta sug'orib bo'ladimi, kim qancha suv olayotganini bilib bo'lmasa! Raislar bay-baylab vodxoz masalasini byuroga qo'yib qolishdi-ku. Ana vodxoz boshlig'ining tipirchilab qolishini ko'ring. Ikki kunda sement ham topildi, buldozer ham, beton plitalar ham topildi. Kechasi-yu kunduzi ish. Kolxozlar odam ham topib berishdi. Dorotdel yo'lga «O'tilmasin!» degan belgi qo'yib, mashina va avtobuslarni vaqtincha boshqa yo'ldan qatnaydigan qilib qo'ydi.

Soch-soqoli o'sib ketgan Vahobjon projektor yonida turgan montyor bolaga baqiradi: «Shag'al to'kayotgan samosvalga chiroqni to'g'rila, kabelni tort, suv tegmasin!». Orqasiga tisarilib, shag'alli mashinaga yo'l ko'rsatadi. Ish qizigandan qizib ketgan. Yoz kechalari shunaqa ishlashlik bo'ladi. Ayniqsa, bu tomonlarning oqshomiga hech narsa teng kelolmaydi. Daryo shovullaydi, tog' orqasidan osmonga sut purkagandek bo'lib, avval oy shu'lasi ko'rinadi, keyin o'zi salmoqlab osmonga ko'tariladi-da, tog' cho'qqisiga ayri minib, turib qoladi. Biram chiroyli, biram yoqimli shamol esadi. Saraton dazmoldek qizdirgan toshlarni shu shabada puflab sovitadi. O't-o'lanlarni silkita-di. Jo'jasi hali uchirma bo'lmagan ona o'rdaklarning allaga o'xshash g'alati g'aqillashini uzoqlardan olib keladi. Kanalning beto'siq-beto'lqin suvi oydinda xuddi poyoni yo'q yaxlit oynadek yaltiraydi. Quloq boshida suv ochayotgan miroblarning tovushi eshilib qoladi. Ayniqsa, bittasi ezib-ezib ashula aytadi. Kechasi olisdan kelgan qo'shiq g'alati

bo'larkan. Odamning tomir-tomiriga kirib ketaman, deydi. Betonchi bola ham qo'shiqqa ishqivoz ekan, ovozi biram do'rillagan. Qo'shiq so'zlarini poyma-poy qilib xonish qilib qoladi. Quruvchilar atayin uni mayna qilib «Yana bo'lsin», «Do'st» deb qo'yishadi. Yigit ham ularning «iltimosi»ni yerda qoldirmay, ashulaga ashulani ulab ketadi:

*Toshga yomg'ir kor qilurmi,
Muttasil yoqqan bilan...*

– Do'st, bu Navoiydanmi?

– Yo'g'-e, Mashrabnikidir.

Qiyqiriq, kulgi.

Shu zaylda kulgi bilan, qo'shiq bilan ish davom etadi. Vahobjon u yoqdan-bu yoqqa zir yugurib, ishni jadallatadi. Kattakon bak oldida choy damlangan tunuka choynakni cho'g'ga qo'yib o'tirgan cholning yoniga tushib ketayotgan edi, uzoqdan mashina chirog'ini ko'rib to'xtadi. Mashina «O'tilmasin!» belgisi qo'yilgan muyulishdan o'tib, to'ppa - to'g'ri kelaverdi. Vahobjon «Ijrokomdan birov kelayotgan bo'lsa kerak», deb o'yladi. Tikilib qarasa, tangadek zangori chirog'i bor. Nechuk taksi mashinasi bu tomonlarga o'tdi ekan, deb yo'lga chiqdi-da, qo'lini ko'tarib, uni to'xtatdi.

– Mumkin emas, belgini ko'rmadingizmi, qayting!

Shofyor kabinadan bosh chiqarib, qo'lini ko'ksiga qo'yib, uzr aytgan bo'ldi.

– Ko'ktoshga ketayotgan bo'lsanglar, Xonimobod tomondan aylanib o'tasizlar.

Xonimoboddan aylanib o'tish uchun ortiqcha o'n to'qqiz kilometr yo'l yurish kerak. Har qanday odamga ham taksida borish jabr bo'ladi!

Shofyor kabinadan tushdi. Ikki qo'lini beliga qo'yib, u yoq-bu yoqqa qaradi-da, o'tib ketishning sira iloji yo'qligini bilgandan keyin, noiloj orqa eshikni ochib, ichkariga qarab yelkasini qisdi.

– Iloji yo‘q, opajon. Buyog‘i ko‘p qolmadi. Piyoda yigirma minutda yetasiz. Xonimoboddan borsangiz, qimmatga tushadi. Mayli desangiz, yana o‘zingiz bilasiz. Menga bari bir.

Mashinadan chamadon ko‘targan bir ayol tushdi. Vahobjon qorong‘ida uning yuzini aniq ko‘rolmadi. Ayol shofyor bilan ancha vaqtgacha nimanidir gaplashib turib qoldi. Keyin mashina orqasiga qaytdi. Ayol bitta-bitta bosib, Vahobjonning oldiga keldi. Ko‘ktoshga qaysi tomondan borishni so‘radi. Tavba, ovozi tanish. Qayerda eshitgan bu tovushni? Shu payt shag‘al to‘kib bo‘lgan samosval keskin burilgan edi, uning o‘tkir chirog‘ida ayolning yuzi bir dam yorishib ketdi.

Sochlari boshiga chambarak qilingan, lablariga bilinar-bilinmas qizil surtilgan, yigirma-yigirma ikki yoshlardagi kelishgan qiz. Vahobjon uni tanidi. Bu qizni u bir marta, atigi bir marta ko‘rgan. U bilan yonma-yon o‘tirib choy ichgan. Shu qizning o‘zi unga choy quyib bergan. Ammo Vahobjon, to‘g‘risini aytganda, u quyib bergan choyni qiyalib ichgan, negaki, bu qizning bir qo‘lida odamning kalla suyagi bor edi. Vahobjon o‘tgan yilning avgustida institutning sirtqi bo‘limiga imtihon topshirgani Toshkentga tushgan edi. Konsultatsiya o‘tkazadigan o‘qituvchining tobi qochib qolib, institutga kelolmay qolibdi. Dekan Vahobjonga o‘qituvchining uyiga borishni maslahat bergan edi. Bordi. U Chilonzordagi katta ko‘cha betidagi uyning ikkinchi qavatida yasharkan. Kirib gaplashdi. Bilmaganlarini so‘rab oldi. O‘qituvchi Vahobjonga «Imtihonga kirsangiz bo‘ladi»,– deb maslahat berdi. U xursand bo‘lib chiqsa, mashinasining bir g‘ildiragi shalpayib yotibdi, kameraning zolotnigini birov burab olib qo‘yibdi. Asfalt yo‘lakda «Bosdimmi» o‘ynayotgan qizchalar unga qarab turishardi. Ularning biri yaqin kelib shivirladi.

– Akbar minnarsangizni burab olib qo‘ydi.

– Qanaqa Akbar?

– Hu anavi uyda turadi. Hozir qochib chiqib ketdi. Inobat opamlarning ukalari.

Vahobjonning juda jahli chiqib ketdi. Bu qanday gap! Zapas g'ildirak bo'lganda ham boshqa gap edi.

Vahobjon boyagi qiz ko'rsatgan uy eshigining tugmasini bosdi. Javob bo'lmadi. Yana qo'ng'iroq tugmasini bosgan edi, ayol kishining: «Hay Akbar, eshikni och, birov keldi» degan tovushi eshitildi. Hadeganda eshik ochilavermadi. Anchadan keyin shippak tovushi yaqinlashdi-da, eshik qarsillab ochildi. Vahobjonning qarshisida odamning kalla suyagini ushlagan ko'hlik bir qiz turardi. Vahobjonning yuragi orqasiga tortib ketdi. Qiz qoshlarini kerib, «Kimda ishingiz bor edi?» – degandek hayron bo'lib turibdi.

– Akbarda ishim bor edi. Chaqirib bersangiz.

Qiz ermak qilayotgandek orqasiga qarab qichqirdi:

– Hoy, Akbar, o'rtog'ing keldilar, bu yoqqa chiq! Ichkaridan trusichan, olti yoshlardagi bir bola burnini tortib chiqdi. U Vahobjonni ko'rishi bilan to'xtadi. Keyin Vahobjonning o'rtog'i birdan orqasiga tiraqaylab qochib qoldi. Qiz nima gapligiga tushuna olmay hayron. Vahobjon bo'lgan gapni aytib berdi. Qiz xijolat bo'lib, undan uzr so'radi-da, hozir o'sha buyumni olib beraman, deb orqasiga burildi. Keyin to'xtab, qo'lidagi kalla suyagini Vahobjonning qo'liga tutqazdi.

– Hozir, hozir olib beraman.

Akbar vannaxonani ichidan berkitib olgan ekan. Qiz yalindi.

Oxiri Akbar eshikni ochdi. Vahobjon qarasa, u vannaga suv to'ldirib, ming yamoq bo'lib ketgan avtokameraga nassos bilan yel berayotgan ekan.

– Bu o'lgur cho'milishga kerak-da. Suzishga o'rganayotganmish. Qani, ber, kim o'rgatdi senga birovning narsasini olishni?!

– Magazinda yo‘q-da, bo‘lmasa olarmidim? – dedi Akbar burnini tortib.

Shunday dedi-yu, vannadagi ilma-teshik kamera og‘zidan zolotnikni chiqazib berdi. Vahobjon qizga rahmat aytib, tashqariga chiqdi. Ust kiyimini yechib, mashinaga domkrat qo‘yib, g‘ildirakni ko‘tardi, uni chiqarib olib, boshqatdan yel bera boshladi. To u ishini bitkazguncha qora terga tushib ketdi. Ancha kech ham bo‘lib qolgan edi. Uning qiynalayotganini balkondan ko‘rib turgan qiz:

– Kirib yuvinib oling, – dedi.

Vahobjon bir so‘z demay qaytib kirdi. Qiz yelkasida sochiq, qo‘lida sovun bilan uni kutib turardi.

U yuziga sovun surtayotganida ham, oppoq, kraxmalangan sochiqqa artinayotganida ham bir o‘y kallasidan ketmasdi: «Qanday chiroyli qiz-a, ammo qo‘lidagi odamning kalla suyagi nimasi?».

– Choy damlab qo‘ydim, ichib ola qoling, qorningiz ham ochgandir.

Vahobjon uzr aytsa ham, qiz qo‘ymadi. Choy quyib uzatdi. Bola bechora ichishni ham, ichmaslikni ham bilmay hayron edi. Ichdi-yu yana boyagi kallani esladi. Oxiri, u qizga rahmat aytib ketar ekan, Akbarga zolotnik keltirib berishga va‘da qildi.

Ana shu voqeadan keyin Vahobjon qizni uchratmadi. Uyiga, Akbarga va‘da qilgan narsani olib borganda qiz yo‘q ekan. Mana, oradan bir yil o‘tdi. U o‘sha qizni eslaganida nihoyatda ko‘hlik bir qizning yuzi, ko‘zi, kelishgan gavdasi ko‘z oldiga kelardi-da, zum o‘tmay, bu go‘zallik o‘rnini tirjaygan kalla suyagi egallab olardi. Shuning uchun ham Vahobjon uni eslamaslikka tirishardi.

Mana bugun daryo shovullagan, shag‘allar qaldiragan tog‘ oqshomida ikkovi yana baqamti kelib turishibdi. Qiz uni tanimagan bo‘lsa kerak. Negaki, Vahobjonning soch-soqoli o‘sib ketgan, kiyimlari chang, tuproq edi.

Ularning har ikkovi bir-birlariga qarab, ancha turib qolishgandan keyin Vahobjon gap boshladi:

– Ko‘ktoshga ketyapman, deng. U yerda qarindoshlaringiz bormi?

– Yo‘q, – dedi qiz. – Ishga shu yoqqa tayin qilishdi. Rayzdrav ixtiyoriga...

Qizning ovozi biram yoqimli, biram jarangli. Vahobjon seskanib ketdi. Demak, bu qiz rayonga doktor bo‘lib kelyapti. U doktorlikni bitirgan. Odamning kalla suyagini bekorga ko‘tarib yurmagan ekan u...

– Meni taniyapsizmi? – dedi Vahobjon.

– Yo‘g‘-e, – dedi qiz yelkasini qisib.

– Uyingizga borgandim. Akbarning orqasidan vannaga kirganim...

Vahobjonning gapi og‘zida qoldi.

– A-a-a, o‘sha sizmidingiz, buni qarang-a, tanimapman. Uyimizga yana bir kelgan ekansiz. Yo‘qligimni qarang-a.

Buldozerchi Vahobjonni chaqirib qoldi. U qizga: «Hozir kelaman», deb chopganicha ketdi.

Allamahol bo‘lib qolgan edi. Vahobjon prorabga topshiriqlarni berib, qizning oldiga qaytdi.

– Qani, mehmon, ketdik. Ko‘ktoshga o‘zim oborib qo‘yaman.

Qiz qarshilik qilmay, «Moskvich» eshigini ochdi. Yo‘lga tushishdi. Oy xuddi mashina bilan yonma-yon ketayotganga o‘xshaydi. Soyadek bo‘lib ko‘rinayotgan tog‘ tizmalari biram ajoyib, biram ajoyib.

Vahobjon rul boshqarib borarkan, o‘y o‘ylardi:

«Qani endi shu qizga uylansam, menga tegarmikan? Tegmas, balki sevgani bordir?..»

Mashina motori bir-ikki yo‘talib o‘chdi. Vahobjon shoshib tushib, kapotni ochdi. Ventilatsiya tasmasi uzilib ketibdi. Zapasi yo‘q. Endi nima bo‘ladi? Shu yerda tunab qolishdan boshqa iloj yo‘q! Ularning ikkovi ham hafsalalari pir bo‘lib, toshga o‘tirishdi.

– Qiziq bo‘ldi-ku! – dedi Vahobjon xijolat chekib. Qiz indamadi. U azamat tog‘ tizmalariga, qoya uchiga jig‘a bo‘lib qo‘nib turgan baldoqdek oyga jimgina qarab o‘tirardi.

Bilasizmi, men hech tog‘ga chiqmaganman. Buni qarang, kechasi, ayniqsa, oydinga juda g‘alati bo‘larkan. Biram yaxshiki.

Qizning tovushidan sovuqotganligi shundoqqina bilinib turardi. Vahobjon mashinani ochib, old suyanchig‘ini tushirib, ketidagisiga yondashtirib qo‘ydi.

– Siz kirib bir oz mizg‘ib oling.

Qiz avvaliga ko‘nmay turdi. Keyin sovuqdan titrab, ichkariga kirib ketdi. Vahobjon radioni sekinlab burab qo‘ydi.

Tog‘ o‘ngirida yoqimli kuy oqar, kichkinagina, ko‘rimsiz mashina ichida esa husnda yagona bir qiz uxlardi.

Vahobjon uning atrofida papiros chekib aylanib yurdi.

Bu holat gerdaygan tog‘ etagida tug‘ilayotgan yangi doston, yangi afsonaga o‘xshardi.

Kim biladi, balki Vahobjon afsonavor bu oqshomda o‘z baxtini, muhabbatini qo‘riqlayotgandir.

Zora shunday bo‘lsa!

1969-yil

MENGA YETIB KELMAGAN XAT

*(Hassos shoira, jafokash inson
Saida Zunnunova hayotidan bir shingil)*

Ellik to'rtinchi yili Saidaxonon bir xat oldim. Unda avval ham xat yuborganini aytgan edi.

«Bilmadim, bu yuborayotganim xatmi, hikoyami yo boshimdan o'tgan savdolari? O'qigan bo'lsangiz, o'zingiz biron nima deb nomlarsiz...».

Saidaxon aytgan o'sha xat menga yetib kelmagandi. «Boshimdan o'tgan savdolar» deganidan xat yetib kelmagani ayon bo'ldi.

Qaytib keldim. Saidaxon bilan diydor ko'rishdik. Bir kuni u o'sha xatdan gap boshladi. Olmaganimni aytdim.

– Xatda ancha gap bor edi. Nimalar yozganimni hozir aytib berolmayman. Uyma-uy ko'chib yurganimdan xatning qoralamasi ham yo'qolib ketgan. Afsus, yuragimdagi butun dard-hasratlarimni qog'ozga to'kib, ko'nglimni bo'shatib olgan edim...

Yaqinda ish kabinetimni ta'mir qilish uchun kitoblarni, asarlarimiz bosilgan gazeta-jurnallarni, qo'lyozmalarni ayvonga olib chiqdik. Shunda Saidaxon ko'pdan topolmay yurgan, yo'qolib ketgan deb gumon qilingan xatning qoralama nusxasi chiqib qoldi. Bundan qirq to'rt yil muqaddam yozilgan bu xat ancha xiralashib, qora qalam bilan yozilgani uchun ko'p joylari o'chib ketgan edi. Muk tushib o'qiy boshladim.

«...Men uchun hamma yo'llar bekilgan. Radio, gazeta-jurnallar, nashriyotlarga yo'l yo'q. Yozganlarimni re-

daksiyalar olmaydi. Radioda bittagina «Kokiling» degan qo'shig'imni ba'zan eshittirib turishardi. U ham to'xtadi. Shu qo'shiqning kuyiga Uyg'un boshqa she'r yozib beribdi. Ro'zg'orning ham tagi ko'rinib qolgan. Qaynona-kelin bir-birimizga qarab, mung'ayib o'tiramiz. Biror joyga ish so'rab boray desam, Uyg'un hamma tashkilotlarga, ishga olmang-lar, deb xat yuborib qo'ygan. Nima qilishimni bilmayman. O'ylab-o'ylab 15 yoshga to'lganimda dadam sovg'a qilgan tilla soatimni sotib, bir eski yozuv mashinkasini oldim.

Nashriyotdagi mashinistkalarga ko'chirtirish uchun tez-tez qo'lyozmalar olib kelishadi. Lekin o'zlarining ishlari ko'p bo'lganidan gohida qaytarib berishardi. Endi kelgan qo'lyozmalarni menga yuborishyapti. Sal ishlarim yurish-gandek bo'ldi. Oz bo'lsa ham, qo'lim pul ko'rdi. Bir qismiga ro'zg'or qilib, yana bir qismiga u-bu olib, sizga posilka yuboraman.

Oyim sahar payti bomdod namozini o'qishga turadi. Meni uyg'otib yubormaslik uchun joynamoz ustida past to-vushda Qur'on tilovat qiladi. Tilovatdan so'ng meni uzoq duo qiladi. Yostiqdan bosh ko'tarib, quloq solaman. «E Xudoyim, shu musofirginani o'zing qo'lla! Shu farishtagi-naga tikilganlarning yuzini teskari qil! Bola bechora kelin bo'lib nima halovat ko'rdi... Kelin bo'lib yayrab-yashnama-di. Borsa kelmasda bandi zindon bo'lib yurgan bolamning mushkulini oson qil! Qahri qattiq Istalinning ko'ngliga insof solgin! Kelin bo'lib ro'shnolik ko'rmagan, o'ynab-kuladi-gan, yayrab-yashnaydigan paytida azoblarda o'rtangan shu begunoh kelinginamning yo'llaridan g'ovlarni olib tashla! Ro'shnolik ko'rsin shu bolaginam...».

Oyimning mayin, xasta ovoz bilan qilayotgan iltijo-laridan o'pkam to'lib, ko'zlarimga yosh qalqiydi. Oyimni bag'rimga bosib, baqirib yig'lagim keladi. O'zimni bosa-man. Ko'rpani boshimga tortib, ezilib-ezilib yig'layman. Ko'zim to'la yosh bilan uxlab qolaman. Uyg'onganimda

derazadan tushgan oftob stol ustidagi billur ko'zada chaqmoqdek yal-yal yonadi. Uning aksi devorda nurli shakllar paydo qiladi. Oyim kirib peshonamni silaydi.

– Turing, bolam, choy damladim. Tamaddi qilib oling, – deydi.

Andijondagi hovlimiz esimga keladi. Buvim xuddi shunaqa mahal ariq bo'yida piyola yuvadi. Barmog'idagi uzugi piyolaga tekkanda chiq-chiq etib ovoz chiqazardi. Keyin choy damlab, sochiqqa o'rab qo'yadi. Boshimga kelib: «Tur, tura qol, Said», – deb boshimni silaydi. Shu tobda buvim ham choy damlab, singillarimni uyg'otyapti. Qandoq beozor, bearmon kunlar edi Andijondagi kunlarim! Meni Toshkentga nima bog'lab turibdi? Shu mehribon, shu pokiza kampir bilan taqdirimiz birlashib ketganidanmi? Unga behad mehr qo'yganimdanmi? Ayriliq dog'ida o'rtangan shu musichadek beozor xotinni tashlab ketish menga xuddi xiyonatdek bo'lib tuyulishidanmi? Shu munglig', kichkinagina jussasida tog'dek yukni ingramay, faryod urmay ko'tarib yurgan jannati xotinni tashlab ketish mumkinmi? Biz oyim bilan ikkimiz bitta vujud bo'lib ketganmiz, axir! Otilgan toshlar ikkovimizga barobar tegadi. Ovsinim ham, egachilarim ham oyimni mendan qizg'anishadi. Bizni Fotima-Zuhralar deb piching qilishadi.

Charchab, diqqat bo'lib qolgan paytlarimda oyim: «Yuring, ovsiningiznikiga boramiz», – deb qoladi. Mehmon qiladilar. Oshga unnaydilar. Shunda ovsinimning biron gapi oyimga tegib ketadi. Anjanча gapimni, «r» ni aytolmasligimni ermak qilsa, oyim darrov o'rnidan turib, tugunini qo'lga oladi. «Turing, Saidaxon, ketdik!» – deydi. Meni hech kimga cho'qittirib, ermak qildirib qo'ymaydi. Eng shirin taomni oldiga qo'yganda ham, «Yuring, Saidaxon, ketdik», – derdi-da, yo'lga tushib ketaverardi.

– Oyi, bekor qildingiz, ovsinim xafa bo'lib qoldi, – deyman yo'l-yo'lakay.

– Xafa bo‘lsa bo‘lar! Tiliga ehtiyot bo‘lsin-da! Bilib qo‘ying, sizni ularga talatib qo‘ymayman. Siz Andijondek shaharni, onangizni, bir etak ukalaringizni tashlab, yonimda g‘amguzorlik qilyapsiz. Har sahar sizga Xudodan umr tilayman. Bu kunlar ham unut bo‘lar, bolam ham kelib qolar. Shunda ikkovimiz bir-birimizning pinjimizga suqilib yashaganimizni ertakdek eslab yuramiz.

Biz uyga yetib kelganimizda ovsinimning o‘g‘li velosipedga suyanib, kutib turgan bo‘ladi. Ovsnim oshni suzib, bir tog‘orachada berib yuboradi.

– Katta oyi, birpasdan keyin adam bilan oyim kelishadi, – deb jiyaningiz velosipediga minib, jo‘nab ketadi.

Oyim ginalarni unutib, uy yig‘ishtirishga kirishadi.

– Siz samovarga o‘t tashlang! Piyolalarni kul bilan yuving. Bilasiz-ku, Zuhurxon dog‘ bo‘lgan piyolada choy ichmaydi, – deydilar.

Zuhurxon akani juda yaxshi ko‘raman. To‘g‘riso‘z, halol, birovni yalab-yulqashni bilmaydi. Bor gapni tikka betiga aytadi.

Bilib turibman, Zuhurxon akam bizning arazlab ketganimizdan ranjigan. Er-xotin jindek cho‘qishib olishgan. Bu noxushlikni tarqatish uchun er-xotin kelishyapti.

Taxminim to‘g‘ri chiqdi. Shayxontohur bozorчасidan mayda-chuyda xarid qilib kelishibdi. Hech narsa bo‘lmagandek, oyim ularni xandon-xushon kutib oldi. Allapallagacha gaplashib, o‘tirib ketishdi.

Kech kirib, o‘z xonamga kirdim. Sizning to‘ningizni kiyib, mashinka bosishga o‘tirdim. Aziza opa degan yaxshi bir mashinistka bor edi. O‘ziga olgan qo‘lyozmalarining teng yarmini menga berardi. Had berilsa, barobar bo‘lishib olardik. Yaqinda u Muxtor Avezovning «Abay» romanini ko‘chirishga olgandi. Roman juda katta hajmda bo‘lib, Aziza opa: «Hammasini o‘zingiz bosing, qo‘limda ish ko‘p», – degan edi. Men ichkari uyda chiqillatib mashinka

bosaman. Bir tomoniga ip bog'langan ko'zoynagini taqib, oyim Huvaydo g'azallarini ovoz chiqarib o'qiydi. Ba'zan ishimni to'xtatib, quloq solaman. Oyim shikasta ovoz bilan g'azallarni juda ravon, mayin o'qiydi. Gohida oldiga chiqib, pinjiga suqilib eshitaman. Oyim Huvaydoni negadir ayol kishi deb o'ylaydi.

– Bolam, bilasizmi, Huvaydo bu g'azallarni Xudoning jamoliga oshiq bo'lib bitgan, – derdi oyim.

O'zingiz bilasiz, uyda oyimning to'rtta kitobi bor. Biri-Kalomi Alloh. Esingizdami, uyimizni tintuv qilgan tergovchi Qur'onni olib ketayotganda oyim yig'lab-yig'lab uning qo'lidan tortib olgandi. Fuzuliy, Mashrab, Huvaydo g'azallari – oyimning ovunchog'i.

Bir kuni ishlagim kelmay, dangasaligim tutdi. Oyimdan g'azal eshitgim keldi. U Fuzuliy g'azallarini o'qidi. Bir joyda to'xtab, baytni ikki-uch marta qaytardi. Mag'zini chaqqandan keyin menga tushuntira boshladi.

– Fuzuliy chiroyli ayollarga bag'ishlab ko'p oshiqona g'azallar bitkan. Manovi baytni eshiting:

*«Mahshar kuni ko'ram deram ul sarvi qomatin,
Gar anda ham ko'rolmasam, kel, ko'r qiyomatin».*

Bilasizmi, bu nima degani? Yorning jamolini qiyomatda ko'raman, agar qiyomatda ham ko'rolmasam, qiyomatning ham qiyomatini chiqazaman, degani!

Oyim Mashrab g'azallarini kam o'qiydi. O'qigan taqdirda ham, albatta: «E Xudo, o'zingga tavba!» deb qo'yadi.

– Nega tavba qilasiz? – deb so'rayman.

– Bolam, shoh Mashrab sal devonaroq bo'lgan ekanlar. Ba'zan og'izlaridan kufr so'zlar ham chiqib ketadi. Hatto, Makkayi mukarramani pisand qilmagan paytlari bo'lgan. Bir g'azallarida: «Ibrohimdan qolgan u eski do'konni na

qilay?» – deydilar. Yoki «Etagimning gardidan yuz ming Xizr paydo bo‘lur» – deydilar. Shunaqa baytlarni o‘qisam, oxiratim kuymasini, iymonim susaymasin deb, Allohga tavaqilaman.

Oyim tasavvuf falsafasini bilmaydi. Uchala kitobdagi may to‘g‘risida g‘azallar bor bo‘lgan sahifalarga xatcho‘p tashlab qo‘ygan. Shu sahifalarni menga ham o‘qib bermaydi. «O‘qing», – desam, «Qo‘ying, bolam, oxiratimiz kuymasini», – deydilar.

Bundan tashqari, oyim bu qama-qamalarni Stalin bilmaydi deb o‘ylaydi. «Stalin bilsa, hamma mahbuslarni qo‘yib yuborardi», deb umid qiladi. Stalin o‘lganda oyim nihoyatda xafa bo‘ldi. Skverdagi haykali atrofidan bir necha marta aylanib o‘tdi.

Stalin o‘ldi, Beriya otildi. Ammo biron yengillik bo‘lishidan darak yo‘q. Juda diqqat bo‘lib ketdim. Usmon Yusupov Ministrlar Sovetiga rais bo‘lib keldi, oyimning nomidan unga ariza yozdim. Ahvolimizni tushuntirdim.

– Oyi, manavi arizani Usmon Yusupovga olib chiqib berasiz. U kishi o‘g‘lingizni yaxshi taniydi, – dedim.

– Voy bolam, u kishini qaydan topaman?! Borsam, oldiga kiritishmaydi. Undan ko‘ra, o‘zingiz opchiqib bersangiz yaxshi bo‘larmidi? – deydi oyim.

Jahlim chiqib ketdi. Qaynona-kelin o‘rtasida gap qochdi.

– Agar opchiqib bermasangiz, men Andijonga ketaman! O‘g‘lingizni kutish kerak bo‘lsa, Andijonda ham kutaverman – deb shart qo‘ydim.

Oyim mung‘ayib qoldi. Ko‘zlarida yosh aylandi. Unga ta’sir qilish uchun yanada qattiqroq gapirdim. O‘sha gaplarimga haligacha pushaymon qilaman. O‘zimni o‘zim kechirolmayman. Xullas, oyim rozi bo‘ldi. Ertalab vaqtli ikkovimiz «Qizil maydon»ga borib, daraxt tagida qimirlamay o‘tirdik. Soat to‘qqizlarda Yusupovning mashinasi uzoqdan ko‘rindi.

Arizani oyimning qo'liga berdim.

– Yuguring! Anavi militsioner turgan eshikka qarab yuguring! – dedim.

Oyim qo'lida ariza bilan o'qdek otilib ketdi. Yusupov mashinasidan tushayotgan payt oyim ancha berida edi.

– Hoy bolam! Hoy, Yusupov bolam! – deb qichqirdi oyim.

Ichkariga kirmoqchi bo'lib turgan Yusupov orqasiga o'girilib qaradi. Bu kampir kim ekan deb, bir ikki qadam oyim tomon yurdi.

– Keling, aya. Keling!

– Men yozuvchi Said Ahmadning onasiman. Shu qog'ozni sizga olib keldim. Hamma gap shunda yozilgan. Adolat qiling, bolam! Sizdan boshqa hech kimdan umidim yo'q.

Yusupov qog'ozni olib, bir nima dedi. Oyim boshini tebratdi.

– Qayerga borasiz? Ana, mashina eltib qo'yadi.

– Yo'q-yo'q!

Oyim shunday dedi-yu, zudlik bilan orqasiga qaytdi. Oyim ko'zdan yiroqlashguncha Yusupov orqasidan qarab turdi.

Shu voqeadan o'n kunlar o'tib, Navoiy ko'chasida Sobir Abdullani uchratib qoldim. Yusupov bir nechta atoqli yozuvchilar bilan suhbat o'tkazgan ekan. Shunda Yusupov Uyg'unni tikka turg'izib qo'yib, qattiq-qattiq gapiribdi.

– Yoshlarni turmaga tayyorlaganmizmi?! Qayoqqa qarab o'tiribsan?! Agar Said Ahmad dushman bo'lsa, sen bilan men ham dushmanman! Chunki uni biz tarbiyalaganmiz.

Uyg'un javob berolmay, lavlagiday qizarib-bo'zarib, joyiga o'tirib qolibdi.

Bu gaplarni Sobir Abdulla aytib berdi.

Bilmadim, Usmon Yusupov aralashdimi, hartugul, meni Birlashgan nashriyotga korrektor qilib ishga olishdi. Bu

nashriyotda, asosan, siyosiy adabiyotlar bosiladi. Plenumlarda o'qilgan dokladlar ertalabgacha bosmadan chiqarilib, tarqatilishi kerak. Kechasi soat ikki-uchlargacha ishda qolib ketaman. Muharrir o'rinbosari Rixsi Sohiboyev, O'zTAG tarjimoni Yahyo Yo'ldoshevlar bilan qaytishim kerak. Ular sizning uyingizda yashayotganimni bilib qolmasinlar deb, oldinroq piyoda uyga jo'nayman. Ko'chalar xavfli. O'g'rilar, yo'lto'sarlar ko'p. Tongotarga yaqin uyga yaqinlashganimda katta ko'chaning boshida oyim qimirlamay kutib turgan bo'ladi.

– Ha, ishingiz ham bor bo'lsin-a!

U mening sog'omonligimni bilgach, pildiragancha oldimga tushib ketadi. Orqasidan hovliga kiraman. Dasturxonga o'rab qo'yilgan iliq ovqatni oldimga qo'yadi. Mudrab-mudrab bir-ikki qoshiq ovqat yeyman-u, yechinmasdan ko'rpacha ustida uxlab qolaman.

Shu uxlaganimcha soat o'nlarda uyg'onibman. Choy ichib o'tirgan edik, ko'cha tomondan mashina tovushi eshitildi. Birozdan keyin eshigimiz taqilladi. Oyim borib eshikni ochgan edi, bitta o'ris xotin ichkariga kirdi.

– Zunnunova Saida shu yerda yashaydimi? – deb so'radi u.

– Izdes, izdes, – deb javob berdi oyim.

Men hovliga tushdim.

– Zunnunova men bo'laman, – dedim.

– Moskvaga ariza yuborgan edingizmi?

– Ha, – deb javob berdim.

– U yoqdan sizning ishingizni tekshirgani odam keldi. Soat to'rtida Markaziy Komitetga boring. Siz bilan gaplashishadi.

U ketgandan keyin shoshilib kiyindim-u, nashriyotga chopdim. Nashriyot direktori Vasiliy Fyodorovich Arxangelskiy bir ajoyib inson edi. Unga meni yuqoriga chaqirishayotganini aytdim.

– Xabarim bor, – dedi u. – Kecha kechqurun men bilan gaplashishdi, sen to‘g‘ringda bilganlarimni aytib berdim. Bejiz kelmagan. Yaxshilik bo‘lishini sezib turibman. Ko‘pam hayajonlanmasdan, o‘zingni bosib gapirgin. Ortiqcha gap aralashtirma...»

Qirq to‘rt yil muqaddam yozilgan ushbu xatning oxirgi sahifasi yo‘q edi. Partkomissiya vakili nima dedi, bilmadim. Shuni yaxshi bilamanki, 1954-yilning o‘rtalarida Saidaxon-dan hamma «ayblar» olib tashlandi. Yozuvchilar uyush-masining a‘zolicigiga tiklandi. Gazeta-jurnallarda asarlari bi-rin-ketin chop etila boshlandi. O‘sha yili «Gullar vodiysi» nomli she‘riy to‘plami ham bosilib chiqdi.

Oyim qazo qilganda Saidaxon hamma marosimlarini bir farzanddek ado etdi. O‘zi ham to umrining oxirlariga-cha, «Oyim undoq edilar, oyim bundoq edilar», – deb eslab yurdi.

Qirq to‘rt yil ko‘zdan yashirilgan xat bugun qo‘limda. Kichkinagina jussasida shuncha g‘amlarni fildek ko‘tara olgan Saidaxonning munis chehrasi ko‘z oldimga keldi. Ichimdan alamli bir xo‘rsiniq otilib chiqdi-yu, bo‘g‘zimni kuydirdi.

Dunyoning ishlari shunaqa ekan-da, chidamay ilojing qancha, deb o‘zimni o‘zim ovutaman.

OYIM, DADAM VA MEN

(So'ngso'z o'rnida)

Dadam «Ufq» ning ikkinchi kitobini yozayotgan paytlar edi. Oyim dadamning kayfiyatini buzmaslik uchun ko'chada bo'layotgan har xil gaplarni, mish-mishlarni yetkazmaslikka harakat qilardi.

Dadamning bir odati bor, biron narsadan diqqat bo'lib qolsa, diqqatvozlighi bosilmaguncha biron satr yozolmasdi. Shuning uchun ham oyim uni suyuntiradigan gaplarni topib kelardi. U mutlaqo yozmay qo'ygan, og'aynilari bilan vaqtini bekor o'tkazayotgan paytlarda, Xudo kechirsin, deb dadamga yolg'on gapirardi:

– G'afur akani ko'rgan edim, burunboy nega hech narsa yozmayapti, bunaqa qilsa, soyuzdan o'chirtirvoraman, – deyaptilar.

– Abdulla aka telefon qildilar, kechagina chiqqan bolalar undan o'tib ketyapti, aytib qo'ying, adabiyot dangasalikni yoqtirmaydi. Yozmasa, boshqa tirikchilik qilsin, – dedilar.

Dadamga bu gaplar xush yoqardi. Chippa-chin ishonardi. Ko'chaga ham chiqmay, berilib yozishga tushib ketardi.

Dadam kechasi bilan ishlab, tong paytida uxlardi. Kechasi oyim bilan ikkovimiz dadamning ish kabinetidan eshitilib turgan mashinka tovushiga quloq solib yotardik. Oyimning mana bu satrlari o'sha paytda yozilgandi.

*Eshik tirqishidan bir chiziq yonib,
Oftob bo'lib kirib, yoritar xonam.
Mashinkang chiqillar, to'xtaydi ba'zan,
Bilaman, chekyapsan, chekyapsan ulab.
Koshki ochib qo'ysa, deb derazani,
Kamroq cheksa-chi, deb bo'laman xunob,*

*Xonangni tutundan poklash dardida
Bedor o 'tiraman sendan narida.*

Dadam tongotar paytida uxlashga yotardi. Va albatta oyimga xat yozib, stolga qo'yardi:

«Saidaxon, iltimos, qo'lyozmani o'qimang. Ustidan bir ko'z yugurtirib, albatta o'zim o'qib beraman. Har ehtimolga qarshi qo'lyozmani siz topolmaydigan joyga bekitib qo'ydim. Qidirmang, baribir topolmaysiz».

Dadam qo'lyozmasini pechka dudburonining ichigami, mening o'yinchoqlarim solingan qutichaning ichigami yashirib qo'yardi. U ertasiga qo'lyozmani tahrir qilib oyimga o'qib berardi. Oyim, falon jumlaning o'zi yaxshi edi, bekor tuzatibsiz, – deganida, dadam: «Iya, o'qiganmidingiz?» deb so'rardi. Shunda oyim: «Xotin kishining uyiga narsa yashirib bo'ladimi?» – deb kulardi.

Oltmishinchi yillarning oxirlari bo'lsa kerak, dadam juda berilib «Ufq»ning oxirgi kitobini yozayotgan edi. Dadam saharda yotgancha, kunduz soat o'n ikkilargacha uxlab olardi. Shunday kunlarning birida pochtachi bir dasta gazeta-jurnallarni tashlab ketdi. Oyim «Sharq yulduzi»ni varaqlay boshladi. Ichayotgan choyi ham sovib qoldi. Berilib nimanidir o'qirdi. Keyin uydan qaychi olib chiqib, jurnaldaagi boya o'qiyotgan maqolani juda ehtiyotlab qiyib oldi. Sinchiklab qaragan odam jurnalning shu joyidan maqola olib tashlanganini bilolmasdi ham. Keyin jurnal oxiridagi mundarija bosilgan sahifani ham yirtib olib tashladi. Menga qarab: «Dadanga aytma», – deb tayinladi.

Oyim yirtib olgan maqola «Ufq»ni atay badnom qilish uchun qandaydir g'araz bilan yozilgan maqola edi.

Dadamning odatini men ham bilardim. Biron nimadan diqqat bo'lib qolsa, qo'li ishdan sovib, mutlaqo yozmay qo'yardi.

Roman «Sharq yulduzi»da bosilgan edi. Oyim telefon qilib, Hamid G'ulomga shunday degani esimda:

– Jurnalning o‘zi romanni bosib, endi o‘z derazasiga o‘zi loy chaplayapti.

Dadam bu maqolani ko‘rmadiyam, bilmadiyam, o‘qimadiyam. Faqat yaqinda uyimiz ta‘mirlanayotganda o‘sha maqola topildi. Dadam o‘qib, kulib qo‘ya qoldi.

Andijondagi bog‘imiz etagidan Qoradaryo qirg‘oqqa sapchib oqardi. Bu tomonda hovlimizning ichidan katta Farg‘ona kanali o‘tardi. Dadam kanal bo‘yidagi barglari quyuq bir tup daraxt tagiga kanalning qirg‘og‘idan to qoq yarmigacha yetgan so‘ri qurgandi. Men, ko‘pincha, so‘rida oyog‘imni suvga botirib, maza qilib o‘tirardim. Oyim urishib-urishib, suv bo‘yidan meni haydardi. Bunga sabab kanaldan ba‘zan ilon suzib o‘tardi.

Dadam bog‘imizda kechasi yozmasdi. Daryo bo‘ylaridagi sholipoyalarda chivin ko‘p bo‘lardi. To kechasi soat o‘n birlargacha chivin chaqib bezor qilardi. Kechasi daryo tomondan shamol esganda, chivinlar allaqayoqqa g‘oyib bo‘lardi. Dadam ertalab tong otishi bilan mashinkasini ko‘tarib, kanal bo‘yidagi so‘riga chiqardi. So‘ridan yetti-sakkiz metr narida dadam kanalga qurgan charxpalak g‘iyqillab aylanib turardi. Uning novidan oqayotgan suvdan ichish uchun har xil qushlar uchib kelishardi. Qizil, ko‘k, sariq, zangori ninachilar tinimsiz uchib turardi. Ba‘zan ular suvda oqib kelayotgan barglarga qo‘nib, xuddi qayiqda suzayotgandek sayr qilardilar. Ba‘zilari suvga qo‘nib oqib o‘tardilar.

Bog‘imizga mehmon ko‘p kelardi. Saraton avjiga chiqqanda, hatto, hashamatli bog‘lar qurgan raislar ham salqinlagani biznikiga kelardilar. Butun Izboskan va Andijon tumanida shu joydan ortiq salqin joy yo‘q edi.

To tushlikkacha to‘rt-besh qog‘oz yozib olmasa, keyin ishlab bo‘lmasdi. Shuning uchun oyim so‘ri bilan uyimiz oralig‘idagi shaftoli tagiga kichkinagina kursi qo‘ygan, men dadamga qorovul bo‘lib o‘tirardim. Dadam charchab yonboshlasa, darrov: «Oyi, dadam yotdi», – deb xabar qilardim. Dadam shoshib yana mashinka bosishga tushib ketardi.

Oyim suvga, charxpalakka qarab o'tirib, mana bu she'rni yozgandi:

*Jazirama kunlarning olov daqiqalari
Bir majnuntol tagida rohatga aylangusi.
Olmaning taram-taram tiniq haqiqatlariga
Oftobning yetti rangin hammasi joylashgusi.*

*Bo'tana suvlar oqsa yalpizlarni tortqilab,
Qalqib-qalqib ko'rinsa qovunkosa po'stlog'i,
Kapalaklar uchishsa alvon rangni orqalab,
Hech joydan topolmasman hordiqning durustrog'in.*

*Oq yaktak, oppoq soqol chollar silkinib kulsa,
Lorsillab ketgusidir suvga qurilgan so'ri.
Labda qimtib uzilgan uzumdan bol to'kilsa,
Soqollarda tovlanar quyoshning yetti rangi...*

*... Qoshiga loyqa qo'ngan bir to'da bolakaylar
O'rdak poloponidek suvga ursa o'zlarin,
Xayollaridan hozir ko'tarilmish xokkeylar,
Qoraygan yuzlarida yiltillaydi ko'zlari.*

*Nenidir tutib ketdi qaldirg'och bir sho'ng'ishda,
Anjirga ko'zin tikib xilvat poylar zarg'aldoq.
Dehqonning yaxna choyi suvda turar choydisha,
Shimirsangiz, badandan sizib chiqqusi charchoq.*

Bir kuni qoq tush paytida salqinlangani Izboskanning mashhur raislari Tillaboyev, Suyarov, G'oziyevlar kelishdi. Shunda Tillaboyev bir gap aytgandi:

– Bog'ingiz biz ham dam oladigan joy bo'lib qoldi. Aytinglar, shu joyga biz ham biron nima qurib beraylik. Chor-poyami, shiyponmi...

Oyim u kishiga bosiqlik bilan javob qildi:

– Abdusamat aka, biz bu joyni Toshkentda igna bilan quduq qazib, tongotar mijja qoqmay ishlab topgan pullarimizni daryolardan, tog'lardan oshirib kelib qurganmiz. Keling, shu uyga... – Oyim buyog'iga nima deyishini bilmay turib qoldi.

Chamamda, «Harom pul aralashmasin», – demoqchi bo'ldi shekilli.

– Keling, begona pul aralashmasin. Siz katta kolxozning raisisiz. Uzumzorlaringiz, anjirzorlaringiz bor. Kelayotganda bitta qovunni qo'ltiqlab, yo bir tovoqda anjir olib kelsangiz, boshimiz ko'kka yetadi.

Oyim bu gapni bilib aytgan ekan, keyinchalik bir amaldor yozuvchi (u hozir ham tirik) «Bu bog'ni raislar qurib bergan», degan gap tarqatibdi. Oyim bu gapdan nihoyatda g'azablendi. Yozuvchilar uyushmasining partiya majlisida titrab-qaqshab gapirdi:

– Sizning xotiningiz Qrimda, Qora dengiz sohilida oftobda yotib badanini qoraytirgan bo'lsa, men Andijonda, Qoradaryo bo'yida saraton oftobida guvala quyib qorayganman. Sizning xotiningiz atelye modda bichiqchiga injiqlik qilayotganda, men sakkizinchi mart bazmiga durustroq ko'ylagim yo'qligidan borolmay, qizimning ko'ziga termulib o'tirganman...

Bu gaplarni men qayoqdan bilaman? Oyim meni uyda yolg'iz qoldirmasdi. Majlislarga ham o'zi bilan olib borar, men tashqarida qolib, jurnalni, kitobni varaqlab o'tirardim.

Oyimga tez-tez hujum bo'lib turardi. Hozir qirq yildan keyin yaxshi asar deb baholangan «So'qmoqlar» qissasining boshida kaltaklar singan edi. Bu asar, hatto, sobiq markazkom byurosida ham muhokama qilinib, «Zararli asar» deb baholangandi. Qissani hozir o'qiganlar: «Iya, buni Saida bugun yozganga o'xshaydi», – deyishyapti. Bunday hayotiy qissani faqat ayol yozuvchigina yozishi mumkin, deb baholashyapti.

Yetmishinchi yillarning boshlarida edi, chamamda, oyimning «Soch» degan she'rini unga bildirmay muhokama qilishgan. She'rda qizlarimizga soch yarashishi, uni kesmaslik kerak, degan ma'no chiqardi. Muhokama esa uni «Zararli asar» deb xulosa chiqazgandi.

Oyim xunob bo'ldi. Nahotki mendan yashirib muhokama qilishsa? Sobiq markazkom bo'lim mudiri Mirza-muhamedov tashkil qilgan majlisda Toshkentdagi jami gazetalarning bosh redaktorlari qatnashgan edi. Oyim majlis qatnashchilaridan biriga: «Shu she'rni o'zingiz bosib chiqarib, indamay bosh egib o'tirdingizmi?» – degani esimda.

– Qandoq qilay, katta joyda ishlasa, gapini qaytarib bo'lmasa, – degandi u.

– Yo'q, ayting, shu she'rda qandoq zararli gap bor?

– Yo'qlikka yo'g'a, endi katta dargohning gapi gap-da...

Shu she'rni haligacha topolmaymiz. Mabodo topsak, bir she'riy to'plamini shu she'r bilan boshlaymiz.

Oyimning ellik yoshlik yubileyini o'tkazishga qaror qilib, yubiley bo'ladigan kuni unga bergan azoblarini aytsam tilim, aytmassam dilim kuyadi. Shu «Yubiley» deb atalgan azobli tantanani o'ylaganimda, oyimning shu to'ydan bir yil o'tmay o'lib ketganining sababini bilgandek bo'laman. Ketma-ket berilgan zarbalar, azoblar uni bu yorug' olamdan yulib olib ketgandi. Uning shogirdlariga, ustoz degani bitta bo'ladi, duch kelganni ustoz deyaverasizlarmi, deb yosh shoiralarning og'zini berkitishlar ham o'z ishini qilgandi.

Oyim, Istiqlol zamonida O'zbekiston Qahramoni bo'lgan dadam to'g'risida, ularning sinov to'la hayoti haqida yozaversam, katta kitob bo'lib ketadi. Ushbu maqolamni oyimning satrlari bilan tugataman:

*Men yozsam-u u yozmasa, go'yo edim gunohkor,
U maqtalsa, men quvondim eslanmagan kezlarim.
Ayollig-u onalikdan mushkul, shirin nima bor,
Ota-bola o'rtasida talosh bo'ldi hislarim.*

*Kunduz demay, oqshom demay, yana demay yoz-u qish
Sogindimmi, hamroh bo'ldi Andijon yo'llarida.
Qadrdonlik, do'stlik shunday oramizda urdi nish,
Bo'ston bo'ldi bog'im-hovlim havasmand qo'llarida.*

Nodira SAID AHMAD qizi

MUNDARIJA

Istiqlol ilhomlari (So‘zboshi o‘rnida)	3
Sarob	10
Borsa kelmas darvozasi.....	27
Taqdir, taqdir, muncha shafqatsizsan?.....	43
Ot bilan suhbat	60
Rostgo‘y posbon	67
Oftob oyim	73
Qorako‘z Majnun	88
Uchinchi minora.....	105
Qishdan qolgan qarg‘alar	116
Buqalamun bilan uchrashuv.....	130
Azob	137
Azroil o‘tgan yo‘llarda.....	148

Safarda yozilgan hikoyalar

Sumbul	185
Yalpiz hidi.....	194
Taklifnoma.....	201
Tog‘ afsonasi.....	208
Menga yetib kelmagan xat.....	216
Oyim, dadam va men (So‘ngso‘z o‘rnida).....	225

Adabiy-badiiy nashr

Said AHMAD

QORAKO‘Z MAJNUN

Hikoyalar

Muharrir: Abdumurod Tilavov

Texnik muharrir: Yunusali O‘rinov

Musahhiha: Saodat Ashurova

Badiiy muharrir: Inoyat Zahidova

Kompyuterda sahifalovchi: Yunusali O‘rinov

Nashriyot litsenziyasi AI 245, 02.10.2013.

Terishga 01.04.2016-yilda berildi. Bosishga 21.02.2017
yilda ruxsat etildi. Ofset qog‘ozi. Bichimi 84x108 ^{1/32}

«Times New Roman» gamiturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i 12,18. Nashr tabog‘i 10,84.

Adadi 10000 nusxa. Buyurtma 32/17-103

Bahosi shartnoma asosida

“Sano-standart” nashriyoti, 100190, Toshkent shahri,
Yunusobod tumani 9, 13-54. Telefon: (371) 228-07-96

E-mail: sano-standart@mail.ru

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining
«O‘zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyida chop etildi.
100129, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, faks: (371) 244-38-10

E-mail: iptduzbekistan@mail.ru

8/4

“Sano-standart”

ISBN 978-9943-4621-4-4

9 789943 462144